

Mövzu:1. Turizm resurslarının öyrənilməsinin elmi-nəzəri əsasları

Plan:

- 1. Turizm resursları anlayışı və onun tədqiqat obyektı**
- 2. Turizm resurslarının öyrənilməsinin nəzəri-praktiki əsasları**
- 3. Turizm resurslarının təsnifatı və bölgü prinsipi**

1. Turizm resursları anlayışı və onun tədqiqat obyektı. Rekreasiya-turizm potensialı tükənməyən təbii, antropogen, sosial-iqtisadi resurslara əsaslanır. Turizm resursları – təbii, iqlim, tarixi-arxitektura, dini, sosial-mədəni, mənəvi-irsi nümunələri özündə birləşdirir. Funksional xüsusiyyətlərinə görə turizm ehtiyatları sağlamlıq-müalicə, dərkətmə, idman, istirahət məqsədilə istifadə olunur. Turizm ehtiyatı dedikdə: təbii, iqtisadi, tarixi, mədəni, irsi, milli, etnoqrafik komponentlər nəzərdə tutulur. Turizm ehtiyatlarına landşaft ekzotikliyi, iqlim komfortluğu, təbiət abidələri, milli parklar da daxildir. Turizm ehtiyatlarının təsnifatında təbii və antropogen resurslarla yanaşı, onun ərazi təşkili üçün vacib olan sosial-iqtisadi amillər də əsas götürülür. Bu baxımdan turizm ehtiyatlarının komponentlərinə ərazinin infrastruktur səviyyəsi, mənimsənilmə xüsusiyyəti, bölgələr üzrə paylanması, müəyyən olunmaqla daxil edilir.

Turizm fəaliyyətində mövcud ehtiyatlardan istifadə fənnin əsas məqsədi sayılır. Bu baxımdan turizm ehtiyatlarının məqsədinə görə qruplaşdırılması onun istifadə dərəcəsində asılıdır. Belə ki, təbii rekreasiya ehtiyatlarının istifadəsi 3 qrupda aparılır.

1. İntensiv mənimsənilmə. Buraya təbii komplekslərin atraktivliyi, istifadə səviyyəsi yüksək olan turizm baxımdan daha çox mənimsənilən ərazilər aid edilir. Bu növ mənimsənilmə turizm ehtiyatlarından istifadənin yüksək dərəcədə yüklənməsinə səbəb olur. Turizm ehtiyatlarından bu növ intensiv mənimsənilmə dəniz sahilı bölgələr və ondan 50-100 km daxilə doğru olan ərazilər üçün səciyyəvidir. İntensiv mənimsənilən bölgələrdə turizm – istirahətin əksər sahələri

inkişaf etdiyinə görə bəzi tədqiqatçılar belə yaşayış məntəqələrini turizm aqlomerasiyaları adlandırırlar.

2. *Ekstensiv mənimsənilmə*. Belə ərazilər turizmin istifadəsinə zəif cəlb olunmuş təbii ekzotikliyin turizmin inkişafına az təsir göstərən və ya müxtəlif təbii antropogen komponentlərdən birgə istifadənin mümkün olmadığı ərazilər üçün səciyyəvidir. Bununla yanaşı müxtəlif növ turizm hərəkətində istifadə edilən ekstremal ərazilər də turizm ehtiyatlarının mənimsənilməsi bölgələrinə aid ola bilər.

3. *Az mənimsənilən ərazilər*. Turizm baxımından az mənimsənilən bölgələrə daha çox ekstremal şəraitə malik olan ərazilər daxildir. Belə bölgələrə yarımsəhra və səhralar, komfort şəraiti az olan regionlar daxildir. Bununla yanaşı turizm baxımından mənimsənilməyən regionlarda əlavə abadlaşdırıcı işlər aparmaqla perspektiv bölgə kimi mənimsəmək mümkündür. Bu növ mənimsənilmədə ehtiyatlarının azlığı və ya bir turizm komponentinin üstün olması turist marşrutlarının təşkilinə və turizm sənayesinin yaradılmasına imkan vermir.

Turizm ehtiyatlarının qruplaşdırılmasında antropogen amillər iqtisadi, sosial şəraitlə yanaşı tarixi-mədəni abidələrin, milli irsi nümunələrinin istifadəsindən ibarət olur. Belə ki, turizm ehtiyatlarına daxil olan milli irsi nümunələri və etnoqrafik abidələr, antropogen ehtiyatlara aid olub cəlbediciliyi ilə seçilir.

Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsinin əsas vəzifəsi mövcud resursları təfərrüatın dövriliyinə cəlb etmək, onların qiymətləndirilməsini aparmaqdan ibarətdir. Hər bir təbii və antropogen komponentlərdən istifadənin məqsədi turisti cəlb etmək imkanlarını öyrənməkdən ibarətdir. Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsində Azərbaycan alimlərindən Əyyubov, Budaqov, Sultanovun, Salmanovun və s. xidmətləri olmuşdur.

Turizm ehtiyatlarının təsnifatında təbii resursdan istifadənin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Təbii resurslar və onun ayrı – ayrı komponentləri turizm istehlakçısına yönəldilmiş əsas ehtiyat olduğuna görə onun təbii mühitlə əlaqəsini birbaşa təmin etmiş olur.

2. Turizm bir çox hallarda təbii resurslardan istifadənin təşəbbüsçü kimi çıxış edir. Yəni onun elementlərinin mənimsənilməsi fəaliyyətində üstün istiqaməti təşkil edir. Belə ki, təbii turizm ehtiyatları turizm və istirahətin bütün növlərinin təşkili üçün baza rolunu oynayır.

3. Turizm təbiətdən şox məqsədli istifadə etdiyinə görə turizmin ərazi təşkilində mövsümlük problemi yaratmır. Belə ki, komfort və ya diskomfort şərait,ekstermal ərazilər turizm resursuna çevrilir və istifadəni məqsədindən asılı olaraq dəyişir. Bu baxımdan təbii turizm resursları turizm və istirahətin təşkilində məqsədindən asılı olaraq mövsümlük yaradır. Yəni turizmdə intensiv dövürlər olan qış və yay mövsümü istirahətin təşkili və nəqsədilə bağlı olur.

4. Turizm təbiətdən istifadə edən bir çox sahələrlə qarşılıqlı təsirə və marağa malikdir. Bunlara misal olaraq kənd təsərrüfatı və aqro turizmi, milli parklar və ekoturizm, hətta filiz mədənlənlərinə də ekskursiya təşkil olunduğuna görə turizm ehtiyatı sayıla bilir. Turizmin təbiətdən çox tərəfli istifadə etdiyinə görə insanlar asudə vaxtlarının əsas hissəsini ətraf mühitlə bağlı olan turizm sahəsinə ayırır.

5. Turizmdə təbiətdən istifadənin əsas xüsusiyyətlərindən biri də ətraf mühitin qorunması turizm yükünün müəyyən olunması və onun istehsal sahələri ilə əlaqələndirilməsidir. Turizm sənayesi birbaşa ətraf mühitlə əlaqəli olduğuna görə onun təsiri və ərazi yüklənməsi müəyyən edilməlidir. Turizmin ərazi təşkilinin reallaşmasında təbii komöonentlərə dəyən ziyan onun degradasiyasına səbəb olur ki, bu da gələcəkdə ərazirekreasiya komplekslərinin təşkilinə mənfi təsir edir. Bu baxımdan ətraf mühitin qorunması turizm üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Turizm vasitəsilə ətraf mühitin qorunmasına ekoturizm, ekoloji maarifləndirmə, təmizliyə əməl olunması və s. xidmət edən əsas amillərdən sayılır. Beynəlxalq təcrübədə turizm vasitəsilə ətraf mühitin qorunmasında əsas

vasitə-ekskursiya və turist yürüşlərinin sayını artırmaqla ekoloji maarifləndirmənin effektiv üsulla həyata keçirilməsindən ibarət olur.

Turizm ehtiyatlarının qruplaşdırılmasında sosial amillər aşağıdakı təsirə malikdir:

1. *Ərazidə əhalinin məskunlaşma səviyyəsi* – urbanizasiya, demoqrafik xüsusiyyətlər, milli-etnik tərkibi və etnoqrafik amillər. Əhalinin sıxlığı və urbanizasiya səviyyəsinin yüksəkliyi turizm-istirahətə olan tələbatı artırır ki, bu da rekreasiya – turizm ehtiyatlarının mənimsənilməsinə təkan vermiş olur. Digər tərəfdən ərazidə yaşayan əhalinin milli – etnoqrafik xüsusiyyətlərinin özünə məxsusluğu turizm ehtiyatı kimi istifadə etməyə imkan verir.

2. *Ərazidə sosial infrastrukturun inkişaf səviyyəsi və digər xidmət sahələri ilə təmin olunması.* Qeyd olunan amillər turizmin maddi bazasını təşkil edir sosial infrastrukturun inkişafı turizm sənayesinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamaqla yanaşı turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə, tələbatın artmasına, ərazi mənimsənilməsinin genişlənməsinə imkan vermiş olur. Bununla yanaşı turizm sənayesində sosial-iqtisadi ehtiyatlarda ayrılır. Sosial-iqtisadi turizm ehtiyatları turizm sənayesinin inkişafı üçün vasitə kimi çıxış edir.

Sosial turizm ehtiyatlarının qruplaşdırılması onların istifadə dərəcəsinə və ərazidə yayılmasına görə aparılır. Belə ki, etnoqrafik ehtiyatlardan istifadə coğrafi amillə bağlıdırsa xalq sənətkarlığı, suvenir istehsalı birbaşa turizm sənayesinin inkişafı ilə bağlı olur. Turizm sənayesində istehlakçı amili onun ehtiyatlarından istifadənin özəyi sayıla

2. Turizm resurslarının öyrənilməsinin nəzəri-praktiki əsasları. Turizm resurslarının öyrənilməsi və ərazi rekreasiya ehtiyatlarına uyğun tədqiqatın daha çox iqtisadi-coğrafi xarakter daşdığına görə onun təsnifatında olan təbii elementlər iqtisadi nöqteyi nəzərdən qiymətləndirilir. Rekreasiya-turizm ehtiyatlarının öyrənilməsində Rusiya, Türkiyə, Polşa, ABŞ və başqa xarici ölkə alimləri ilə yanaşı, bu sahədə xüsusi xidmətləri olmuş Azərbaycan alimlərinin- H.Ə.Əliyev, B.Ə.Budaqov, A.H.Salmanov, Ə.C.Əyyubov, E.B.Mehrəliyev,

A.N.Nadirov, N.H.Əyyubov, H.B.Soltanov, C.Məmmədov, R.Kasumov və s. Mütəxəssislərin əsərlərini qeyd etmək olar. Qeyd olunan müəlliflərin əsərlərində rekreasiya ehtiyatlarının öyrənilməsi üstünlük təşkil etmişdir. digər tərəfdən xarici ölkə mütəxəssislərinin tədqiqatlarında rekreasiya resurslarının öyrənilməsi daha çox turizm təsərrüfatının formalaşmasının nəzəri əsaslarına xidmət etmişdir.

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi ən çox ətraf mühitlə bağlı olmuşdur. Antropogen turizm ehtiyatların öyrənilməsində ölkələrin tarixi – memarlıq abidələrinin milli irsi nümunəsi kimi tədqiq olunması üstünlük təşkil etmişdir.

Azərbaycanda təbii rekreasiya turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi aprılan tədqiqatlarda üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, iqlim, təbii landşaftların turizm ehtiyatları baxımından öyrənilməsi Azərbaycan MEA Coğrafi İnstitutunun alimləri tərəfindən öyrənilmişdir. Turizm ehtiyatlarının iqtisadi kateqoriya baxımından öyrənilməsi bəzi tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

Turizm resurslarının öyrənilməsinin təhlili göstərir ki, ehtiyatların yayılma arealı, turizm məqsədilə istifadə imkanları, mənimsənilmə səviyyəsi əsas götürülmüşdür. Turizm ehtiyatlarının istismar göstəriciləri onun yayıldığı ərazidən və kapital tutumundan asılıdır.

Turizm ehtiyatlarının ərazi amilləri əsas olduğuna görə mövcud resurs potensialı, turist cəlb olunma imkanı və bölgələr üzrə yayılmasının da öyrənilməsi vacibdir. Turizm ehtiyatlarının istismar müddəti aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- Rekreasiya turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsindən və onun turistlərin cəlb olunma imkanlarından;

- Bəzi turizm ehtiyatlarının toxunulmazlığı və ərazi üzrə yayılma səviyyəsindən;

- Turizm ehtiyatlarının yığcam yerləşməsindən, həmçinin müəyyən ərazi vahidi çərçivəsində miqdarından;

➤ Turizm ehtiyatlarına olan tələbat və mövcud infrastrukturun inkişaf səviyyəsindən.

Turizm ehtiyatlarının uzunmüddətli istifadəsi onun yerləşdiyi ərazinin coğrafi xüsusiyyətlərindən asılıdır. Belə ki, turizm ehtiyatları müəyyən bir ərazidə yığcam cəmlədirsə bunlar rekreasiya təsərrüfatının inkişafı ilə yanaşı onun uzunmüddətli istifadəsinin də təmin olunmasına xidmət edir. Ərazinin rekreasiya dinamikliyi, ətraf mühitin antropogen təsirə az məruz qalması turizm ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyini artırmış olur. Bununla yanaşı turizm ehtiyatlarından istifadənin uzunmüddətliyi onun orijinallığından, yerləşdiyi ərazinin coğrafi mühitindən və ona yönəldilən kapitalla birbaşa əlaqəli olur.

Əksər tədqiqatçılar turizm ehtiyatlarının kapital tutumun oraya cəlb ediləcək turistlərin sayı ilə müəyyən etməklə yanaşı, ərazinin infrastruktur baxımından mənimsənilməsinə də əsas götürürlər. Turizm ehtiyatlarına yönəldilən kapital individual xarakter daşıyır. Yəni hər bir turizm ehtiyatı üçün kapital qoyuluşu imkanları öyrənilir. Bu baxımdan kapital qoyuluşunun həcmi turizm ehtiyatlarını ayrı-ayrı komponentləri üzrə yığcamlığından və digər resurslarla birgə istifadə imkanlarından asılıdır.

Əksər mütəxəssislər turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində əsas üstünlüyü investisiyaların cəlb olunmasına, onun qaytarılması imkanlarına və müddətinə əsasən qısamüddətli olduğuna görə, mövcud ehtiyatların iqtisadi qiymətləndirilməsi onun maliyyə dəyəri ilə müəyyənləşir.

Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsində təbii mühitin müxtəlifliyi, onlardan birgə istifadə imkanları daha çox nəzəri cəhətdən çarpır. Burada əsas göstərici təbii müxtəlifliyin turistlər üçün cəlbedici olmasına və estetik komfortluğuna üstünlük verilir.

Burada təbii və antropogen landşaftlar və onun xüsusiyyətlərində mənzərəli təbiət abidələri, estetik zövqü oxşayan mühit, binaların memarlıq üslubu ilə ətraf landşaftın uyğunlaşması əsas götürülür.

Sahilyanı rekreasiya – turizm ehtiyatlarına isə abraziyon relyef formaları, dəniz sahili meşə və cəmənlilik landşaftları, narın qumlu cımərlikləri, dəniz suyunun mövsüm dövründə temperaturu, su hövzələrinin fauna, flora zənginliyi, iqlim komfortluğu aid edilir.

Dağ ekosistemlərinə daxil olan əsas komponentlərə təbiət abidələri, ekzotik landşaft, meşəlik əraziləri və s. aiddir.

Avropa ölkələrində turizm ehtiyatlarının öyrənilməsində ümumiləşdirilmiş meyar resurs potensialından turizm – istirahət məqsədilə maksimum istifadə olunması və ərazi mənimsənilməsi ilə bağlıdır.

Turizm sənayesinin yüksək inkişaf etdiyi cənubi Avropa ölkələrində turizm ehtiyatlarının tədqiqatı ərazi üzrə təminat səviyyəsindən, turizm mərkəzlərinə yaxınlığından, cımərləklərdən istifadə imkanlarından və s. üzrə aparılır.

3. Turizm ehtiyatlarının təsnifatı və bölgü prinsipi. Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsi ölkəşünaslığın tərkib hissəsi olduğu üçün onun yayılması, təsnifatı, dinamikliyi və istifadə xüsusiyyətləri əsas tədqiqat mövzularından sayılır. Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsinin nəzəri və metodoloji əsasları konstruktiv coğrafiyanın tərkib hissəsindən sayılır. Turizm ehtiyatlarının nəzəri, metodoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi Avropa, Amerika alimləri ilə yanaşı, Rusiya və Polşa alimlərinin də rolu olmuşdur. Turizm ehtiyatlarının nəzəri əsaslarının öyrənilməsi aşağıdakı xüsusiyyətləri önə çıxarır:

1. Ehtiyatın təsnifatı və ərazi üzrə bölgü prinsipi;
2. Ehtiyatın sosial – iqtisadi baxımından qiymətləndirilməsi və ərazi rekreasiya sistemlərinin formalaşmasında rolu;
3. Ərazinin təbii turizm resursları ilə təminat səviyyəsi və ondan istifadəni xüsusiyyətləri;
4. Regional inkişafda təbii ehtiyatlardan istifadənin rolu, həmçinin ərazi mənimsənilməsi üzrə bu ehtiyatın qiymətləndirilməsi;

Turizm ehtiyatlarının təsnifat prinsipində aşağıdakılar əks olunur:

1. Ehtiyatın yayıldığı ərzinin coğrafi şəraiti;

2. Ehtiyatın turizm sənayesində olunması;

3. Ehtiyatdan istifadənin iqtisadi qiymətinin müəyyən olunması.

Turizm ehtiyatlarının yayılması və ərazi üzrə təminat səviyyəsi sosial - iqtisadi xarakter daşdığı üçün təbii antropogen amillərin təsirindən asılıdır. Turizm ehtiyatlarının ərazi üzrə yayılması ehtiyatların təxmini hesablanmış miqdarı ilə müəyyənləşir. Turizmdə ehtiyatlar inteqral qiymətləndirmənin əsas göstəricisi sayıldığına görə burada riyazi hesablamalar ehtiyatlardan istifadənin müddətinə görə aparılır. Hər bir ehtiyatın yayıldığı ərazinin coğrafi şəraiti, iqtisadiyyatın digər sahələri ilə birgə istifadənin sosial xarakteri buraya daxil edilir. Yəni hər bir təbii, antropogen komponentin miqdarı, dəyəri onun digər istehsal sahələrində istifadə olunduqdan sonra qiymətləndirilməsi əsasında aparılır.

Əgər turizm ehtiyatların da ərazi üzrə təminat səviyyəsi onun digər resurslarla birgə istifadəsi ilə bağlıdırsa, antropogen turizm ehtiyatında bölgü prinsipi və təminat səviyyəsi ayrı-ayrı komponentin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq dəyişir. Turizm ehtiyatının təminat səviyyəsində sosial-iqtisadi göstəricilər xidmətlərin təşkili ilə bağlı olduğuna görə istehsalat və sosial obyektlərdən turizmdə istifadə olunması mümkündür.

Kommunal, məişət, iaşə xidmətlərindən istifadə birbaşa turizm ehtiyatlarından istifadə ilə bağlıdırsa, turizmdə təminat sahələri maddi – istehsalın müxtəlif növləri ilə birgə aparılır. İqtisadi təminant səviyyəsi infrastrukturla yanaşı kənd təsərrüfatı, tikinti, yüngül, yeyinti sənayesinin inkişafına da təsir etmiş olur.

Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsində digər xüsusiyyətlərdən biri də cəmiyyətlə təbiət arasındakı qarşılıqlı əlaqədən yaranan müxtəliflikdir. Bu da ekoturizmin inkişafını təmin etmiş olur. Bu baxımdan insanların təbii mühitlə bağlı olan əlaqəsi aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

✓ Turizmin ətraf mühitlə təsiri müsbət və mənfi mənada ola bilər. Yəni ekoloji mühitdə yüklənmə səviyyəsi çox olarsa ətraf mühitə mənfi təsir güclənir.

Bu da mövcud turizm ehtiyatlarının azalmasına səbəb olur. Turizm sənayesi ətraf mühitlə birbaşa bağlı olduğuna görə onun dəyişdirilməsi turizm təbiiatına mənfi təsir göstərir.

✓ Xarici mühitin insanların sağlamlığına, psixoloji və fiziki yorğunluğun bərpasına əsas təsir vasitələrindən olduğuna görə ətraf mühitin qorunması turizmdə mühüm yer tutur. Bütün hallarda ətraf mühitin saflığı turizm tələbatında əsas yer tutur.

✓ Texnoloji inkişaf insanların sağlam ətraf mühitə tələbatını artırır ki, bu da turizm vasitəsilə təmin olduğuna görə onun təbiiliyinin qorunması turizmin əsas məqsədlərindən sayılır. Elmi – texniki inkişafın sürətlənməsi insanların sağlam ətraf mühitə tələbatını artırır.

Turizm ehtiyatlarının öyrənilməsində sosial – iqtisadi xarakter daşdığına görə ərazinin mənimsənilmə səviyyəsi, infrastruktur sahələrin inkişafı ehtiyatlardan istifadənin bazasını təşkil edir. Buna görə də turizm ehtiyatlarının yayıldığı ərazilərin infrastruktur, kommunikasiya, nəqliyyat sahələri inkişaf etdikdən sonra mənimsənilməsi aparılır.

Turizm sisteminin formalaşmasında mövcud ehtiyatlardan istifadənin aşağıdakı xüsusiyyətləri də vardır:

1. Mövcud ehtiyatların turizm sənayesinin maddi bazasını təşkil etməsi. Burada estetik qavrama və rahatlıq baxımından turistlərin istirahəti üçün mövcud təbii iqlim elementləri, memarlıq abidələrindən istifadə olunması daxildir. Rekreatsiya ehtiyatları turizm sənayesinin maddi bazasını təşkil etdiyinə görə ondan istifadə mövcud tələbatların təmin olunmasına imkan verir. Buna görə də turizm ehtiyatlarının müəyyən bir bölgədə cəmlənməsi istirahət və turizmin inkişafında əsas vasitə sayılır.

2. Turizm ehtiyatlarının keyfiyyəti, qiymətləndirilməsi və mövsümi differensiasiya turizm sistemlərinin formalaşmasında əsas rol oynayır. Burada keyfiyyət ətraf mühitin sağlamlığı ilə yanaşı turizm məhsuluna qatıla biləcək tarixi mədəniyyət, etnoqrafik və təbiət abidələri daxil edilir. Burada

qiymətləndirilmənin əsas kriteriyası mövcud resursların turizm sənayesinə cəlb olunma imkanları ilə ölçülür. Həmcinin qiymətləndirilmənin inandırıcı olması və turizm ehtiyatlarının differensiyası nəzərə alınır. Turizm sistemlərinin formalaşmasında istehlakçı seqmenti mövcud ehtiyatlara olan tələbatə əsaslanır.

Turizm sənayesində ayrı – ayrı istehlakçı qruplarının tələbatı müxtəlif olduğuna görə ehtiyatların da vahid məhsul şəklinə salınması mümkün deyil. Hər bir turizm ehtiyatlarından istifadə istehlakçı seqmentinə uyğun olaraq individual və qrup halında cəmləşdirilir. Burada turizm ehtiyatının birgə istifadəsi də mümkündür. Əksər hallarda turməhsulun hazırlanmasında ehtiyatlardan kompleks istifadə olunması nəzərə alınır. Bu xüsusilə turist marşrutlarının təşkilində istifadə olunur.

Təbii turizm ehtiyatlarına – təbiət abidələri, ekzotik landşaft, ərazinin yaşıllıq (meşəlik) dərəcəsi, Milli Parklar, dağ ekosistemləri, balenoloji və mikroiqlim resursları aiddir. Antropogen turizm ehtiyatlarına tarixi-memarlıq abidələri, mədəni-maarif müəssisələri, milli-irs nümunələri və s. aiddir.

Sosial – iqtisadi turizm resurslarına ərazinin iqtisadi inkişafı, əmək ehtiyatları, nəqliyyat imkanları, xidmət sahələrinin inkişafı və s. daxildir.

Turizm ehtiyatlarının yayılması və ərazi üzrə təminat səviyyəsi onun növündən asılı olaraq müxtəlifləşir. Təbii turizm resurslarının yayılma xüsusiyyəti ərazinin coğrafi xüsusiyyətindən, dağ ekosistemlərindən və təbiətdən turizm məqsədilə istifadənin növündən asılıdır. Bu baxımdan təbii turizm ehtiyatlarının yayılması və ərazi üzrə təminat səviyyəsi aşağıdakı amillərdən asılıdır:

- Təbii komponentlərdən sağlamlıq və istirahət məqsədilə istifadə olunması. burada əsas göstərici ərazinin ekzotik landşaftı, dağ ekosistemlərində istifadə imkanları, yaşıllıq normasının istirahət təşkili üçün əlverişli olmasıdır. Məsələn istirahət mərkəzlərində qeud olunan yaşıllıq norması 10-15 m² təşkil edir.

- Təbiətdən dərkətmə və ekskursiya məqsədilə istifadə olunması. Burada ekzotik landşaftın olması, Milli Parkların mövcudluğu, təbiət abidələrinin bir-

birinə yaxın yerləşməsi daxildir. Təbiətdə sakit istirahət imkanları ekskursiya məqsədindən asılı ola bilər.

- Ekoturizm məqsədilə istifadə də ərazinin meşəlik dərəcəsi, ətraf mühitin sağlamlığı, Milli Parklardan istifadə imkanları daxil edilir. Bununla yanaşı dağ ekosistemlərindən istifadə olunması da aiddir.

- Təbii turizm ehtiyatlarından idman və kənd turizm məqsədilə istifadə. Bu məqsədlə təbii turizm ehtiyatlarının daha çox cəməndiyi dağ kəndlərində qeyd olunan turizm növünün inkişafı mümkündür.

Təbii turizm ehtiyatlarının ərazi üzrə təminat səviyyəsində ayrı-ayrı komponentlər üzrə qarşılıqlı əlaqəsi:

- ✓ Ekzotik landşaft – təbiət abidələri – Milli Parklar;
- ✓ Meşəlik dərəcəsi – təbiət abidələri – ekzotik landşaft;
- ✓ Çımərlik – meşə - dağ ekosistemləri;

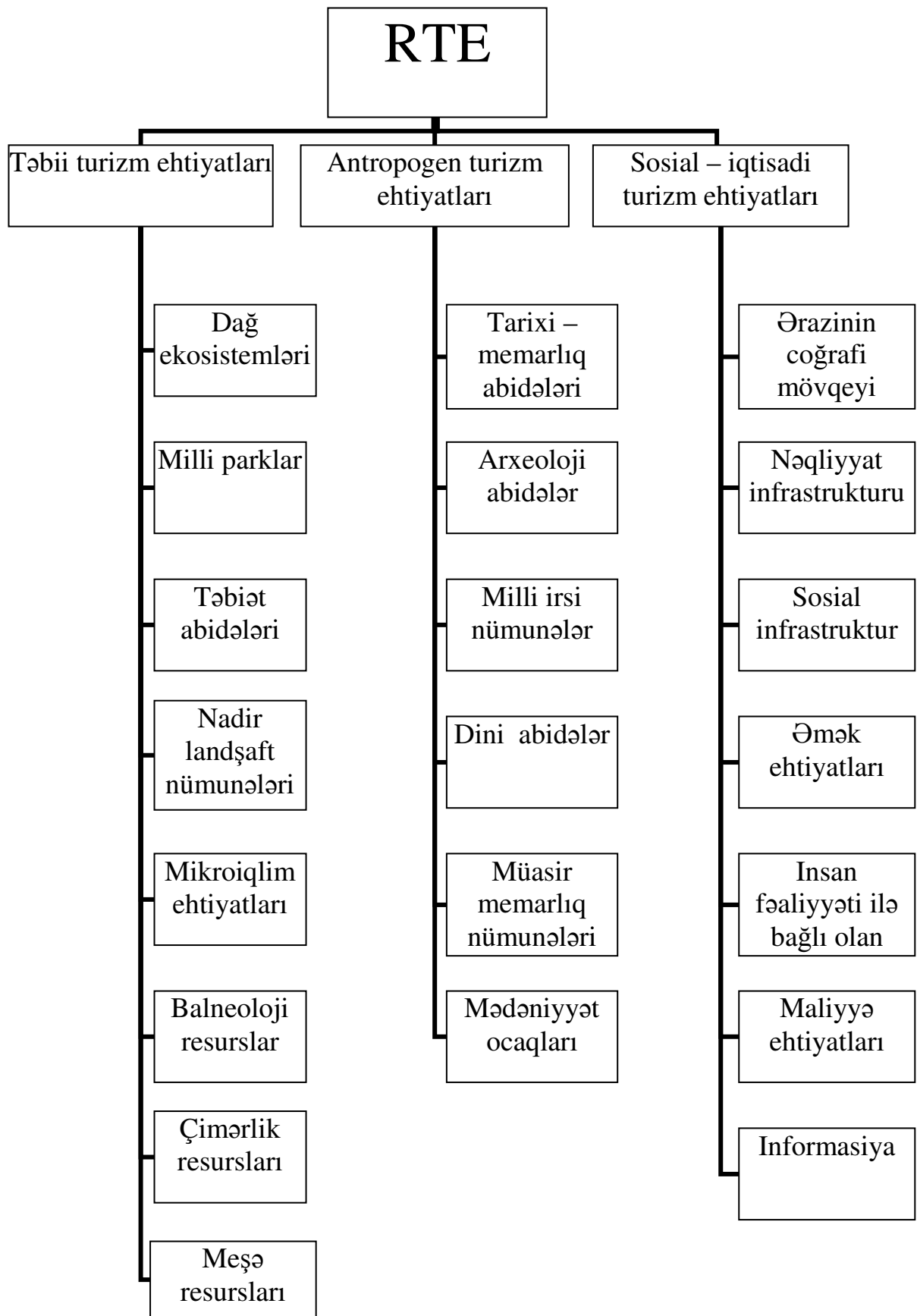
Bu əlaqələnmə mövcud turizm ehtiyatlarının cəlbediciliyi, mənzərə müxtəlifliyi əsasında müəyyənləşir. Təbii turizm ehtiyatlarında cəlbedicilik landşaftın müxtəlifliyinin zəngin olmasına görə müəyyən olunur ki, bu da qeyd olunan komponentlərin qarşılıqlı əlaqələndirilməsi turizm tələbatına təsir etmiş olur.

Antropogen ehtiyatların ərazi üzrə yayılması və təminatı onun istifadə xüsusiyyətindən asılı olaraq dəyişir. Ərazi üzrə təminat səviyyəsində nəzərə alınan amillər aşağıdakılardır:

- Tarixi-memarlıq abidəsinin orijinallığı, bərpa olunarkən əvvəlki görkəminin saxlanması;
- Tarixi-memarlıq abidələrinin müəyyən bir ərazidə yığcam yerləşməsi və digər turizm ehtiyatları ilə birgə istifadə imkanları;
- Ərazidə olan antropogen ehtiyatlarının davamlılığı və istifadə müddəti;
- Milli irsi nümunələrin və etnoqrafik abidələrin müəyyən bir ərazidə yığcam yerləşməsi, beynəlxalq turizmdə istifadə imkanları.

Antropogen turizm ehtiyatları ekskursiya məqsədilə daha çox istifadə olunduğuna görə onun yayılma xüsusiyyəti turist marşrutlarının təşkilinə təsir etmiş olur. Bu baxımdan antropogen ehtiyatlarla zəngin olan ərazilərdə səyahət və ekskursiyaların təşkili daha effektiv sayılır. Antropogen ehtiyatlarla zəngin olan qədim mədəniyyətə malik ölkələrdə turizm sənayesində əldə olunan gəlirlərin əsas hissəsi bu sahədən gəlir.

Antropogen ehtiyatların müxtəlifliyi turizm baxımdan mənimsənilmə imkanların artırmış olur. Tarixi-arxitektura abidələrin zənginliyi turizm ekskursiya işinin səmərəli təşkili ilə yanaşı, digər sosial-iqtisadi resurslardan istifadəyə imkan verir. Bu da ərazi mənimsəniləsi ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, antropogen ehtiyatlarının zənginliyi və onun daha qabarıq təqdim olunması turizm sənayesinin inkişafına təkan vermiş olur.



CƏDVƏL. 1. REKREASIYA - TURİZM EHTİYATLARININ TƏSNİFATI.

Mövzu: 2. Təbii rekreasiya-turizm resursları

Plan:

1. İqlim komfortluğunun turizm resursu kimi səciyyəsi
2. Komfort hədlərin müəyyənləşməsi
3. Landşaft ekzotikliyi və təbiət abidələri

1. İqlimin kurort ehtiyatı kimi təsnifatında əsas göstəricilərinin qruplaşdırılması istirahət və turizmin təşkili ilə yanaşı aeroterapiya, helioterapiya müalicəsinin aparılmasında rolu ilə də bağlıdır. Buna görə də, kurortoloqlar və iqlimşünaslar iqlim ehtiyatlarından turizm baxımından istifadəsi üçün hava siniflərini ayırmışlar. İqlimşünaslar 16 hava sinfini ayırırlar. Bunlardan kurort-turizm baxımından istifadə imkanlarını aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Günəşli isti-quru hava şəraiti. Əksər hallarda temperatur komfort hədlərindən yüksək olur, isti diskomfort şərait tez-tez təkrarlanır. Güclü hipertemiya şəraiti yaransa da, qızmar günəş iqlimlə müalicə imkanlarını məhdudlaşdırır. Bununla yanaşı səhər və axşamüstü dənizsahili ərazilərdə helioterapiya müalicəsini aparmaq mümkündür.

Qeyd olunan iqlim xüsusiyyətləri səhra və yarımsəhra rayonları üçün səciyyəvidir. Belə rayonlarda istirahət və turizmin təşkili üçün az şərait vardır. Bunun da səbəbi mikroiqlim elementlərindən başqa digər turizm ehtiyatlarının olmamasıdır. Digər tərəfdən mikroiqlim şəraitindən istifadə edərək dəniz sahili ərazilərdə istirahət və çimərlik turizmini inkişaf etdirmək mümkündür.

2. Azbuludlu mülayim hava (III sinif). Əvvəlki hava sinfindən fərqi quraqlığın az, temperatur şəraitinin isə istirahət, müalicə və idman turizmi üçün əlverişli olmasıdır. Bu hava sinfində nisbi rütubətliliyin normaya yaxın olması diskomfort havaların tez-tez təkrarlanmasına imkan vermir. Bununla yanaşı yayda havanın mülayim keçməsi istirahətin təşkili üçün əlverişli şərait yaradır. Bu hava sinifi mülayim enliklər üçün səciyyəvidir. Xüsusilə Avropanın Atlantik okeanı sahillərində daha çox müşahidə edilir.

3. Azbuludlu, yayı quraq hava (IV-V sinif). Aralıq dənizi iqlim tipi üçün səciyyəvi olmaqla, istirahət və turizmin təşkili üçün əlverişli şəraitə malikdir. Buna görə də turizm və istirahət baxımından intensiv mənimsənilmişdir. Bu hava siniflərində rütubətlənmənin azlığı və mövsüm dövründə müşahidə edilən isti quru iqlim, komfort havaların tez-tez təkrarlanması kurort və turizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır. Qeyd olunan hava sinifləri Aralıq dənizi sahili kurortlarında, ABŞ Kaliforniya sahili istirahət mərkəzləri üçün səciyyəvidir. Alp və Qafqaz dağlarının bəzi kurortlarında yay aylarında qeyd olunan iqlim sinifi müşahidə edilir.

4. Tutqun və yağışlı hava sinifləri (VI-VII). Kurort və istirahətin təşkili üçün az əlverişlidir. Bu hava sinifində temperatur aşağı, nisbi rütubətlik isə yüksək olur. Xüsusilə yayda müşahidə olunan tutqun buludlu havalar istirahətin təşkili üçün əlverişsiz şərait yaradır. Belə hava şəraiti dağlıq və dağətəyi ərazilərdə, musson iqlimin dəniz sahillərində müşahidə edilir.

Bununla yanaşı qruplaşdırılan hava siniflərindən X-XII az şaxtalı olmaqla kurort və turizmin təşkili üçün nisbətən yararlıdır. Burada güclü şaxtaların müşahidə edilməsi, yay mövsümündə rütubətli havanın müşahidə olunması istirahət və turizmin təşkili üçün əlverişsiz şərait yaradır.

Digər hava sinifləri də istirahət və turizmin təşkili üçün az əlverişli şəraitə malikdir. Xüsusilə XIII, XIV, XV hava sinifləri çox şaxtalı olduğuna görə yay istirahət mövsümündə turizmin inkişafı üçün əlverişsiz şərait yaradır.

Bu baxımdan ərazinin iqlim elementlərinə görə öyrənilməsi, onun komfortluq göstəriciləri turizm baxımdan istifadə imkanlarına uyğun qiymətləndirilir.

Turizmin iqlim komfortluğu aşağıdakı amillərə əsasən müəyyənləşdirilir: günəşli və açıq havaların təkrarlanması, ekvivalent, effektiv temperaturun dəyişməsi, günəşli günlərin sayı və günəşli saatların miqdarı, havada rütubətin miqdarı, sürəti saniyədə 5m-dən az olan küləkli günlərin sayı və s.

Həmçinin diskomfort şərait üçün lazım olan mənfi təsiredici amillər birlikdə araşdırılır. Ərazinin iqlim komfortluğunun öyrənilməsində Ə. C. Əyyubovun xidmətlərini göstərmək olar. Ərazi rekreasiya komplekslərində iqlim komfortluğunda əsas elementlərinə il ərzində fəal temperatur cəmi və komfort hədlərin müəyyənləşdirilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

2. Komfort hədlərin müəyyənləşməsi əsasən temperaturdan asılı olduğuna görə bu da ərazinin coğrafi mövqeyindən, relyefindən və iqlimin üfüqi və şaquli qurşaqlarından asılı olaraq dəyişir. Belə ki, mülayim enliklərdə məskunlaşmış əhali üçün komfort hədlərin dəyişməsi $15-18^{\circ}$, rütubətlənmə $60-65\%$, gücü saniyədə 5m-dən çox olan küləkli günlərin təkrarlanmasını mövsüm dövründə $30-35\%$ - ə qədər olması komfort həddi kimi qəbul edilir. Bu göstərici yarımquraq və ya orta enliklərdə müvafiq olaraq $20-23^{\circ}\text{C}$ temperatur həddi, $55-60\%$ -ə qədər rütubətlənmə, həmçinin küləkli günlərin nisbətən çoxluğu ilə müəyyənləşir. Tropikə yaxın isti qurşaqlarda isə temperatur göstəricisi $28-31^{\circ}\text{C}$ -ə qədər çata bilər.

Effektiv-ekvivalent temperatur şəraitində insanların istirahət və sağlamlığının bərpası üçün ən optimal variant yarıquraq ərazilərdə olan temperatur və rütubətlənmə göstəricisi götürülür. Belə ki, hazırda turizmin daha çox inkişaf etdiyi Qara və Aralıq dənizi sahilləri, Karib hövzəsi bölgələri iqlim komfortluğunun hədləri əksər tədqiqatçılar tərəfindən $20-23^{\circ}$, kütləvi istirahət mövsümündə isə 25° -yə qədər dəyişməsi optimal göstərici sayılır. Bunula yanaşı mikroiqlim şəraitinin turizm baxımından qiymətləndirilməsi aero və helio terapiya müalicələrinin aparılması baxımından da qiymətləndirilir.

Belə ki, diskomfort temperatur şəraiti helioterapiya müalicəsinin aparılmasına əlverişli imkanlar yaratmaqla yanaşı, istirahətin digər növlərinin təşkili üçün də nisbətən məqsədəuyğun ərazi sayılır. Məsələn: Türkiyənin Egey bölgəsindəki diskomfort şərait temperatur göstəricilərinə görə nisbətən

yüksək olsa da burada digər rekreasion resurslardan birgə istifadə etməklə kurort sağlamlıq mərkəzlərinin təşkili geniş yayılıb.

Digər tərəfdən Abşeronda günortaya qədər və günortadan sonra yay istirahət mövsümündə helioterapiya müalicələri üçün əlverişli şərait olsa da Şəki-Zaqatala bölgəsinin Marxal, Durca, İlisu istirahət mərkəzlərində komfort temperatur hədləri 18-20⁰-yə qədər yüksələ bilər.

Havada oksigenin çoxluğu, ətraf mühitin dəyişməsinin zəif olması insanların sağlamlığı və istirahəti üçün əlverişli şərait yaradır. Bu baxımdan iqlim komfortluğunun müəyyən edilməsində havada olan oksigenin miqdarının yüksək olmasının nəzərə alınması vacibdir.

İqlimin komfort hədlərinin müəyyənləşdirilməsində əsas göstəricilərdən biri də əhalinin şaquli qurşaqlıq üzrə məskunlaşması ilə bağlıdır. Belə ki, dağətəyi və dağlıq ərazilərdə məskunlaşanlar günəş radiyasiyasının az olduğu ərazilərdə yayılan əhali üçün istirahətinin təşkili iqlim komfortluluğu baxımından dənizsahili bölgələrə, yarıquraq ərazilərə istiqamətlənmiş olur. Məsələn: Avropanın Aralıq dənizi sahillərində, xüsusilə Yunanıstan, İtaliya, İspaniya, Fransa ərazilərində mövsüm dövründə istirahət edən xarici turistlərin əksəriyyətini Avropanın daxili və şimalından gələnlər təşkil edir. ABŞ-da yerli turizm hərəkətində Kaliforniya və Florida sahillərinə gələnlər ümumi daxili turizm hərəkətinin 48%-ni təşkil edir. Bu göstəricilər onu deməyə imkan verir ki, istirahət mövsümündə əhalini dənizsahili-yarıquraq ərazilərə meyl etməsi üstünlük təşkil edir.

Komfort zonası coğrafi enlikdən, yaşayış məntəqəsinin hündürlüyündən, insanın həyat tərzindən, iş xüsusiyyətlərindən, yaşından, orqanizmin isti və soyuğa davamlılığından asılıdır. Buna görə də komfort temperatur hədlərinin müəyyənləşdirilməsində vahid fikir formalaşmamışdır.

İqlim komfortluğuna təsir edən amillərdən biri də ərazinin rütubətlənmə dərəcəsidir. İnsanların həyat fəaliyyəti üçün normal rütubətlənmə 50-60% təşkil edir. Bu rütubətlənmə göstəricisinin təkrar olunması isə turizm və istirahət

baxımdan daha çox mənimsənilən ərazilərdə özünü göstərir. Belə ki, Xəzər sahillərində qeyd olunan rütubətlənmə mövsüm dövründə coğrafi mövqeyindən asılı olaraq 50-70%, Qara dənizin Bolqarıstan və Ukrayna sahillərində 65%, Aralıq dənizi sahillərində 60% -ə qədərdir.

Yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı iqlim komfortluğunda yay və qış turizm mövsümləri də ayrılır. Yay mövsümü üçün əsas göstəricilər kütləvi istirahətin təşkili ilə yanaşı, çimərliklərdən istifadə müddəti, iqlimlə müalicə imkanları nəzərə alınır. Bu baxımdan yay istirahət mövsümü üçün müəyyənləşdirilən iqlim komfortluğunun əsas göstəricilərinə aşağıdakılar aiddir:

✓ Orta aylıq temperatur $18-23^{\circ}\text{C}$, orta sutkalıq temperatur 20°C , sutkalıq amplituda $12-15^{\circ}\text{C}$ – dən çox olmamalıdır.

✓ Rütubətlənmə göstəriciləri 40-60%, o cümlədən dumanlı və rütubətli havaların təkrarlanmasının mövsüm dövründə 20-30% - dən çox olmaması.

✓ Küləyin sürətinin 3-5 m/san. Çatması, 5m/san-dən çox olan soyuq küləklərin təkrarlanmasının 20% - dən çox olmaması.

✓ Çimərliklərdə dəniz suyunun temperaturunun $20-24^{\circ}\text{C}$ təşkil etməsi və 17°C – dən az olan temperaturun olmaması.

Qış turizm mövsümü idman tədbirləri və xizəklə gəzinti ilə bağlıdır. Burada qış turizmi üçün müəyyən edilən iqlim göstəriciləri aşağıdakı kimi dəyişir:

- Qış mövsümündə qarın qalınlığının 30 sm az olmaması;
- Orta aylıq temperaturun -5 -dən -15°C -yə qədər dəyişməsi. Həmçinin qeyd olunan temperaturun mövsüm dövrünün 50% - dən çoxunu əhatə etməsi;
- Güclü soyuq küləklərin təkrarlanmasının azlığı. Xüsusilə soyuq küləklərin sürətinin 10-15 m/san – dən az olması;

İqlimşünaslar isti və soyuq diskomfort şərait də ayırırlar. İsti diskomfort şərait yuxarıda qeyd olunmuş iqlim elementlərindən yüksək olması ilə müəyyənləşir. Burada temperatur komfort şəraitindən $7-10^{\circ}\text{C}$

yüksək olması, komfort hədlərinə mane olan külək və rütubətlənmənin çoxluğu ilə müəyyənləşir.

Soyuq diskomfortda isə komfort temperatur hədlərinin $5-8^{\circ}\text{C}$ aşağı olması ilə müəyyənləşir. Soyuq diskomfort şərait yay aylarında temperaturun aşağı düşməsi ilə yanaşı rütubətlənmənin artması ilə də müəyyənləşə bilər.

İqlim komfortluğunun davamətmə müddətinin mövsümlər üzrə dəyişməsi də ondan turizm və istirahət baxımından istifadənin hədlərini müəyyən etmiş olur. Bu baxımdan onun davamətmə müddətinin öyrənilməsi turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli sayılır. Buna görə də kurortoloqlar iqlim komfortluğundan mövsümlər üzrə istifadə hədlərinin tətbiq olunmasını təklif etmişlər:

- Yay və qış turizm mövsümünün minimum 150 günə çatması. Burada 90 gün yay mövsümü, 60 gün qış mövsümü ayrılır. Belə ərazilərin turizm baxımından mənimsənilməsi orta əlverişli sayılır.

- Turizm və istirahət mövsümlərində iqlim komfortluğunun 180 günə çatması. Belə ərazilər turizm baxımından əlverişli sayılır.

- Turizm və istirahət mövsümündə iqlim komfortluğu maksimum 210-240 günə çatması. Belə hava şəraitində ilboyu istirahət və turizmin təşkili mümkündür.

Ümumiyyətlə dünyanın əksər iqlim rayonlarında komfort hədlərin təkrarlanması və ondan istifadə müddəti müxtəlifdir. Bu baxımdan insanların istirahəti və sağlamlığı üçün ən əlverişli iqlim şəraiti yarıquraq xüsusiyyətlərə malik olan Aralıq dənizi iqlim rayonudur.

Dünyanın məhşur iqlim kurortları və istirahət mərkəzləri Aralıq, Karib dənizi sahilləri, həmçinin Kaliforniya, Florida sahilləri, Avstraliya, Afrikanın cənub-qərbi, Braziliya, Cənubi və Cənub-Şərqi Asiyanın dəniz sahilləridir. Qeyd olunan ərazilərdə iqlim komfortluğu ilə yanaşı, landşaft ekzotikliyi ilə əhatə olunması onun turizm və rekreasiya əhəmiyyətini artırmış olur.

3. Təbiət abidələri xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakılara bölünür :

1. Geoloji, geomorfoloji abidələr. Bu tip abidələr relyeflə birbaşa əlaqəli olub, qədim dağlardan və qalıq relyef formalarından ibarət olur. Belə təbiət abidələri dünyanın əksər ölkələrində yayılıb. Azərbaycanda buna misal olaraq Naxçıvanda İlandağ, Sarıdağ, Nəhəcər, Qazaxda Göyəzən, Aveydağ, Xızıda Dübrar, Beşbarmağı göstərmək olar. Həmçinin, Abşerondakı Məhəmmədli və Digah kəndlərin yaxınlığında metan qazının alovlanması, Binəqədidəki Bitium gölü, Astaradakı yanar bulağı qeyd etmək olar.

2. Hidroloji abidələr. Şəlalələr, hündür dağ gölləri, kanyonvari dərələr daxildir. Mucuq, Yeddi gözəl və s. Göllərdən – Göygöl, Batabat, Nohur və s.

3. Flora və fauna abidələr. Belə abidələrin relikv və endemik bitkilərin yayıldığı ərazilər, nadir landşaft abidələri daxildir.

Landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərin təsnifatında qeyd olunan xüsusiyyətlərlə yanaşı onların bir ərazidə yayılmasından asılı olaraq formalaşan bölgələrdə təbiət abidəsi kimi verilə bilər. Belə ki, hidroloji abidələrlə fauna abidələri müəyyən bir ərazidə kompleks cəmlənməsi ayrıca təbiət abidəsi kimi verilir. Məsələn: Quba rayonunda 70-dən çox təbiət abidəsi vardır ki, bunların da əsas hissəsi digər komponentlərlə qarşılıqlı əlaqədə formalaşmış; Təngaltı, Qızılqaya, Pırbənövşə.

Təbiət abidələrinin yayıldığı ərazilər Balkan yarımadasında, Karpat və Alp dağlarında rast gəlinir. Təbiət abidələrinin landşaft ekzotikliyi baxımdan qiymətləndirilməsində nəzərə alınan amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırırlar:

1. Mövcud təbiət abidələrinin yayıldığı bölgələrin ekoloji şəraiti və digər komponentlərlə birlikdə istifadə etmək imkanları.

2. Təbiət abidəsinin digər ətraf mühit komplekslərindən fərqlənmə dərəcəsinə görə qruplaşdırılması.

Burada ətraf mühiti ekoloji turizm baxımından istifadəsində təbiət abidələri mənimsənilməsi imkanları mövcud təbiət abidəsinin yerləşmə şəraiti nəzərə alınır. Məsələn: Quba rayonunda mövcud olan Xaltan, Cimi, Xaşı mineral suları mövcud rekreasiya turizm ehtiyatlarından kənarda yerləşməsi landşaft ekzotikliyi baxımdan qiymətini aşağı salır. Təbiət abidələri digər antropogen komplekslərlə istifadəsi zamanı onun dəyişdirilməsinin minimuma endirilməsi də daxildir.

Landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərin turizm baxımından-istirahət, turizm, dərkətmə, qısamüddətli istirahət yerləri kimi istifadə olunur.

Təbiət abidələri və landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ölkələrə ABŞ, Meksika, Fransa, İtaliya, Ərəb ölkələri, Balkan ölkələrini və s. misal göstərmək olar. Turistlərin ən çox səfər etdiyi təbiət abidələrinə Qrand Kanyon, Niaqara şəlaləsi, Luara çayı sahilləri, Serbiya və xorvatiyadakı təbii mağaralar, İtaliyada sönmüş vulkan konusları, Çində dərin dərələri və s. qeyd etmək olar.

Təbiət abidələrinin və landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərin çoxunun Milli Parkların və təbii rezervatların ərazisində yerləşdiyinə görə onlardan turizm məqsədilə istifadə olunması yüksək səviyyədədir.

Təbiət abidələrinin turizm məqsədilə istifadə olunmasının aşağıdakı istiqamətlərini qeyd etmək olar:

- Dərkətmə məqsədilə istifadə olunması. Təbiət abidələrinin və landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərin dərkətmə turlarında istifadə olunması daha çox yayılmışdır. Dərkətmə məqsədilə təbiət abidələrindən istifadə üçün həmin abidələrə ekskursiya təşkil olunur. Həmçinin turizm bölgələrində təbiət abidələrinin olması bölgəyə istirahətə gələnlərin səyahətlərinin təşkilinə də imkan verir. Dərkətmə turlarında təbiət abidələrinin unikallığı, ətraf landşaftla geniş təmasda olması onun əhəmiyyətini artırmaqla ondan istifadə edənlərin sayını artırmış olur.

- İdman turizmi məqsədilə təbiət abidələrindən istifadə olunması. Təbiət abidələrinə təşkil olunan turların birbaşa fiziki rekreasion fəaliyyətlə bağlı olması idman urlarının təşkili üçün əlverişli şərait yaradır. Belə idman turları alpinizm, su idman növlərindən, dayvinqdən və s. ibarət olur. Əksər hallarda təbiət abidələrindən idman turlarından istifadə ərazinin coğrafi şəraiti ilə bağlı olur. Belə ki, idman turlarının təbiət abidələri ilə əlaqləndirilməsi onun yerləşdiyi coğrafi şəraitdən, digər turizm ehtiyatları ilə birgə istifadə imkanlarından asılı olur. Misal üçün qeyd edək ki, təbiət abidəsi landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazidə yerləşməsi, Milli Parklarda olması ondan kompleks turizm məqsədilə istifadəyə şərait yaradır. Məsələn: ABŞ – da Qrand – Kanyon.

- Təbiət abidələrindən və landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərdən ekoloji maarifləndirmə, ekoturizm məqsədilə istifadə. Təbiət abidələrindən ekoturizm məqsədilə istifadə olunması daha çox Milli Parklarda mümkün olur. Belə ki, təbiət abidələri Milli Parklarda olduqda ondan istifadə edənlərin sayı artır ki, bu da ekoturizmin təşkilində istifadə olunmasına imkan verir. Bununla yanaşı, Milli Parklarda olan təbiət abidələrinin qorunması və öz orijinallığının saxlanması ondan istifadə edənlərin sayını artırmış olur. Milli Parklarda təbiət abidələrindən ekoloji maarifləndirmə məqsədilə istifadə olunmasına imkan verir. Bu məqsədlə Milli Parka gələn turistlərin müxtəlif yaş segmentlərini əhatə etməsi ekoloji maarifləndirmə üçün əlverişli şərait yaradır. Məktəblilərin belə turlarda iştirakında Milli Parklardakı təbiət abidələrinin əvəzsiz rolu vardır. Belə ki, məktəblilər ətraf ərazilərlə və təbiətin möcüzələri ilə birbaşa təmasda olurlar.

Mövzu: 3. Turizmin infrastruktur resursları

Plan:

- 1. Turizmdə infrastrukturun rolu**
- 2. Turizm infrastrukturunun mahiyyəti**
- 3. Azərbaycanda turizm infrastrukturunun inkişaf istiqamətləri**

1. Turizm və rekreasiya ehtiyatları turizm prosesinin planlaşdırılması və həyata keçirilməsi üçün baza elementi kimi çıxış etdiyinə görə onlar haqqında ətraflı məlumatın toplanması, həmin məlumatların işlənməsi, ümumləşdirilməsi, turizm məhsulu tərkibinə daxil edilməsi və s. proseslər də onların qiymətləndirilməsi nəticələrinə əsaslanmalıdır.

Bu ehtiyatlar olduqca geniş sahələri əhatə edir. Bu baxımdan onları iki qrupa ayırmaq olar. Həmin qruplara aşağıdakılar aid edilir: 1) Təbii ehtiyatlar, 2) Infrastruktur ehtiyatlar.

Turizm ehtiyatlarına təbii abidələr, dini abidələr, təbii-iqlim şəraiti, landşaft, qədim tarixi abidələr, zəvvarlıq mərkəzləri, arxitektura abidə və tikililər, rabitə sistemləri, yerləşmə, qidalanma, nəqliyyat və transfer müəssisələri, kommunal infrastruktur, istirahət və əyləncə müəssisələri, səhiyyə və təhlükəsizlik sahəsinə daxil olan idarə və müəssisələr və s. aid ola bilər.

Hər bir sahənin öz funksiyalarını yerinə yetirməsi üçün müvafiq resursları mövcud olur. Bu resurslar sahənin xarakterinə uyğun olaraq formalaşır. O cümlədən turizm sferasının da formalaşmasını və inkişafını təmin edən resursları vardır. Turizmin ehtiyatlar potensialı turizm sferasının inkişafı üçün maddi-texniki şərait yaradır. Turizmin ehtiyatlarına aşağıdakılar daxildir: 1) maddi-texniki baza, 2) insan-əmək resursları, 3) maliyyə resursları, 4) təbii-coğrafi resurslar, 5) informasiya-kommunikasiya resursları və s.

Turizmin ehtiyatlar potensialı, ondan səmərəli istifadənin forma və üsulları mövcud və perspektiv, təşkilati və maliyyə proqramlarını müəyyənləşdirir, onun əsas istiqamətlərini və proqnozunu əsaslandırır. Turizm resursları daha çox

təbiətə bağlılığı ilə seçilir. Belə ki, turistlər səyahətin məkanını seçərkən ilk əvvəl həmin ərazinin (ölkənin, rayonun şəhərin və s.) təbii-coğrafi şəraiti ilə maraqlanırlar. Bu isə insanların (işləyən əhəlinin) 10-11 ay işlədikdən sonra daha sakit və gözəl təbiətə malik olan regionda istirahət etmək istəyindən irəli gəlir. Bu baxımdan turizm təklifini iki hissəyə bölmək olar. Birincisi ilkin-başlanğıc təklif, ikincisi isə sonradan yaradılmış təklif. İlkin təklif əsasən turistləri öz təbii görüntüsü ilə cəlb edir. Bu təklif üçün nəzərdə tutulan elementlər (iqlim, landşaft, tarixi abidələr və s.) yalnız turizm məqsədi üçün yaradılmamışdır. Çünki bunlar digər məqsədlər üçün də istifadə oluna bilər. Bunun əksinə olaraq sonradan yaradılmış təklif isə tamamilə turizm məqsədi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Turizm resursu nə qədər cəlbedici olursa olsun ona turizm məhsulunun istehlakçısının-turistin çatmadığı təqdirdə istifadəsiz qalacaqdır. Bu, turizm məhsulunun spesifik xüsusiyyətlərindən irəli gəlir. Belə ki, digər əmtəə və xidmətlərdən fərqli olaraq turizm resursları təkrarolunmazdır və turizm məhsulunu mühafizə etmək, onu daşımaq qeyri mümkündür. Ona görə də turizmin yerləşməsi daha çox təbii amil olan sahələrdə inkişaf etdirilir. Təbii amillərin istifadəsi onun təkrar istehsalı üçün zəruri olan kapital qoyuluşu və xərc tələb edir. Ona görə də turizmin yerləşdiyi regionlarda həmin dövlətin daimi və keçmiş sahibi olan insanlar hüquqi şəxslər və yaxud region bütövlükdə bonus almalıdır.

Turizm məqsədi ilə istifadə olunan resurslar, mənəvi dəyərlər və həmçinin sosial infrastruktur obyektləri eyni mülkiyyətçiyə tabe olmaqla müxtəlif təsərrüfatın təşkili forması üzrə tabelilik prinsipləri üzərində qurulub. Məhz bu mülkiyyət, forma və istifadəsinə görə müxtəlif turizm məqsədi ilə istifadə olunan obyektlərin vahid sistem halında birləşməsi, resursların ödənilməsi və səmərəli istifadə edilməsi turizm gəlirlərinin idarəçilik prinsiplərindən xeyli asılıdır. Ona görə də turizmdə vahid idarəçilik ərazidə yerləşən bütün resursların inkişafı zamanı, onların təkrar istehsalı üçün zəruri olan xərclərin təmin olunması ilə mümkündür. Bu da turizmin inkişafında iştirak edən bütün hüquqi və fiziki

şəxslərin iştirak payı ilə onların mənfəət payı arasında tarazlılıq və stimulların olması ilə təmin olunur.

Ümumiyyətlə infrastruktur dedikdə fəaliyyətdə olan istehsal və qeyri istehsal sahələrinə xidmət göstərməklə məşğul olan hər hansı təsərrüfat sahəsi başa düşülür. Turizm infrastrukturunu isə turizm sənayesinin normal fəaliyyət göstərə bilməsi və turizm resurslarından səmərəli istifadə olunması üçün zəruri olan məcmu şərtlər kimi nəzərdə tutulur. Buraya kompleks şəkildə mühəndis-kommunikasiya şəbəkəsi, o cümlədən telekommunikasiya (müasir səviyyəli elektron rabitə və Internet) şəbəkəsi, müxtəlif təyinatlı rahat yollar, hava limanları, turistlərin müvəqqəti qalma yerləri, nəqliyyat vasitələri, əyləncə mərkəzləri, müxtəlif mətbəx nümunələrini təklif edən restoranlar, parklar, istirahət guşələri, rabitə-informasiya şəbəkələri, hədiyyəlik əşya mağazaları daxildir.

Infrastruktur şəraiti həm turizm müəssisələrinin işinin, həm də turistlərin özünün turizm məhsulunda istifadə olunması baxımından mühüm rol oynayır və turizmin təşkilinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. Belə bir fikri qətiyyətlə göstərmək mümkündür ki, hazırlıqsız infrastruktur şəraiti olmadan əraziyə təşkil olunmuş turizm səfəri həmin bölgə üçün sadəcə acı nəticəli antireklamdan başqa bir şey olmayacaqdır. Məhz bu zərurəti düzgün qiymətləndirərək Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyev 2002-ci il 27 avqust tarixdə qəbul etdiyi Azərbaycan Respublikasında 2002-2005-ci illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramında turizmin infrastrukturunun inkişaf etdirilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoymuş, onun icrasını mütamadi olaraq göstərmişdir. Həmin qərarların icrasına məsul olaraq isə müvafiq nazirlik və təşkilatlardan tutmuş, yerli icra hakimiyyəti və yerli özünüidarə – bələdiyyə orqanlarına qədər geniş ictimaiyyət göstərilmişdir.

Turizm infrastrukturunun inkişafı turizm resurslarından istifadə olunması üçün mühüm şərtidir.

Turizm ehtiyatları - səfər edilən ölkənin (yerin) təbii, mədəni, tarixi, sağlamlaşdırma obyektləri və turistlərin ayrı-ayrılıqda və ya kompleks halında tələb və ehtiyaclarını təmin edə bilən, onların fiziki və mənəvi qüvvələrinin bərpası və inkişafına kömək edə bilən digər obyektlər məcmusu;

Turizm üçün infrastruktur əsas şərtidir. Turizm infrastrukturu – turizm məhsulu istehsalı təşkilinin kompleksli sistemi və yaxud mehmanxana və digər yerləşdirmə-yerdəyişmə, nəqliyyat vasitələrinin, ictimai iaşə, əyləncə obyektləri və vasitələrinin, tanış olma, idraki, iş-peşə, sağlamlaşdırma, idman və digər təyinatlı obyektlərin, turoperator və turagent fəaliyyətini həyata keçirən ixtisaslaşdırılmış müəssisə və təşkilatların, həmçinin ekskursiya və bələdçi (bələdçi-tərcüməçi) xidmətləri göstərən təşkilatların məcmusudur. Turizm infrastrukturunun inkişafı nəticəsində ərazidə tikilən obyektlər gəlir əldə edir, digər tərəfdən isə, ərazidə tikilən əksər obyektlər ölkə iqtisadiyyatının inkişafına xidmət edirlər.

Turizm infrastrukturu və məhsulu yaradıldıqdan sonra isə turizm məhsulunun hərəkətə gətirilməsi və ya turizm məhsulunun satışına yönəldilmiş tədbirlər kompleksi (reklam, ixtisaslaşdırılmış sərgilər, yarmarkalarda iştirak, turizm məhsulunun satışı üzrə turizm informasiya mərkəzlərinin təşkili, kataloqların, bukletlərin və s. nəşri) həyata keçirilir. Buna görə də turizm fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinə ehtiyac duyulur.

2. Turizm infrastrukturunun mahiyyətini aydınlaşdırmaq üçün onun turizm məhsulu kimi necə təklif olunmasını, turizm bazarını-buradakı tələb və təklifin qarşılıqlı münasibətini aydınlaşdırmaq lazımdır.

İsənilən bazardakı iqtisadi vəziyyəti, o cümlədən turizm bazarındakı vəziyyəti buradakı tələb və təklifin münasibəti ilə təyin etmək mümkündür. Tələb və təklif isə özləri ayrı-ayrılıqda heç nə ifadə etmirlər. Turizm məhsulunun yararlı şəkildə üzə çıxarıla bilməsi üçün turizmm təklifinin yaradılması və bu təklifin turistlər tərəfindən bir tələb kimi qəbul edilməsi lazımdır. Bu isə bütün məcmu şərtləri özündə ifadə edən turizm destinasiyasının yaradılması deməkdir.

Bu obyektin təklifinə turistlərin tələbatını ödəyə biləcək hər şey daxil edilməlidir. Əks halda yüksək tələbkar turistlərin bölgəyə səfəri birinci və sonuncu ola bilər.

Turizm təklifini formalaşdıran elementlərin ilkin və sonradan yaradılmış hissələr halında öyrənilməsi ona əsaslanır ki, turizmin təşkili üçün mövcud olan resurslardan hansılarının artıq istifadədə olması və hansılarının bu işə cəlb olunması məsələsi aydınlaşsın. Bu baxımdan turizm təklifi kimi istifadə olunmayan, ancaq turistləri özünə cəlb edən ilkin şəraiti qiymətləndirmək lazımdır. Bunun üçün isə aşağıdakı göstəricilərdən istifadə olunur:

a) turist qəbul edən ölkənin təbii xüsusiyyətləri (coğrafi vəziyyəti, iqlim xüsusiyyətləri, ərazi quruluşu, bitki örtüyü və heyvanlar aləmi).

b) turizm destinasiyasının sosial-mədəni mühiti (mədəniyyəti, adət-ənənələri, dünyəvi və dini quruluşu, qonaqpərvərliyi, milli mentaliteti).

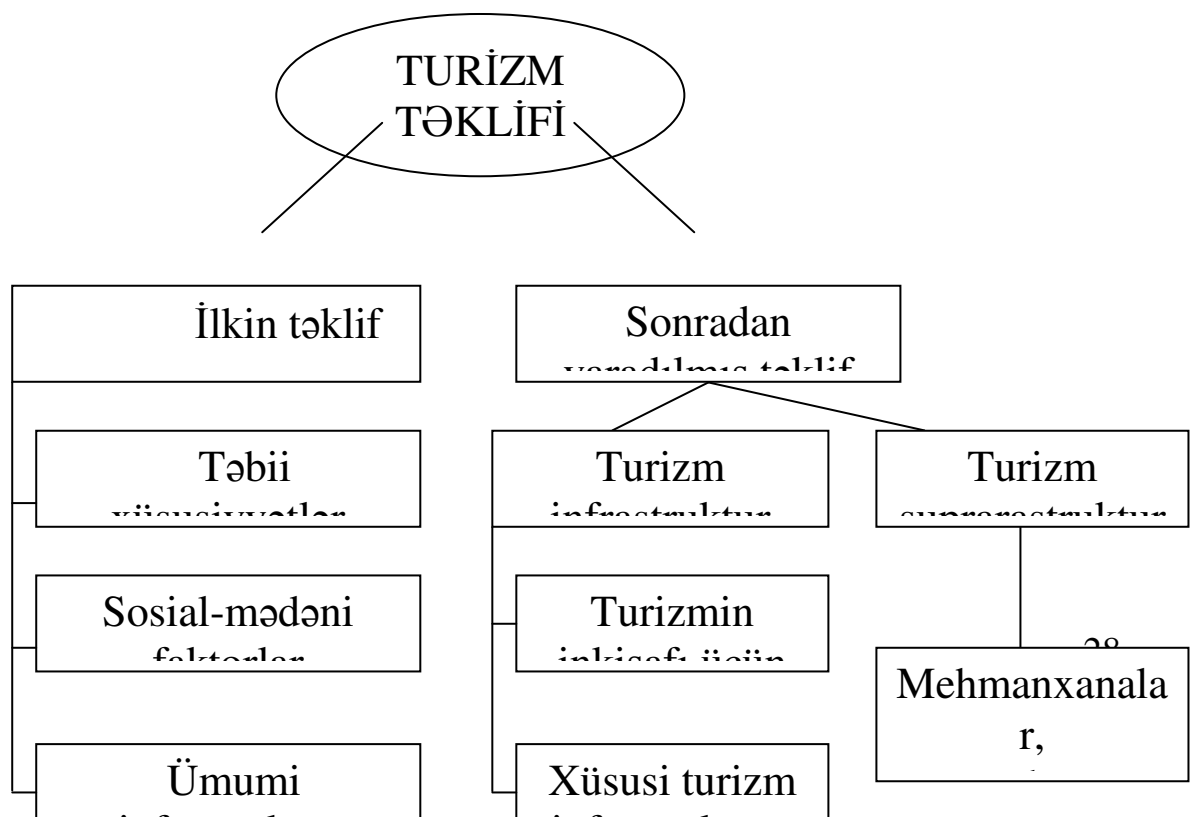
c) turizm infrastruktur. Bunlar ərazidəki müxtəlif təyinatlı yollar, kommunikasiya sistemləri, elektrik, su və qaz təchizatı, təmizləyici qurğular, mədəniyyət və istirahət müəssisələri kimi müəyyənləşdirilir.

Qeyd etdiyimiz kimi turizmdə ilkin təkliflə müqayisədə sonradan yaradılmış təklif tamamilə turizm məqsədi daşıyır. Bunla belə bu təklifin özü də iki hissəyə bölünür. Bunlar turizm infrastruktur və turizm suprastrukturuna bölünür. Bundan əlavə turizm infrastrukturunun özünü də iki hissəyə ayırmaq olar. Turizmin inkişafı üçün infrastruktur və xüsusi turizm infrastruktur. Turizmin inkişafı üçün nəzərdə tutulan infrastrukturun ümumi infrastrukturla müəyyən bir əlaqəsi mövcuddur. Belə ki, ərazidə yerli əhəlinin normal həyat fəaliyyəti üçün lazım olan ümumi infrastruktur turistlər üçün də kifayət edə bilər. Lakin belə bir hal adətən istisna təşkil etməkdədir (xüsusən turizmin inkişaf etdiyi ölkələrdə). Əksər hallarda əlavə miqdarda insanların (turistlərin) ehtiyaclarını ödəyə bilmək üçün əlavə şəraitin (turizm infrastrukturunun) yaradılmasına ehtiyac yaranır.

Turizm infrastrukturunun mühüm tərkib hissəsi kimi xüsusi turizm infrastrukturunu misal göstərmək lazımdır. Buraya turizmə xidmət edən nəqliyyat vasitələri, turistlərin yerləşdirilməsi üçün lazım olan müəssisələr,

kurortlar, əyləncə müəssisələri, konfrans və biznes mərkəzləri, müxtəlif vasitəçilik xidmətləri göstərən müəssisələr daxildir.

Turizmdə əvəzsiz rol oynayan mehmanxana və yeməqxana xidmətləri göstərən müəssisələr turizm infrastrukturuna daxil edilmirlər. Başqa sözlə ifadə etsək bu tipli müəssisələr turizmdə yardımçı rol oynamayıb, elə birbaşa turizmin həyati funksiyasını ifadə etməkdədir. Bu fikri turizm sahəsində məhşur olan belə bir tezislə də ifadə etmək mümkündür: «Yerləşdirmə yoxdursa turizm də yoxdur». Doğrudan da elə turistə verilən tərifdən də göründüyü kimi turist getdiyi destinasiyada ən azı 24 saat qalmalıdır. Bu işə avtomatik olaraq bu prosesə yerləşdirmə müəssisələrinin (otel, motel, hostel, turbaza) və yeməqxana müəssisələrinin (restoran, kafe, bar) iştirakını zəruri edir. Ona görə də bu müəssisələr turizmin təşkilində turizm suprastrukturu kimi tanınmaqdadır. Deməli, infrastruktur anlayışının tərifinə əsaslansaq bu müəssisələr turizmin təşkili üçün birbaşa əlaqəli olduğu üçün turizm infrastrukturuna aid edilmirlər. Bununla yanaşı, turizm təklifinin ayrı-ayrı elementlərini araşdırsaq görmək olar ki, ilkin təklif və yaradılmış təklif kompleks halda formalaşdırılıb turizm məhsulu kimi təklif oluna bilirsə turistlərin tələbatını ödəyə biləcək kompleks xidmətdən söhbət gedə bilər. Ümumiyyətlə turizm infrastrukturunun sxematik olaraq təsvir etsək, onun təsvirini belə vermək mümkündür:



Turizm məhsulunun formalaşdırılması və ondan istifadə olunması üçün infrastrukturun rolunu onun funksiyasında görmək olar. Belə ki, turist marağının obyektləri-görməli təbii və tarixi yerlər, iqlim zonaları, sosial-mədəni tədbirlər, bir sözlə insanın yaradıcı qüvvəsinin özünü göstərə biləcəyi hər bir şey ola bilər. Turist öz təbiətinə görə hər şey maraqlı olduğu üçün bu maraqlı hər nə varsa onlarla təmasda olmağa can atır. Bu maraqlı obyektlərə turistlərin çatma bilməsi və ya başqa sözlə turizm xidmətinin reallaşması üçün aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

a) turizm obyekti barəsində potensial turistlərə lazımi informasiyanın çatdırılması və onlarda gələcək səfərlər üçün ilkin motivasiyaların yaradılması.

b) turistlərin bu obyektlərə kifayət qədər təhlükəsiz və rahat bir şəkildə çatdırılması üçün komfortlu şəraitin yaradılması.

c) bütün bu kimi şərtlərin təmin olunması ilə turistlərin geriye-öz vətənlərinə müsbət təsəvvürlə yola salınmasını təmin etmək.

Turizmin maddi-texniki bazası (MTB) təşkil olunmuş turizmin inkişafının əsasını təşkil edir. Turizmin maddi-texniki bazasına aşağıdakılar aiddir: turist firmaları (turagent, turopoperator); mehmanxanalar; turist bazaları; ticarət və qidalanma müəssisələri; avtonəqliyyat müəssisələri; turizm avadanlıqları və inventarları kirayə verən müəssisələr; turist yollayışı realizasiyası büroları; nəzarət-xilasetmə müəssisələri; turist klubları; dayanacaqlar və s. Turizmin MTB obyektləri 3 əsas əlamət əsasında təsnifləşdirilir: 1) göstərilən xidmətin növünə görə, 2) iqtisadi elementlər üzrə, 3) təsərrüfat subyektinin mülkiyyət növünə görə.

Xidmətin növünə görə MTB obyektləri – kompleks turizm xidməti göstərən müəssisələrə (turist firmalarına); səyahətin təşkilini, yerləşməni (yaşayış, gecələmə), qidalanmanı, nəqliyyat xidmətini həyata keçirən müəssisələrə və digər müəssisələrə (tədris müəssisələri, klublar və s.) ayrılır.

İqtisadi elementlərinə görə MTB – əsas fondlara və dövriyyə vəsaitlərinə ayrılır. Mülkiyyət növü üzrə MTB obyektləri şəxsi turist firmalarına, təsərrüfat subyektlərindən icarəyə götürülmüş və vətəndaşlardan icarəyə götürülmüş obyektlərə bölünür.

Turizm sferasının *əsas kapitalı* özündə əsas etibarilə MTB sahələrini əks etdirir. Buraya hər şeydən əvvəl mehmanxana-restoran təsərrüfatı, turizm və istirahət bazaları, pansionat, sanatoriya və s. daxildir. MTB-ya daha geniş aspektdə yanaşdıqda-turizm kompleksi səviyyəsində buraya nəqliyyat, qida məntəqələri, mədəni-tarixi obyektlər və turizm kompleksinin digər bölmələri daxil olur. İstənilən halda yerləşdirmə, qidalanma və istirahətdən başqa turizm sferasının əsas kapitalına su, meşə, relyef xüsusiyyətləri olan rekreasiya mühiti də aiddir.

Əsas fondlar özündə əmək vasitələrini əks etdirir. Hansı ki, öz natural əşya formasını dəyişmədən istehsal prosesində bir neçə dəfə istifadə olunur. Əsas fondlara dəyəri əməyin ödənilməsinin minimal məbləğinin 100 ölçüsündən yuxarı və xidmət etmə müddəti bir ildən artıq olan əmək vasitələri daxildir.

Əsas fondlar xüsusiyyətiindən asılı olaraq aktiv və passiv hissəyə ayrılır. Aktiv əsas fondlar – bilavasitə məhsulu hərəkətə gətirir, istehsalın ölçüsünü və işçilərin əmək məhsuldarlığını müəyyənləşdirir. Buraya maşınlar, avadanlıqlar, alətlər və s. aid edilir.

Passiv əsas fondlar əmək fəaliyyəti üçün şərait yaradır. Buraya binalar, kommunikasiya vasitələri, qurğular, ötürücü tikililər və s. daxildir.

Turizm inkişafında təbii artım, əhali və ekoloji mühütdə baş verən dəyişmələri nəzərə alır. Təbii artım hər bir respublikada iqtisadi amilə yanaşı baş verən iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişmələri ilə mövcud olur. O, cümlədən meşə, dağ və iqlimin dəyişməsi adi amil olmaqla hər hansı növ turizmin cari ildə artımına və azalmasına səbəb olur.

Ona görə də turizmin təşkil aspektində kadr potensialı, reklam və həmçinin turist kimi respublikaya gəlmişlərin ictimai rəyi əsas rol oynayır.

Turizmin resurslarına turizmin fəaliyyət strukturunu müəyyən edən amil kimi baxılır. Bu təbii, tarixi – mədəni, infrastruktur obyektlər və komplekslər, onların elementləri və xüsusiyyətləri, əhalinin sağlamlığının və əmək qabiliyyətinin bərpasını təmin edən, onların intellektual səviyyəsini artıran hansı ki, turizm tələbatında birbaşa və ya dolayı istifadə olunur və kompleks turist xidməti istehsalı üçün əsas obyekt kimi çıxış edir. Turizm resursları arasında təbii-antropogen, bilavasitə mövcud resurslar və sosial-iqtisadi cəhətdən maksimal istifadə qabiliyyətində olan resurslar fərqləndirilir.

Müasir dövrdə turizm və Internet birgə inkişaf edən sahələr kimi qiymətləndirilir. Bir-biri ilə olan əlaqələrinə görə turizm və Internet şəbəkəsi qarşılıqlı olaraq bir-birini tamamlayan, bərabər inkişaf edən sahələrdir. Ümumiyyətlə müasir dövrdə informasiya sistemləri ilə bu və ya digər səviyyədə əlaqəsi olmayan sahə tapmaq mümkün deyildir. Turizm isə özünün spesifik xüsusiyyətləri ilə informasiya dəstəyinə daha çox ehtiyacı olan bir sahədir. Dünyada turizm məhsulunun böyük bir hissəsinin məhz internet vasitəsilə reallaşması turizmin informasiya dəstəyinə nə qədər həssas olduğunu göstərir. Turizmin inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya vasitələri kimi infrastruktur şəraitinin yaradılması sahəsində çoxlu görülməli işlər vardır. Xüsusən elektron kart tipli avtomat telefon köşklərinin turistlərin istifadəsinə verilməsi, internet kafelərin miqdarının artırılması üçün işlər görülməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, turizmin təşkil olunmasında qarşıya qoyulan əsas sosial-iqtisadi məqsədlərlə yanaşı turistləri də maraqlandıran-səfərlərdən xoş təəssüratlarla qayıda bilmək də nəzərə alınmalıdır. Həm də bu turizmi təşkil edən ölkənin, onun milli turizm təşkilatının əsas vəzifəsinə çevrilməlidir. Çünki elə xidmətin ən yüksək səviyyədə təşkil olunması turistlərin də qayıdacaqları yerə müsbət təəssüratla dönmələri mənasını verir.

3. Azərbaycan Respublikasında turizmin təşkili və bu sahədə mühüm sosial-iqtisadi nəticələr əldə edə bilmək üçün kifayət qədər turizm resursları və

bunlardan istifadə olunması üçün sahibkarlıq mühiti və maddi-texniki baza mövcuddur. Turizmdə istifadə oluna biləcək ehtiyatların məhz bunların infrastruktur şəraiti ilə təmin olunması baxımından qiymətləndirilməsi isə burada məsələyə başqa bir mövqedən yanaşılmasının tələb edir. Bunun üçün əvvəlcə respublikada turizmin təşkili üçün yararlı ola biləcək təbii, tarixi və dini obyektləri, onların yerləşmə mövqelərini, turizm məhsulu kimi istifadə olunduqda onların iqtisadi cəhətdən rentabelliliyinin və sosial səmərəsinin qiymətləndirilməsi lazımdır.

Turist öz səfərinə ölkənin giriş qapısından başlayır. Ölkəyə səfər edən turistlər onun iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, insanların həyat tərzini barəsində ilk təəssüratı onun yollarından alırlar. Turizm resursu kimi istifadə oluna biləcək obyektlərə respublikanın demək olar ki, hər yerində rast gəlindiyini nəzərə alsaq onu göstərmək olar ki, yolların müasir vəziyyəti turizmin imkanlarından bütün istiqamətlərdə istifadə olunmasına şərait yaratmır.

Azərbaycan Respublikasında ekoturizmin təşkili üçün təbii gözəlliklər kifayət qədərdir. Ekoloji cəhətdən təmiz və özünün bənzərsizliyi ilə seçilən Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran-Astara, Ordubad və Şahbuz rayonları ərazisinin ekoturistlərin istifadəsinə verilməsi ilə buraya kütləvi olaraq həm yerli, həm də xarici turistləri cəlb etmək mümkündür. Mineral ehtiyatlarla zənginliyi ilə seçilən (Naftalan, Şahbuz və s.) bu ərazilərdə sağlamlıq-rekreasiya obyektlərinin yaradılması və bunların zəruri infrastrukturla təmin olunması qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Naxçıvan MR-da ekoturizmin və kənd-yaşıl turizmin inkişafının şərtləndirən əsas maraqlı cəhət bu ərazinin turizm məqsədi üçün əvvəllər istifadə olunmaması və sənaye tullantıları ilə çox az çirklənməsidir. Bu faktların nəzərə alınması bu bölgənin turizm perspektivi üçün ən tutarlı dəlillərdəndir. Çünki yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi turist marağını formalaşdırmaq üçün ona qeyri-adi bir şeylər təklif etmək lazımdır. Dəfələrlə turizm məhsulu kimi istifadə olunmuş və ya infrastrukturunu yenilənməmiş olan hər hansı bir turizm obyektinin bu günkü tələbkar turistlər tərəfindən seçilməsini

ehtimal etmək mümkün deyildir. Respublikada turizmin inkişafı üçün ən güclü potensialın məhz əl dəyməmiş təbii şəraitin olduğunu göstəririksə, eyni zamanda görülmək işlərin də bu istiqamətdə həyata keçirilməli olduğunu qeyd etmək lazımdır. Buna görə də mühüm infrastruktur şəraiti kimi yolların bu istiqamətdə turizm məqsədi üçün qənaətbəxş olmaması turizmin inkişafını ləngidən amil kimi qiymətləndirilməli, gələcəkdə bu istiqamətdə tədbirlərə geniş yer verilməlidir.

Turizmdə digər mühüm infrastruktur kimi yerləşdirmə müəssisələrini göstərmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, hal-hazırda respublikada bu sahədə bir sıra işlər görülsə də bəzi mövsümi vaxtlarda artan turist tələbini qarşılamaq problemi yaranır. Məsələn, Naxçıvan MR-da Novruz bayramı, Ramazan və Qurban bayramları ərəfəsində kifayət qədər yüksək tələbata malik olan iranlı turistlərin lazımınca yerləşdirilməsi məsələsi bu istiqamətdə görülmək işlərdəndir. Gələcəkdə kənd turizminin inkişafı üçün isə bu ərazilərdə və ya buralara yaxın yerlərdə qonaq evlərinin, kotreclərin tikilib istifadəyə verilməsi məsələsinə indidən başlanılmalıdır.

Turistlərin xoş təəssüratla yola salınması onlara təklif olunan hədiyyəlik əşyaların çeşidi, miqdarı, və s. ilə çox bağlıdır. Turistin motivi nə olursa olsun, o səfər etdiyi bölgədən ona, dostlarına və ailə üzvlərinə maraqlı ola biləcək hədiyyələrlə dönmək istəyir. Buna görə də turistlərə ən yüksək səviyyəli ticarət xidmətinin, xüsusən də bölgəmizin bütün özəlliklərini özündə əks etdirən hədiyyəlik əşyaların satışlarını (və deməli istehsalını da) təşkil etmək, onu daim yeniləmək məsələsi diqqətdən qaçmamalıdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının blokadaya düşməsi ilə yaranan kəskin problemlərdən biri kimi elektrik və qazla təminatın pozulması bölgənin iqtisadiyyatına və normal həyata ciddi təsir edən amil olmuşdur. Bu barədə son illərdə görülmə ardıcıl tədbirlər sayəsində muxtar respublikanın elektiriklə təminatında ciddi irəliləyişlərə nail olunmuşdur. İran İslam Respublikasından çəkilən qaz xətti isə bütövlükdə bölgə iqtisadiyyatının inkişafı ilə bərabər turizmin də inkişafına öz təsirini göstərəcəkdir. Lakin turistlərn tələbatının

ödənilməsi baxımından elektrik təchizatında bir sıra məsələlər öz həllinin gözlənməkdədir. Belə ki, bəzi mehmanxana müəssisələrinin elektrikle qızdırılması yanğın təhlükəsizliyi baxımından yolverilməz sayılır. Bundan əlavə, turistlərin rahat istirahətinin təşkili üçün küçə işıqlandırılmasının yaxşılaşdırılması da turizmin inkişafı üçün vacib məsələlərdəndir

Ölkənin tarixi abidələri turizm sektorunun xidmətinə təqdim edilərkən, turizm infrastrukturunu, planlaşdırma və investisiya problemlərinə toxunmaq, sonra bu problemlərin öhdəsindən gələ bilmək üçün təklifləri təqdim etmək məcburiyyətindəyik.

İllərdir infrastruktur əskiklikləri üzündən turizm və ictimai sahədəki inkişaf öz sürətini tuta bilmir. Azərbaycanın bundan sonra həyat keyfiyyətinin artacağına inanmaq istəyirik. Azərbaycanın turizm imicinin formalaşdırılması üçün yerli idarəçilərin, Mərkəzi idarə ilə birlikdə qeyri-hökumət təşkilatlarının fikir və təkliflərini ən yaxşı şəkildə nəzərə alaraq, turizm ilə məşğul olan firmalarla əməkdaşlıq içində bir yol xəritəsi təyin olunmalı hər cür infrastruktur əskikliklərini aradan qaldırmaq lazımdır. Belə ki Memarlıq tənzimləmələr baxımından; mədəni varlıqlar təsbit edilərək prioritetlərinə görə bərpa edilməli və mədəni varlıqlara uyğun funksiyalar həyata keçirilməlidir. Şəhər və regionlarda tarixi, mədəni və arxeoloji dəyər daşıyan quruluş qalıqlarının şəhər dəyərləri zənginləşdirmək məqsədi ilə qazıntı və bərpa işləri aparılmalıdır.

İnfrastruktur əskiklikləri aradan qaldırılmalı, yerləşmə tutumları inkişaf etdirilməlidir. İxtisaslı işçi əskikliyi aradan qaldırmaq üçün Turizm və Otelçilik Litseyi açılmalı və bununla əlaqədar olaraq Yüksək Peşə İxtisası Məktəblərində də bu hissəyə yer verilməlidir.

Ölkənin infrastruktur baxımından, məkan keyfiyyətinin artırılması məqsədilə şəhər infrastrukturunu yaxşılaşdırılmalı, şəhər içi kütləvi nəqliyyata sistemi inkişaf etdirilməlidir. Bununla birlikdə, istiqamətləndirməyi və məlumatlandırmağı asanlaşdırıcı məlumatlandırma və istiqamət lövhələri artırılmalı, məzmunu zəngin

və turistik dəyərləri tanıdan məlumatlandırma kitabları və detallı şəhər və region xəritələri və broşürlər hazırlanmalıdır.

Mövzu: 4. Turizmin inkişafının maliyyə resursları

Plan:

1. Turizmdə maliyyə münasibətlərinin təşkili
2. Turizm müəssisələrinin maliyyə resursları
3. Turizmdə maliyyənin əsas göstəriciləri

1. Turizm sahəsi digər iqtisadi sahələr kimi maliyyə münasibətləri əsasında özünün təkrar istehsal və məhsul istehsalı fəaliyyətini təşkil edir.

Maliyyə-pul münasibətləri sistemidir. Pulfondunun formalaşması və turizmdə istifadəsi proseslərini ifadə edir. Maliyyə münasibətləri pul axını prosesində yaranan və kəsilməz pul dövriyyəsinə tənzimləmək məqsədini güdür. Maliyyənin aşağıdakı funksiyaları mövcuddur:

1. Pul fondunun yaranması (kapital);
2. Pul fondunun istifadəsi;
3. Nəzarət funksiyası;

Kapital-mənfəətdə etmək üçün istifadə olunan pul vəsaitidir. Kapital mənbəyi istehsalçının, sahibkarın əldə etdiyi gəlirlər, pul fondunu və xüsusi pul vəsaitlərdir.

Pul fondu məqsəduyğun maliyyələşdirilən vasitələri yığımıdır.

Pul vəsaiti sərbəst məqsəduyğun istifadə olunan vəsaitdir.

Yuxarıdakı birinci funksiya məcmu məhsul bölgüsündə dövlət, sahibkar və ailə pul fondunun formalaşmasını göstərir.

Ümumi daxili məhsul məhsulun bazar dəyərində (iş və xidmətlər) bütün sahələrdə yaranan və son istifadədə daxili təkrar istehsal üçün yığım və ixracat üçün istifadə olunan məhsuludur. Əmək prosesində kapital (istehsal vasitələri), torpaq (təbii amillər) və sahibkarın təşkilatçılıq qabiliyyəti, hesabında yaradılan dəyər ayrılma fondu yaradılmasında yönəldilir. Əldə olunan məhsulun reallaşması hesabına əldə pul vəsaiti, gəlirlər toplanır. Bu gəlirlər əsas fondu təzələnməsi, aşınma xərcləri, region fondu, yığım və

ehtiyatfondlarını yaratmağa yönəldilir.

Maliyyənin ilkin funksiyası istehsal və qeyri istehsal fondlarına xidmət və inzibati idarəetmə məqsədinə yönəldilməklə inkişaf strategiyasını formalaşdırır.

Pul fondlarının istifadəsi konkret olaraq mülkiyyətçisindən asılı olmayaraq müəyyən pul vəsaitinin müəyyən olunmuş məqsədlərə yönəltməklə maddi əşya və pul formasında xərc strukturunu ifadə olunur.

Maliyyə münasibətlərinin hərəkət forması $\Pi - \partial; \Theta - \Gamma$ - ifadəsi nitapır.

Nəzarət funksiyası dəyər nisbətləri, mübadilə və istifadə prosesində pul xərclərinin xüsusi pul vəsaitlərinin üzərindən nəzarət həyata keçirir. Maliyyə nəzarəti pul və ya maddi əşya arasında istehsal və istifadə formalaşan nisbətlərin optimal olmasına, israfçılıq və iqtisadi əsaslarla xərc strukturunun formalaşmasına yönəldilir.

Maliyyə nəzarəti hər hansı maliyyənin potensialını əsaslandırmaq, maliyyə subyektlərinin gəlir və xərcləri üzərindən nəzarət həyata keçirmək, maliyyə resurslarının normativ və normal əyriyə uyğun istifadə etmə funksiyalarının nəzarət həyata keçirir. Maliyyə əşyaları, maliyyə normativləri, hüquq normativ baza, normativ məsrəflər, əməkhaqqı və digər xərcləri üzrə planlaşdırılır.

Alıcı satıcının fəaliyyəti üzərindən nəzarət edir. Alıcı satıcı üzərində müxtəlif formada hesablama qaydaları ilə öz vəsaitlərinin üzərindən nəzarət edir. Kredit münasibətlərində kredit verən və alan arasında münasibətlər, faiz normaları, qaytarma vaxtı, girov münasibətləri tənzimlənir. Dövlət faizi, vergi və ödəmələri ilə kredit resursları üzərindən nəzarət edir. Maliyyə nəzarəti bütövlükdə iqtisadi problem olmaqla turizm də öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə kəsb edir. Xüsusiyyətləri turizm məhsulu, turizm fəaliyyəti və onun maliyyə mənbələrinin nəzərə alınması ilə xüsusi ləşir və özünə məxsus mexanizmləri kəsb edir.

Turist firmasının maliyyəsi təsərrüfat subyektinin maliyyəsi deməkdir. Turist firmasının maliyyəsinin əsasında onun pul fondunun formalaşması və istifadəsinin səmərəliliyini idarə etmək, bununla da istehsal xidmətini reallaşdırmaqla mənfəət və dayanıqlı inkişaf etdirmək vəzifəsi durur. İstehsal, xidmət prosesində turist firmasında aşağıdakı münasibətlər formalaşır:

- turoperator turagentlə birlikdə turist göndərişlərinin alınmasına hesabatlar edir;
- turagentlər arasında turist göndərişlərinin alınması üçün hesabatlar edilir;
- turagentlər mənzil-kommunal orqanları ilə kommunal xidmətə ödəmələr edir;
- turist firması yerli orqanlara, torpağa icariyyə haqqı və təbii sərvətlərdən istifadəyə görə bonuslar ödəyir;
- turist firması öz işçilərinə əmək haqqı, dividend və mükafatlar verir;
- turist firması banklarla bank haqq-hesabları etməklə kreditlərə faiz ödəyir;
- turist firmalar büdcə olmayan təşkilatlarla ödəmələr edir;
- turist firmaları sığorta kompaniyalarla müqavilə bağlayır və özlərini sığortalayır;
- turist firmaları sosial müdafiə fonduna vəsaitlər keçirir;
- turist firmaları dövlət idarələri ilə əlaqədə özünün müqavilələri ilə pullu xidmətlər təşkil edir;
- turist firmaları maliyyə təşkilatları ilə bir sıra əməliyyatlarla özünün maliyyə potensialını təmin edir.

Turizmin maliyyə münasibətləri özünün xüsusiyyətlərini kəsb edir. Turizm fəaliyyəti subyekti turist olmaqla özünün marağına görə göndəriş əldə edir. Turizm məhsulunun istehsalı, istifadəsi və istehlakı eyni vaxtda baş verir. Bu amillər turizm dövriyyə vəsaitlərini formalaşdırır. Turizmdə dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi bütövlükdə sənayedən, ticarətdən fərqli prinsiplər üzərində qurulur. Dövriyyə vəsaitlərinin turizmdə dövriyyəsinə aşağıdakı şərtlərlə istifadə etmək olar.

$$\Pi - \Theta - \Pi_1$$

Π – turist firmalarının avans etdiyi pul vəsaiti olub, turist məhsulu yaratmaq üçündür.

Θ – turizmdə maddi və qeyri maddi xidmətlər və turistlər üçün suvenirlerdir.

Π_1 -turist məhsulunun reallaşmasında əldə olunan vəsait.

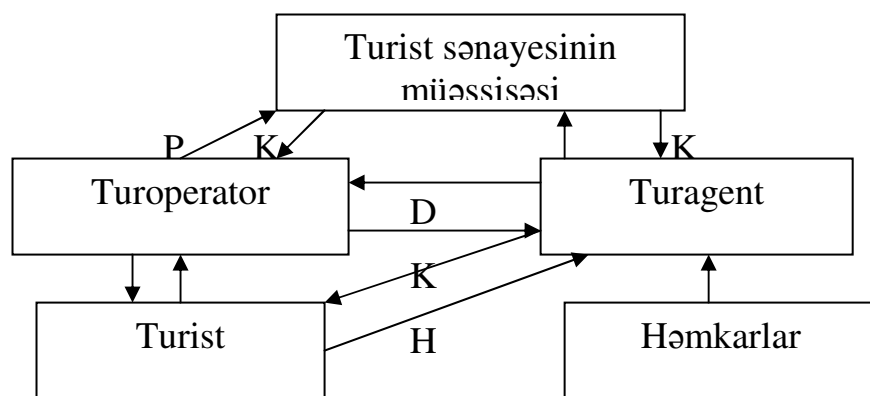
Yuxarıdakı sxem göstərir ki, turist öz təsvirinə görə pul ödəyir. (təbiət seyri, tarixi və arxetiktura abidələrini görmək və s). Turist obyektlərinin nümayişi üçün turist firmaları öz kapitalını sərf etmir, baxmayaraq ki, gəlir gətirmir. Firma turistlərlə bu obyektləri göstərmək üçün pul ödəyir. Turist firması üçün turist təsərrüfatı turistin marağına gəlir. Turist marağının dəyişməsi və keyfiyyətinin dəyişməsi turist firmasının gəlirlərinə təsir edir.

Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi üzrə istehsal və tədavül mərhələsini özündə əks etdirir. Dövriyyə vəsaitlərinin bir formadan digər formaya keçməsi onun dövriyyə müddətini ifadə edir. Dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsi üçün sərf olunan vaxt dövriyyə vaxtını əhatə edir. (dövriyyə əmsalı) Vəsaitlərin dövriyyə əmsalı turist məhsulunun reallaşmasından əldə edilən vəsaitin vahid dövriyyə vəsaitinə olan nisbətidir. Dövriyyə əmsalı dövriyyə vəsaitlərinin fond verimidir. Hesabat istifadə olunan dövriyyə vəsaitlərinin səmərəliliyini göstərir. Eyni zamanda bu əmsal dövriyyə vəsaitlərinin dövriyyəsinin sayını göstərir. Səmərəlilik dövriyyə vəsaitlərinin yüksəlmə əmsalı ilə ölçülür. Hər bir turist firması, yaxud təsərrüfat subyekti (zavod, mağazin, restoran) öz dövriyyə sürəti ilə xarakterizə olunur. Bu sürət çoxlu amillərlə xarakterizə olunur.

Hər şeydən əvvəl istehsal və reallaşan əmtəə və xidmətlər üzrə müəyyənləşir. Turizm sahəsində dövriyyə sürəti və yaxud dövrlərin vahid zamanda sayı sənayedən xeyli çoxdur. Ona görə də turist sahəsi kapitalın tezliklə öz sahibinə qaytarılması üçün əlverişli biznes mühitidir.

2. Turist firmaları üçün maliyyənin tərkibi və strukturası xarakterik cəhət təşkil edir, bu xüsusiyyət turoperator və turagentlərin sayı ilə ölçülür. Turagentlərin sayı dövriyyə resurslarının həcmindən onun strukturundan asılı olaraq

hesablanır. Turoperatorlar fəaliyyət kimi lisenziyalaşdırılır. Rusiya təcrübəsində turoperatorlar turist firmalarının tərkibində 90% turagentlər isə 10% təşkil edir. Turist firmalarının otel və digər xidmət müəssisələrindən asılı olaraq xərc strukturunda əsas vəsaitlər qeyri material aktivlər, dövriyyə qeyri vəsaitləri xüsusi çəkisinə görə fərqlənir. Turist firmalarında maliyyə vəsaitlərinin formalaşması mənbələri turist bazarının subyektləri arasında təsərrüfat əlaqələrinin, borc və kredit münasibətlərinin xüsusiyyətləri ilə xarakterizə olunur. Turist məhsulunun satışı ilə onun istehlakı arasında vaxta görə müəyyən fərqlər formalaşır. Turlar qayda olaraq istehlakdan xeyli müddət əvvəl tərtib olunur və satılır. Turist bazarında subyektlər arasında əlaqələr aşağıdakı kimi formalaşır.



P-pul

D-debitor borclar

K-kredit borcları

Sxem. Pul axının turist bazarı subyektlər arasında hərəkəti və istifadəsi

Turist formalarının maliyyə mənbələri cəlb olunan resurslarının mülkiyyət formasına görə təsnifatlaşdırılır. Aparıcı rolu turist firmalarının xüsusi vəsaitləri təşkil edir. Borc vəsaiti turist firmalarında olunur. Çünki turist firmaları öz

göndərişlərini qabaqcadan satır. Kredit borcları müasir şəraitdə turist firmalarının maliyyə vəsaitlərinin 50%-ni təşkil edir.

Turist firmaları kreditləşməni dövriyyə vəsaitləri kimi aparır. Turoperatorları maliyyə vəsaitinin 35%-i xüsusi resurslar, 65%-i isə cəlb olunmuş resurslar təşkil edir. Cəlb olunmuş maliyyə resursları digər subyektlərin sərəncamında olur. Kreditlərin cəlb olunması turist firmalarının layihələrinin reallaşması və yeni tikintilər üçün cəlb edilir.

Maliyyə xüsusiyyətləri turizmdə qiymətəmələgəlmənin xüsusiyyətləri ilə uyğunlaşır. Turist məhsulunun qiyməti turoperator və turagentin amillərindən, xidmətin dəyəri, turagentə daxil olan xidmətlərin siyahısı və turistlərin yaşqrupu və mövsümlülük ilə müəyyənləşir. Turist məhsuluna qiymətin hesablaması, maliyyə imkanlarını, turist fəaliyyətinin maliyyə potensialını və onun təkrar istehsalı üçün zəruri olan kapital xərclərini formalaşdırır.

Turizm məhsulunun satışına yönəldilmiş tədbirlər kompleksi səyahət təlabatının formalaşmasına təkan verir, turistlərin səyahət etmək istəyini artırır. Bu da sahibkarlar üçün əlverişli şərait yaradır.

Tələbatın formalaşmasına, turizm mərkəzlərinin və turizmdə sahibkarlığın formalaşmasına bir sıra amillər qrupu təsir edir:

- ★ Təbiət;
- ★ Sosial-iqtisadi;
- ★ Turizm sənayesinin maddi bazası;
- ★ İstirahət yerlərinin infrastrukturu;
- ★ Turizm təklifi (qonaqpərvərlik resursları).

Sahibkarlar turizm sahəsindən müxtəlif miqdarda gəlir əldə edirlər. Əldə olunmuş gəlirlər yenidən bu sahəyə sərmayə qoyularaq və ya mənfəət şəklində istifadə edilir. Onlar turizm bazarında digər sahibkarlarla rəqabət aparmaq üçün mütəmadi olaraq öz turizm bizneslərinin maddi bazasını inkişaf etdirməlidirlər. Turizmin rəqabət davamlılığına da bir sıra amillər təsir edir:

- ★ Keyfiyyət;
- ★ Etibarlılıq;
- ★ Təhlükəsizlik;
- ★ Qiymətin inandırıcı olması;
- ★ İstehlakçıların segmentləşdirilməsi;
- ★ Qiymətlərin mövsümi differensasiyası;
- ★ Endirimlərin differensasiyası sistemi.

Dövlət turizm sahəsinə maliyyə qoyuluşları sahəsində aşağıdakıları əldə edə bilər:

- ⊛ Maliyyə qoyuluşlarının qısa bir zamanda qaytarılması (4-10 ildə);
- ⊛ Xammaldan istifadə edilmədən milli gəlirin artması;
- ⊛ Əhalinin məşğulluğunun artması;
- ⊛ Valyuta axınının çoxalması.

ÜTT-nin məlumatlarına görə 2005-ci ildə dünya üzrə turizmdən əldə olunan gəlirlər 680 mlrd. ABŞ dolları təşkil etmişdir. 2005-ci ildə turizm xidmətinin həcmi dünya üzrə ümumi məhsulun 11%-nə bərabər olmuşdur. Bu da son onilliklər ərzində bir çox ölkələrdə əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşması, nəqliyyatın və müasir texnologiyaların inkişaf etməsi ilə izah olunur.

Turizm dövlət büdcəsinə çox böyük gəlir gətirən sahələrdəndir. Turizmin inkişafına dair dövlət büdcəsindən hər il artırılan investisiyalar; dövlətlərarası bağlanmış ikitərəfli sazişlər və müqavilələr; ölkələrin turizm imkanları və ehtiyatları barəsində informasiyaların daha dolğun şəkildə yayılması; turizmin digər aspektləri ilə bağlı problemlərin müzakirə və həll olunması bunu deməyə əsas verir ki, turizm gəlirli bir sahə kimi daim dünya dövlətlərinin nəzərindədir.

Turizmdən olan gəlirin əmsalı (multiplikator)

Turizm regionun iqtisadiyyatına birbaşa və ya dolaylı yolla təsir göstərir. Birbaşa təsir – turistlərin turizm xidmətlərinin və məhsulunun alınmasına çəkilən xərcləri ilə baş verir. Yəni otel, qidalanma, əyləncə və s. xidmətlər müqabilində ödənilən xərclərdir. Müasir cəmiyyətdə hər bir şəxs öz xərclərini pul

şəklində edir. Bir tərəfin xərcləri digər tərəf üçün gəlir yaradır. Turizm məhsulunun satıcıları turistlərdən aldıkları pulu öz işçilərinə əmək haqqı şəklində ödəyirlər. İşçilər öz növbəsində həmin pulları yerlərdə məhsullar, xidmətlər əldə etmək və müxtəlif məqsədlər üçün sərf edirlər. Dövrə təkrarlanır. Turistlərin xərclədiyi pullar zəncirvari reaksiya, ya gəlir axını və ya dalğa əmələ gətirir: xərc-gəlir – xərc-gəlir və s. Yəni, turizm məhsul və xidmətlərin təkrar alınması üçün imkan yaradır. Bu isə turizmin regionun, ölkənin iqtisadiyyatına dolayı təsirini təmin edir. Turizmin ölkənin, regionun iqtisadiyyatına əmanəti müəyyən yerdə və müəyyən zamanda məhsul və xidmətə görə turistlərin xərclərinin “təkrar paylanması” effektində əksini tapır. Gəlir axını içində hər yeni xərclər digər qruplar üçün gəlir yaratdığından, bu hərəkəti **“gəlirin təkrar paylanması”** adlandırmaq olar. Bu cür effekt **“multiplikator”** adlanır.

Multiplikator (latınca “multiplico” – “artırıram”, “çoxaldıram” deməkdir) – gəlirin dəyişilməsinin investisiyalarının dəyişilməsindən asılılığını göstərən əmsaldır, başqa sözlə, aqreqat kəmiyyəti ilə onun struktur tərkib hissəsi arasında nisbəti xarakterizə edən əmsaldır.

Multiplikator modelinin sadə formulu iqtisadiyyatda Keynes multiplikatoru adını alıb:

$$\frac{1}{1-B}$$

1-B

B – istehlak imkanı, xərcin dəyişkənliyi gəlirin dəyişkənliyinə olan nisbəti ilə müəyyən edilir.

Multiplikatorun iqtisadi mənası bundan ibarətdir: qapalı iqtisadi məkanda vahidə çəkilən xərcin səviyyəsinin artması nəticəsində müvafiq gəlir nə qədər artar.

Turistin istirahət məqsədilə xərclədiyi pul turizm firması üçün gəlirə çevrilir.

Bu gəlir məbləği turizm sənayesinin müəssisələri tərəfindən müxtəlif məqsədlərə sərf olunur. Zəncirvari reaksiyanın birinci dalğası baş verir:

- Turistdən əldə olunan xərc pulu turfirma gəlir kimi əldə edərək xərcləməyə başlayır. Turizm firması əldə etdiyi gəliri turistlərin yerləşdirilməsinə, qidalanmasına, nəqliyyatla daşınmasına, ekskursiyaların təşkilinə sərf edir, ofisin ehtiyaclarını ödəmək üçün dəftərxana ləvazimatı alır, kommunal xidmət və rabitə müəssisələrinin xidmətlərini ödəyir və s. digər ehtiyaclara sərf edir. Bundan başqa, həmin gəlirin bir hissəsini də əmək haqqı şəklində işçi personala ödəyir. Yerləşdirmə obyektində, qidalanma obyektində, nəqliyyat müəssisəsində, ekskursiya bürosunda eyni hərəkət baş verir.

- Növbəti dalğada yerləşdirmə obyektinə əldə etdiyi gəliri öz obyektinin ehtiyaclarına xərcləyir: təmizlik işlərinin aparılması üçün xərclər, səhər yeməyi üçün xərclər, kommunal xidmət və rabitə xərcləri və s.

- Qidalanma obyektinə qida məhsullarının hazırlanması üçün ərzaq alır, təmizlik işləri üçün xərclər edir, kommunal və rabitə xidmətlərinin xərclərini ödəyir və s. Nəqliyyat müəssisəsi, ekskursiya bürosu da eyni xərclər edir.

Hər bir müəssisə personala zəhmət haqqı ödəyir.

- Əldə olunmuş gəlirin bir hissəsi sahibkarlıq fəaliyyəti müqabilində vergi şəklində büdcəyə ödənilir, bir hissəsi isə personala hesablanmış əmək haqqıdan sosial müdafiə fonduna ayırma şəklində ödənilir.

- Gəlirin bir hissəsi ehtiyat (inkışaf) fondu şəklində müəssisələr tərəfindən depozit hesablarda banklarda saxlanılır, müxtəlif səhmlər alınır və s.

Zəncirvari reaksiyanın ikinci dalğası zamanı personal əldə etdiyi zəhmət haqqını öz ehtiyacları üçün ərzaq və sənaye malları alır, ev təsərrüfatı üçün müəyyən xərclər edir. Zəhmət haqqının bir hissəsini isə əmanət formasında ya bankda, ya da evdə saxlayır. Ərzaq, sənaye, təsərrüfat malları satan dükənlər turizm müəssisələri tərəfindən əldə etdikləri gəliri öz ticarət ehtiyaclarına, personalın zəhmət haqqına və digər ehtiyaclara ödəyirlər. Amma yenə də gəlirin bir hissəsini vergi və sosial sığorta şəklində ödəyirlər. Gəlirin daha bir hissəsini isə ya ehtitə, ya da inkışaf fondunda əmanət şəklində saxlayırlar.

Beləliklə, turistdən alınmış gəlirdən əmələ gələn dalğa getdikcə kiçilsə də böyük əhatə dairəsinə malik olur.

Dövlət büdcinə ödənilmiş vergi məbləğlərinin bir hissəsi yenidən həmin ərazidə infrastrukturun inkişafına, turizm proqramlarının icrası zamanı investisiyalar şəklində qayıda bilir.

Turizm və sosial-mədəni servis müəssisələrinin xərcləri və qiymət siyasəti – Məhsul istehsal edən və ya xidmət göstərən hər bir müəssisənin məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Mənfəət iki amildən asılıdır: fəaliyyət nəticəsində əldə edilən gəlir və bu fəaliyyət nəticəsində edilən xərclər (sərf olunmuş maliyyə, maddi və əmək ehtiyatları).

Məhsulun qiyməti bazar qanununa uyğun formalaşdırıldığı halda istehsalat xərcləri müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin necə aparılmasından asılıdır. Müəssisə rəhbərliyi öz ehtiyatlarından nə dərəcədə savadlı istifadə edirsə, onun gəliri də bir o qədər çox olar.

Hər bir təşkilatın mühasibat hesablarında qeydə alınmış gəlir əks edilir. Lakin eyni zamanda əldən çıxmış gəlirlər də olur: əldən çıxmış gəlirlər imkanların düzgün istifadə edilməməsi səbəbindən yaranır. Misal üçün, bankda istifadəsiz qalmış vəsaitlərin depozitə qoyulması və ya başqa şirkətin səhmlərinə qoyulması imkanının əldən verilməsi. Daha bir misal: işçilər tərəfindən müştərilərə xidmətin düzgün göstərilməməsi və ya aşağı səviyyədə göstərilməsi və bununla da müştərilərin itirilməsi ilə gəlirin azalması və s.

Mənfəəti hesablamaq üçün düstur aşağıdakı kimidir:

$$M = M_{\text{məc}} - M_d$$

Burada, M - mənfəət, M - məcmu mədaxil (ƏDV-siz), M_d - məhsulun maya dəyəri. Məhsulun maya dəyərinə məhsulun istehsalına və realizasiyasına çəkilən bütün xərclər daxil edilir.

Turizm şirkətinin turizm məhsulunun istehsalına çəkdiyi xərclər aşağıdakı elementlərdən ibarət olur:

- Maddi xərclər (alınmış materiallar, yanacaq, elektrik enerjisi və s.);

- Yerləşdirmə xərcləri;
- Qidalanma xərcləri;
- Nəqliyyat xərcləri;
- Əmək haqqının ödənilməsi;
- Sosial sığorta xərcləri;
- Əsas vəsaitlərin amortizasiyası (köhnəlməsi);
- Sair xərclər (rabitə, əzamiyyə, dəftərxana, bank);
- Marşrutun hazırlanması üzrə xərclər.

Turizm təşkilatının xərcləri *sabit* və *dəyişkən* xərclərə bölünür.

Sabit (şərti-sabit) xərclər – istehsalın həcmindən, strukturundan və məhsulun satışından birbaşa asılı deyil. Buraya aiddir: əsas və köməkçi personalın maaşı və müvafiq ayırmalar, icarə haqqı, əsas fondların amortizasiyası, kommunal xidmətləri, telefon abunə haqları, lisenziya və sertifikatlaşma xərcləri və s.

Dəyişkən (şərti-dəyişkən) xərclər – istehsal və realizasiyanın həcmindən asılıdır. Buraya aiddir: material, yanacaq xərcləri, telefon danışiq haqları, işçilərə verilən mükafatlar, agentlərə verilən ödənişlər və müvafiq ayırmalar və s.

Sabit xərclərin özləri də nisbi sabitdirlər. Çünki, müxtəlif dövrlərdə bu xərclər də dəyişir:

- ♦ *Tam sabit*: Bu xərclər hətta şirkətin fəaliyyəti olmadıqda da olur: icarə haqqı, əsas fondların amortizasiyası, rabitə və dövrü mətbuat abunə haqqı;
- ♦ *Fəaliyyəti təmin etmək üçün tələb olunan xərclər*: elektrik enerjisi xərcləri, ofisdə daimi olan işçilərin maaşı;
- ♦ *Vaxtaşırı sabit olan xərclər*: müəyyən dövrlərdə istehsal sabit qaldıqca bu xərclər də sabit olur. Sonra istehsal artdıqca bu xərclər də artır və istehsalın müəyyən səviyyəsinədək sabit qalır. Bu zaman əlavə işçilər qəbul olunur.

Xərclərin sabit qalması dövrünə **relevant period** deyilir.

Turizm təşkilatlarında bəzən sabit xərclər daxilində faydalı xərclələrlə yanaşı boş xərclər də olur. Bunu aşağıdakı misallarla izah etmək olar.

Qida obyektində olan vaxtaşırı sabit xərclər barədə bir misal.

Restoranda 18 stol var idi və normaya uyğun olaraq 3 ofisiyantın hər biri 6 stola xidmət edirdi ($3 \times 6 = 18$). Lakin xidmətin həcmi artırmaq məqsədi ilə zala daha 4 stol qoyulur və 1 ofisiyant işə qəbul olunur. Ofisiyantlar vaxtamuzd maaş alırlar. Onda elə olur ki, 1 ofisiyantın işinin yalnız $4/6$ hissəsi faydalı, $2/6$ hissəsi isə faydasız olur. Bu zaman restoran ofisiyanta 2 stolun maaşını verərkən artıq xərclər etməli olur. Lakin bundan da çıxış yolu var. Belə ki, 4 stola xidmət edən ofisiyanta müvafiq olaraq maaş az vermək olar. Lakin bu halda ofisiyant iş vaxtı ərzində 6 stola xidmət edə biləcəyi halda yalnız 4-nə xidmət edir və az maaş alır ki, bu da ofisiyantu təmin etmir. Burada çıxış yolu müxtəlif cür ola bilər: 4 stola xidmət edən ofisiyant

a) praktikant ola bilər; b) mövsümi işçi ola bilər; c) əlavə olaraq ona başqa iş də tapşırılmış ola bilər.

Mehmanxanada müştərilərin olmaması səbəbindən gəlirin əldə edilməməsi.

Turfirma tərəfindən mehmanxanada icarəyə götürülmüş otaqların və qidalanma obyektində ayrılmış stolların hamısının doldurula bilinməməsi.

Turizm və sosial-mədəni servis müəssisələrində xərclərin sistemləşdirilməsi iki üsulla yerinə yetirilir:

1) Bütün xərclər hesblanaraq cəmlənir;

2) Xərclər sabit və dəyişkən xərclərə bölüşdürülür. Bu üsul **“direct-costing”** adlanır.

Sabit və dəyişkən xərclərin cəmi, turizm və sosial-mədəni servis təşkilatlarının ümumi xərclərini təşkil edir. Ayrı-ayrılıqda xərclərin cəmi, onların məcmuu xərclərdə hissəsini müəyyən etməyə imkan yaradır.

Turizm firması üzrə misal:

Sabit:

$2440(\text{ə/h+sos.}) + 1000(\text{icarə}) + 200(\text{abunə}) + 500(\text{amortizasiya}) + 85(\text{lisenziya}) + 265(\text{sair}) = 4490$

Dəyişən:

610(mükafat+sos) + 50(kommunal xidmət) + 400(nəqliyyat) + 2000(yerləşdirmə) + 2400(qida) + 490(sair) = 5950

$$4490 + 5950 = 10440$$

$$4490 / 10440 = 43\%$$

$$5950 / 10440 = 57\%$$

Xərcləri sabit və dəyişkən xərclərə bölməklə sabit xərcləri dəyişmədən bir qrupda cəmləşdirilir. Dəyişkən xərclər isə edilmiş xərclərə uyğun olaraq uçota alınır. Bu halda Realizasiyadan əldə edilmiş gəlirdən dəyişkən xərcləri çıxmaqla **marjinal gəlir (Gm)** müəyyən edilir.

“Direct-costing” üsulu ilə gəlirin hesablanması sxemi:

Göstərici	Min manat
Xidmətlərin realizasiyasından gəlir (Gc)	12500
Dəyişkən xərclər (Xd)	5950
Marjinal gəlir (Gm=Gc-Xd)	6550
Sabit xərclər (Xs)	4490
Mənfəət (M=Gm-Xs)	2060

Otel üzrə maliyyə göstəriciləri.

Oteldə turistlərin yerləşdirilməsi, qidalanması və məişət xidməti göstərilir.

(şərti vahid)

Göstəricilər	Hesablama	Yerləşdirmə	Qidalanma	Məişət xidməti	Cəmi
Gəlir (Gc)		500	400	100	1000
Dəyişkən xərclər (Xd)		140	120	55	315
Marjinal gəlir (Gm)	Gm=Gc-Xd	360	280	45	685
Rentabellik-marjinal gəlir üzrə, % (Rm)	Rm=Gm/Gc	72	70	45	68,5
Sabit xərclər (Xs)		250	220	20	490
Cəmi gəlir (M)	M=Gm-Xs	110	60	25	195

Rentabellik, (R)	$R=M/Gc$	22	15	25	19,5
------------------	----------	----	----	----	------

Qiymət siyasəti

Turizm və sosial-mədəni servis müəssisələri (TSM müəssisələri) qarşısında məhsulun qiymətinin düzgün müəyyən edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki məhz qiymətin düzgün müəyyən edilməsi müəssisənin maliyyə nəticəsinə təsir edir. Məhsula elə qiymət qoyulmalıdır ki, əldə edilən gəlir müəssisənin strateji planlarına uyğun gəlsin.

Turizm müəssisəsi qiymət siyasətini düzgün müəyyən etmək üçün müştərilərin səviyyəsini (təbəqəsini) düzgün müəyyənləşdirməli və bazarda öz məhsul və xidmətlərinin rəqabətə davamlı olmasına iddialı olmalıdır.

Qiymətin təyin edilməsində 2 üsuldan istifadə olunur:

- ◆ Xərclər əsasında üsulu;
- ◆ Bazar və ya marketing üsulu.

Xərclər əsasında üsulu zamanı məhsulun maya dəyərinin üzərinə nəzərdə tutulmuş mənfəətin miqdarı əlavə olunur. Bu üsul sadə üsuldur. Lakin bu üsul zamanı istehlakçının məhsula olan münasibəti nəzərə alınmır. Eləcə də bazarda məhsula olan tələbat da nəzərə alınmır. Bu isə mühüm bir amildir. Çünki TSM müəssisələrinin fəaliyyəti müvsumi xarakter daşıyır və eyni zamanda iqlimin təsirindən asılıdır. Bundan başqa, rəqib müəssisələrin eyni məhsula qoyduqları qiymət nəzərə alınmır.

Xərclər əsasında üsulunda zərərsiz işləmək və məqsədli mənfəəti təmin etmək variantı daha məqsəduyğundur. Qiymətin təyin edilməsinin bu variantında xərclər təhlil edilərək sabit və dəyişkən xərclərə bölünür, zərərsiz nəticə üçün müvafiq cədvəllər tərtib olunur, ümumi pul mədaxilinin həcmindən dəyişməsinin mənfəətə olan təsiri hesablanır.

Bazar və ya marketing üsulunun tətbiqi daha məqsəduyğundur. Çünki bu zaman bazar tədqiq olunur: məhsul istehlakçıları, rəqib təşkilatlar, tələbatın təhlili yerinə yetirilir və s.

Turizm müəssisələri qiymətqoymaya dair bir sıra marketinq biliklərinə yiyələnirlər və həmin bilikləri öz işlərində də tətbiq etməyə çalışırlar. Şübhəsiz ki, müəssisələr əsas qiymətqoyma üsullarından istifadə edirlər və bu zaman qərara alınan qiymətqoyma rəqabət qabiliyyəti yaradır. Müəssisə vahid bir qiymət təyin etmir, əksinə, *qiymətqoyma strukturunu* yaradarkən digər məhsulların da qiymətlərini müəyyənləşdirir. Bu qiymətqoyma strukturu məhsul həyat dövrlərini keçərkən illər keçdikcə dəyişir. Müəssisələr tərəfindən məhsullara qoyulmuş qiymət onların xərclərində və tələbdə baş verən dəyişikliklərdən, həmçinin də alıcıların və şəraitin müxtəlifliyindən asılıdır. Rəqabət mühitində dəyişikliklər baş verdikdə müəssisə müəyyən edir ki, qiymətlərinə dəyişiklikləri və onlara reaksiyanı nə vaxt verəcəkdir.

İndisə menecment üçün mövcud olan dinamik qiymətqoyma strategiyalarını nəzərdən keçirək. Bunlara isə, həyat dövrünün ilkin mərhələsində olan məhsullar üçün yeni məhsula qiymətqoyma strategiyaları; məhsul çeşidi daxilində məhsul kompleksinə qiymətqoyma strategiyaları; müştəriləri və şəraiti nəzərə alan qiymətin uyğunlaşdırılması strategiyaları və qiymətin dəyişməsinə təkan verən və cavab verən strategiyalar aiddir.

Müəssisənin təyin etdiyi qiymətlər bəzən çox aşağı olduğu üçün gəlirlərdə azalır və ya çox yüksək olduğu üçün tələbi ödəyə bilmir. Mayadəyəriməhsulun qiymətinin bazasını təşkil edərsə, istehlakçının qiymət və dəyər qavraması qiymətin yuxarı həddinə müəyyənləşdirir. Yaxşı qiymət təyin etmək üçün müəssisə rəqibin qiymətinə və digər xarici və daxili faktorları nəzərə almalıdır.

1. Turizmin inkişafında sahibkarlıq təşkili üçün ilk kapitalın formalaşması mənbələrinin müəyyənləşməsi və ondan səmərəli istifadə yollarının tapılmasıdır. Ona görə də ilk kapital dövlət büdcəsinin istifadəsində turizmə ayrılan vəsait və yerli büdcələrin həssas turizm maliyyə dəstəklərinin verilməsidir.

Turizmin inkişafında sahibkarlığın maliyyə əsasını qeyri dövlət maliyyə resurslarının cəlb edilməsi və əsas mənbə kimi üstünlük təşkil etməlidir. Amma bu vəsaitlərin həc

miyerli əhalinin turizm sahibkarlığında imkanlarının məhdudlaşdırır. Daha səmərəli variant kredit yolu ilə turizmin inkişafı yaxud dövlət maliyyə resursları hesabına onların inkişafı və icarəyə verilməsi yolu ilə sahibkarlıq fəaliyyətinə stimullaşdırma qoyulur.

Sahibkarlığı təşəbbüs karlığı artırmaq üçün uzun müddətlik kredit verilməsi və turizm fəaliyyətinin xərcləri strukturunda vergi məlögətirən amillərinə nəşə salınması yollarından istifadə edilməsi vacib rol oynayır.

Turizm sahibkarlığının gəlirləri başqa sahələrdən fərqli olaraq rent gəlirləri formasında məlögəlidir. Rent turistin resurslarının istifadəsində gəlir forması olmaqla, sosial əhəmiyyət kəsb edir. Turist rentası təsərrüfat şəraitindən, mülkiyyət münasibətlərinin, təşkilat iqtisadi formalarının səmərəsindən asılı olaraq rent formalarını yaradır. Mütləq differensial və inkişaf rentaları uyğun mülkiyyətçilərin və inhisar rentaları, uyğun mülkiyyətçilərin və istifadəçilərin arasında bölüşdürülür.

Turizmdə iqtisadi dövriyyənin elementlərinin düzgün qiymətləndirilməsi gəlirlərində kvant hesablanması gətirib çıxarır. Rent gəlirlərinin yaranması, sosial məqsədləri üçün istifadə olunduğu üçün onas sosial status daha əhəmiyyətli dir. Turist məhsulunun sosial xarakterinin yerli əhalisində gəlirmən bəy olması və bugəlirin bölgüsündə təkrar istehsal xərcləri üçün vəsaitin ayrılması ilə ölçülür. Turizmin əlavə gəlirmən bəyinin təbiə resurslarının rentada məlögətirən qabiliyyəti ilə ölçülür.

Turizm sahibkarlığında əsas meyar olaraq kommersiya mənfəəti və davamlı inkişaf tələbatı əsas meyar prinsipləri qalır. Təbiiki, regionların şəraiti eyni olmadığı üçün hər bir sahibkarın xərcləri strukturunda məsrəfləri özünün potensialı həcmində yaxud rayon gətirilmiş resursların əzə almaqla təşkil oluna bilər.

Təbiə resurslarının bol olması əlavə gəlir gətirməyə səbəb olur ki, onunda sahibkarı regionun bütöv əhalisi və onun ümumi tələbatı üçün istifadə edilməsi strategiyası rol oynayır. Sahibkarlığın ilk inkişafı üçün tam rəqabət mühiti, məhsulun fəaliyyətində gəlirlərinin özünün sərəncamında qalmasına şəraiti yara

tmaqlastimullaşdırmamexanizmlərinintətbiqiiləbağlıdır.Buməqsədlə kreditvəgüzəş tsistemi, vergiformalarınınvəonundərəcəsininaşağısalanmasıyollarıəhatəedir.

Vergisistemirespublikadaartıq,millixüsusiyyətlərinəzərəalmaqla,sahibkarlıqf əaliyyətininilkinşəraitinihamarlaşdırənbölgüfunksiyası rolunuoynamaqdadır. Əlbəttə, ayrı-ayrısahibkarlıqnövüüzrə vergidərəcələrinintətbiqi, kapitalqoyuluşunavəortamənfəətpəinsipinəziddolaraqgəlirlərinəhələriüzrəbölğüsü ndəəynişəraitəyaratmır. Olabilsinki, sahibkarlarvergigüzəştlərihesabınabazartələbatınınəzərəalmandanhərhənsiməhsulu nvəxidmətinistehsaliləkütləviməşğulolsun, budaöznövbəsindəhəminməhsulistehsalınınmənfəətiniazaldarvəməəssisənindəvə mlıinkişafıdayanabilər.

Onagörədəhamarlamavəstimullaşdırmavergidərəcələrindədəyil, kreditvəonunuzunmüddətliistifadəsiyoluləməümükünolabilər.

Kreditlərinverilməsindəonunqaytarılmasımüddətindəməüəyyəngüzəştlər, yaxuddahaçoxmənfəətlivəsosialəhəmiyyətlifəaliyyətnövünəkreditlərverməkyoluh əminəhəncarixərclərinimaliyyələşdirməkdahasəmərelimexanizmlərdir. Təbiiki, sahibkarlıqfəaliyyətinədtətbiqolunanmexanizmlər, ümumi iqtisadi siyasət, qlobal tənziqləməvəuyğuncarimarketinqvəməliplanlaşmāmexanizmləriiləməümük ündür.

Turizminəhəmiyyətli fəaliyyətininözünəməxsusxüsusiyyəti, onunresurslarınınvəməhsulununtəbii-coğrafi vəxaricidaxili amillərdənəsili olmasıiləfərqlənir. Beləki, regionturizmininəsasməqsədidağturizmi, təbiət gözəlliyivəmineralsular, sanatoriya vəxidməti həmişəvədənizsahələrininturizmməhsulukimihazırşəkild əməüəyyəntexnologiyaləryaradılmasılətəşkil mexanizmiəhatəedir.

Bu resursların təkrar istehsalı, mülkiyyət münasibətləri və təşkil formaları əynidəyil. Onagörədəbusubyektlərinturistfəaliyyətinədəbirləşməsivə sahibkarlıqqanunlarınauyğ u n olaraqməüəyyən prinsiplər, öhdəliklər və pay bölgüsü şəraitində olabilər. Bugün Azərbaycan da hərhənsi resursun respublikatəbəli yaxud xarici investora istifadə

yəverilməsi həmin resursunda turizm üçün istifadə kompromis təşkilatı forma, yaxud bazar tipli mexanizmlərlə layihədə birləşməsi yollarını müəyyənləşdirir.

Turizmin sonrakı inkişafı hər bir resursun sahibinin, onun istifadəçisinin və istehlakçısı arasında əlaqələrin, maraqların uzlaşması və hədəfə çatdırılma mexanizmi texnologiyasından xeyli asılıdır. Özəlləşdirmənin əsas istiqamətləri və resursların bölgüsü, yerli və mərkəzləşdirilmiş maraqların uzlaşmasını tələb edir.

Torpaqların əhali arasında bölgüsü yerin və təbii sərvətlərin dövlətin mülkiyyətində olması, kapitalın və ayrı-ayrı texnoloji qurğuların ayrı-ayrı sahibkarların əlində birləşməsi və onların sonrakı artımında sərbəst bazar segmenti üçün yeni fəaliyyət turizm sahibkarlığının korporativ idarəetmə formasını, onun mexanizmlərini yaradır.

Turizmin sahələr arasında və müxtəlif təbəqəlik prinsipinə uyğun təşkilat formasının sahibkarlığında təmullaşma mexanizmini yaradır.

Turist məhsullarının qiyməti hər bir iqtisadi təşkilatın resurslarının qiymətindən asılı olaraq, onun mənfəətinə və onun məhsulunun reallaşma qiymətinə təsisdir. Ona görə də, bazar tipli sahibkarlıq fəaliyyəti kimicari resurslarında işləmə qiymətlərindən, həmçinin məcmu tələbdən asılı olaraq respublikada nə qədər təsiredən amillərdən asılı olaraq formalaşır. Dünyanın turizm sferasında, xüsusi istirahət və turizm xərcləri, daxili qiymətlərdən az olduqda, təbii ki yerli əhalinin müxtəliflik nəminə xarici turizm fəaliyyətinə üstünlük verəcəklərinin böhranına səbəb olur.

Regionlarda sahibkarlığın əsas istiqaməti olaraq turizmin inkişafı, yerli idarəetmə orqanlarının, özünü idarəetmə prinsipləri və azad sahibkarlığa dəstək proqramı yerli imkanların hesabına mövcud maliyyə çatışmamazlığı şəraitində müəyyən çətinliklərlə bağlıdır.

Belə şəraitdə dövlət maliyyə orqanlarının və maliyyə resurslarının, respublikanın qanunvericilik fəaliyyət göstərən sahibkarların imkanlarından istifadə etməklə onların tətbiq olunmalıdır.

Belə ki,

torpaqların özəli sektor da olması onun ərazisində turizm məqsədi üçün, yeniməhmanxana,ictimai iaşə və mədəni komplekslərə tikilməsi üçün müəyyən çətinliklər tələb edir.

Respublikada torpaq bazarının hələki, dövlətə məxsus olması, meşə və dağ örtüklərinin dövlət mülkiyyətində olması, əraziyə məxsus yerlərinin kapitalının olmaması, həmçinin enerji, istilik və digər resurslarının dövlətin əlində olması ayrı-ayrı subyektlərin öhdəlik və vəzifələrinə müəyyən edir. Sahibkarlığın sosial-iqtisadi rolu,

əhalinin gəlirlərində və onun tələbatının ödənilməsində iştirak etməsinə müəyyən şərtlər.

Təbii ki,

istehlak davranışının formalaşmasında turistlərin tələbatı və xarici turistlərin gəlirləri pul gəlirləri üçün mühüm rol oynayır.

Əhalinin pul gəlirləri və xərclərinin dinamika turizm üçün sosial potensialın olmasını müəyyən edir.

Əhalinin pul gəlirlərinin tərkibində sahibkarlıq fəaliyyətinin gəlirləri,

sahibkarlığın inkişaf etdiyi cəda hasurətlə artır. Beləki,

sahibkarlığın gəlirləri pul gəlirlərinin 50%-dən çoxunu təşkil edir.

Xarici valyuta dövrişmələri ölkədə olan əhalinin və xarici vətəndaşların dövrişmə dövlətinə məxsusudur. Sahibkarlıq fəaliyyətində gəlirlər 2004-cü ildə 16,2 trilyon manat təşkil etməklə 1996-cı ilə nisbətən 3,0 dəfə qədər artmışdır. Bu artımın bütünlükdə sahibkarlığın övlətlə qələndirməklə perspektivdə turizm sahibkarlığı hesabına bu artımın saxlanılması gözlənilir.

Turizmin sahibkarlıq fəaliyyəti kimisə sosial xarakteridə hasurəciyyəvidir. Beləki,

turizmin kommersiya fəaliyyəti kimisə məhsulun reallaşmasında əldə olunan gəlirlər,

ərazidə sahibkarın gəliri yaxud səhmdar cəmiyyət və digər təsərrüfat forması kimisə onun

şəxslərinin iştirakı «divident» yaxud birbaşa gəliri kimisə formalaşır.

Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti,

onunbütünəhalıqruplarınınəgərlərinintəsiriniayrı-
ayrımənbəələrsitəsiiləbaşverməsimümkünlüyüartır.

Mövzu: 5. Turizm sferasının əmək resursları

Plan

1. Turizm sferasının kadr təminatı
2. Turizm və əhali məskunlaşması
3. Turizmdə əmək haqqı sistemi və iqtisadi stimullar
4. Mövsumi xarakterli əmək fəaliyyətinin təşkili
5. Turizmdə əməyin planlaşması və idarə olunması

1. Turizm sferasının kadr potensialı onun istehsal proqramına uyğun olaraq təşkil olunur və idarə olunur. Belə ki, xidmətlərin ümumi həcmi onun yerinə yetirilməsi hər nəfərə düşən məcmu iş qüvvəsi ilə müəyyənləşir. Əgər biz hər bir işçinin potensialını nəzərə almaqla gün ərzində, ay ərzində xidmət göstərmək imkanını nəzərə almaqla zəruri və normativ işçilərin sayı müəyyənləşir. Kadr potensialı tələb və təklifdən asılıdır. Kadrların ümumi sayı, onun strukturu və istifadə etmə əmsalları bütövlükdə məcmu kadr tələbatını formalaşdırır. Kadrların, işçilərin ümumi sayı turizm fəaliyyəti daxilində istifadə üçün ixtisaslaşır. Adətən ixtisaslaşma ilə yanaşı əməyin universal xarakteri bu sahədə aparıcı rol oynayır. Turizm fəaliyyətinin bir birinə oxşar konkret fəaliyyət sferası uyğun ixtisaslı kadrın hazırlanmasına əsas verir. Daha çox orta ixtisas təhsilli kadrlar xidmət sferasında istifadə olunur və bütövlükdə vahid sistem halında idarə etmə məsələləri turizm mentaliteti vasitəsilə həyata keçirilir. Kadrların hazırlanması təhsil sistemində formalaşır. Onların istifadəsi isə konkret turist obyektində ixtisaslaşır.

Turizmin kadr potensialı onun idarə olunması kadrlar üçün yaradılan şəraitin əlverişliyi ilə tarazlaşdırılır. Regionlarda yerli əhəlinin, əmək qabiliyyətli insanların, pensiyaçıların və yeniyetmələrin turizm fəaliyyətində istifadəsi kadrlara olan tələbatın ödənilməsinin əsas mənbələridir. Kadrların peşəkarlığı, onun məhsuldarlığı verilən əmək haqqından, əlavə stimullardan, tədris hazırlığı kurslarının təşkilindən asılıdır. Turist sferasında əmək universal xarakterlidir.

Xarakter etibarı ilə sadə əməkdən ibarətdir, amma dünya informasiya sistemində turizm fəaliyyətinin genişlənməsi onun reklamın onun informasiya təminatı bazarının yaxşılaşdırılması kadrların ümumi və peşə birliyinin artmasına səbəb olur. Kadrlar müxtəlif dilləri bilir. Mədəni servis təqdim etməsi olmalıdır. Hər hansı konkret problemin həllini sivil qaydada həll etməlidir. Turistlərin şəxsi keyfiyyətlərini, onların motivini sivil formalarda və məzmununda şəhr etməlidir. Təbii ki, bu amillər turizm sferasında kadrların təhsil yolu ilə hazırlanmasını tələb edir. Turizmin komponentli kadrlarının da universal biliyə xüsusi ehtiyacı vardır. Bu bazadan turizmin daxilində peşə fəaliyyəti ilə ona qulluq edən kadrlar hazırlanır: otelçilik, maliyyə brokeri, turagent, turoperator, ictimai iaşə mütəxəssisi, tarixçi, arxeoloq, etnoqraf və müxtəlif dilləri bilən ixtisaslı kadrlar. Turizmin kadr potensialını isə hər bir ölkədə yerli və dünya turist müəssisələrində işləyənlər üçün hazırlanmış kadrların seçimi, istifadəsi, rəqabət münasibəti ilə əldə olunur. Bazar diqtəsi və kadrları qane edən əmək haqqı aparıcı rol oynayır. Müasir şəraitdə kadrlara ehtiyac yer yaradır. O cümlədən mövsümi xarakter daşıyan ölkələrdə, turist müəssisələrində istifadə üçün ucuz əmək haqqı ilə əmək resurları artıq olan ölkələrdən xidmətçilər tələb olunur. Məsələn; Azərbaycandan Türkiyədə istifadə olunur. Türkiyənin kadrları birdəfəlik və yaranmasında mövsümi xarakter daşıyan şərtlərlə təmin olunur, mədəni maarif servis xidmətləri üçün müqavilə ilə kadrlar cəlb olunur. Mədəniyyət, konsert, kino və digər sahə xidmətçiləri müqavilələrlə cəlb olunur və muzzdlu əmək formasında əməyi ilə qiymətləndilir. Bütün bu şəraitlər uyğun olaraq turizmin yolunu seçən şirkət və turizm dövriyyəsinin sosial, iqtisadi vəzifələrinə daxil olur. Sosial iqtisadi vəzifələr kimi dövlətin təhsil sistemində, mədəniyyət nazirliyində, nəqliyyat sistemində, mərkəzi kommunal təşkilatına, şəhər icra komitələrinə və yerli idarə etmə orqanlarına turizm təminatı üçün tədbirlər proqramları təqdim olunur.

Məqsədli proqram yolu ilə turizmin inkişafında alternativ qərar qəbulu, zəruri olan resursların və potensialın cəlb olunmasının intensivliyini və spekterini müəyyənləşdirir. Turizm inkişafında təbii artım, əhali və ekoloji mühütdə baş

verən dəyişmələri nəzərə alır. Təbii artım hər bir respublikada iqtisadi amilə yanaşı baş verən iqtisadiyyatda keyfiyyət dəyişmələri ilə mövcud olur. O, cümlədən meşə, dağ və iqlimin dəyişməsi adi amil olmaqla hər hansı növ turizmin cari ildə artımına və azalmasına səbəb olur.

Ona görə də turizmin təşkili aspektində kadr potensialı, reklam və həmçinin turist kimi respublikaya gəlmişlərin ictimai rəyi əsas rol oynayır.

Azərbaycanda 1995-2003-cü illərdə iqtisadiyyatın bütün sahələrində dinamik inkişaf meyli və yüksək artım müşahidə olunduğu handa turizm dövriyyəsinin nəticəsində olan məhsulun artımı ümumi iqtisadi artımından geri qalır. Bu disproporsiyanın əsas səbəblərindən ölkənin turizm üçün yararlı ərazilərinin erməni əsarəti altında olması və respublika rayonlarına səfərin qorxulu olması ilə əlaqəlidir. Şuşa, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı respublika daxili turizmə üçün yararlı olsa da onların düşən əsarət altında olması həmin regionların ərazisinin turizm dövriyyəsindən çoxalmasına səbəb olmuşdur. Həmçinin respublika haqqında Ermənilərin xarici ölkələrdə, o cümlədən Avropa və Amerikada lobbicilik yolu ilə respublika haqqında yönəldikləri yalan uydurmalar, respublikaya gələnlərin motivini dəyişir. Bu amil uzun sürən ətaətli amil olmaqla müəyyən zaman və reklam tədbirləri tələb edir. Turizm sahəsində məhz böhtançılıq, yalan sindromu rolu həmin sahənin inkişafını yox dərəcəsinə endirir.

Turizm potensialı təbii artım, iqtisadi artım və həmçinin turizm haqqında informasiya dərinliyi və səmərəliliyi ilə ölçülür.

Turist obyektlərində işləyən peşə və xidmət göstəricilərin yüksək əmək haqqısı və yaşayış tərzinə uyğun mühüm olmalıdır. Respublikada turizmin inkişafının kadr potensialı menecment və həmçinin sosial sfera sahəsində işləmək üçün kadr hazırlığı genişlənir. Respublikada ali təhsil sisteminin bakalavr dərəcəsində “Turizm və sosial-mədəni servis xidməti”, “Turizm-sanatoriya-kurort kompleksində servis və tibb xidmətinin təşkili”, “Turizm və sanatoriya kurort

kompleksində bərpa işi”, “Standartlaşma və bərpa işi”, “İaşə məhsullarının texnologiyası”, “Menecment» ixtisasları üzrə kadr hazırlayır.”

Azərbaycanın dünya turizm sisteminə qoşulması üçün beynəlxalq standartlara uyğun inkişaf üçün təşkilatı tədbirlər vacibdir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2001-ci il tarixli 464 sayılı fərmanı ilə Gənclər və İdman Nazirliyi Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinə çevrildi.

Azərbaycan Turizm İnstitutu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 2006-cı il 25 avqust tarixli 925 sayılı fərmanı və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2006-cı il 13 fevral tarixli 45 sayılı qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin nəzdində yaradılmışdır. ATİ 2006-cı ilin sentyabr ayında bir fakültə – “Turizm işinin təşkili və idarə edilməsi” fakültəsi ilə fəaliyyətə başlamışdır. İnstitutda hazırda yeddi kafedra – “Turizm biznesinin təşkili və texnologiyası”, “Turizmdə menecment və marketing”, “Turizmdə informasiya texnologiyaları”, “İctimai fənnlər”, “Turizmin linqvistik təminatı”, “İqtisadiyyat” və “İngilis dili”, kafedraları mövcuddur. Kafedralarla yanaşı Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi, Beynəlxalq əlaqələr və layihələr şöbəsi, Kitabxana İnformasiya Mərkəzi fəaliyyət göstərir. ATİ-də 1314-dən çox tələbə Azərbaycan, rus və ingilis dillərində təhsil alır.

Hal-hazırda ATİ-də təhsil aşağıdakı 11 ixtisas üzrə aparılır:

- Turizm və otelçilik
- Menecment
- Marketing
- Muzeyşünaslıq, arxiv işi və abidələrin qorunması
- Regionşünaslıq (Qafqaz regionu, Azərbaycan üzrə)
- Bələdçi-tərcüməçi
- Macəra, ekstrimal və dağ turizmi
- Nəqliyyat servisi (nəqliyyat növləri üzrə xidmətlərin göstərilməsi)
- Sosial iş
- Beynəlxalq münasibətlər

- Qida mühəndisliyi

Bir təhsil müəssisəsi kimi missiyası ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün mütəxəssislərin hazırlanması, tələbələrinin vətəndaş kimi yetişməsi olan ATİ fəaliyyət göstərdiyi qısa zaman ərzində bir çox uğurlara imza atmışdır. TQDK-nın 2007-ci il üçün Azərbaycanın ali məktəblərinin reyting sıralamasında ATİ respublika üzrə üçüncü yerə, 2008-ci ilin göstəricilərinə əsasən 7-ci yerə, 2009-cu ilin göstəricilərinə əsasən isə 5-ci yerə layiq görülmüşdür.

Azərbaycan Turizm İnstitutu yarandığı gündən tədrisin təşkilini Boloniya prosesi standartları əsasında qurmuşdur.

Müxtəlif xidmət sahələrinə uyğun ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması yönündə qısamüddətli kursların təşkili, turizm müəssisələrinə təşkilati, konsultativ və elmi-metodiki köməkliklər göstərilməsi, ATİ tələbələrinin tədris proqramlarına uyğun olaraq müxtəlif turizm obyektlərində tanışlıq və istehsalat təcrübəsi təşkili istiqamətində işlər görülür.

ATİ özünün beynəlxalq əlaqələrinin qurulmasına və inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət ayırır. 4 iyul 2007-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi və ATİ ilə Avstriyanın Krems Tətbiqi Elmlər Universiteti arasında “Turizm təhsili sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıq müqaviləsi” və Akademik Müqavilə şərtlərinə əsasən I kursun sonunda IELTS proqramı üzrə 6 baldan yuxarı nəticə göstərən tələbələr 4 illik bakalavr təhsili müddətinin sonunda həm ATİ-nin, həm də Krems Tətbiqi Elmlər Universitetinin diplomlarını əldə edəcəklər. İki diplom almış tələbələr IMC Universitetinin magistrantı olmaq şansı ilə bərabər dünyanın istənilən ölkəsində işlə təmin olunmaq imkanı əldə edirlər.

ATİ eyni zamanda Avropa İttifaqının “Erasmus Mundus Xarici Əməkdaşlıq Pəncərəsi” proqramının qaliblərindəndir. Proqram çərçivəsində ATİ Yunanıstan, Fransa, Latviya, Bolqarıstan, İtaliya, Portuqaliya və Niderlandın on altı ali təhsil müəssisəsi ilə mübadilə proqramı həyata keçirir.

Azərbaycan Turizm İnstitutu təhsillə yanaşı turizm sahəsinin tədqiqinə də xüsusi diqqət ayırır. 2007-ci ildə BMTİP-in “Ölkədaxili turizmin inkişafına kömək etməklə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması məqsədilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinə İnstitusional Yardım” layihəsi çərçivəsində yaradılmış Tədqiqat və İnkişaf Mərkəzi bu istiqamətdə fəaliyyət göstərir.

ATİ elmi və ictimai fəaliyyətində gənc olduğu qədər də aktivdir. İstər ölkə, istərsə də beynəlxalq səviyyədə bir çox konfransların iştirakçısı və təşkilatçısı olmuşdur.

Turizmin tədqiqinə səbəb və nəticə əlaqələri uyğun seçimlərin uyğunlaşmasına prinsipləri əsasında formalaşdırılır, belə ki, əhalinin təbii artımı onun yeni quruluşu və pensianın orta aylıq səviyyəsi, dövlətin turistlər üçün birdəfəlik müavinəti, yaxud pulsuz göndərişlər hər bir respublikada özünün kontingentlərinin fəallığını formalaşdırır. Azərbaycanda əhalinin təbii artımı tempi son altı ildə (1999-2004-cü illərdə) demək olar ki, dəyişmir, 0,8% təşkil edir. Əhalinin təbii artımı hər 1000 nəfərə 2002-2003-cü illərdə 8,0-10 min nəfər təşkil edir, bu isə 1990-cı ilə nisbətən 2,2 dəfə azalma deməkdir. Əhalinin potensialı turizm sahəsinə olan tələbatı bir başa yox onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, həyat tərzinə mənəvi tələbatın rolunun artması və həmçinin dünya ölkələri arasında Azərbaycanda turizm üstünlükləri haqqında informasiyanın yayılması və onların adekvatlığı ilə mümkün olur. Təbii sərvətlərlə zənginlik və onun turizm potensialı kimi qiymətləndirilməsi regionların kompleks inkişafının əsas istiqaməti ola bilər.

2. Turizm Azərbaycan əhalisi üçün son illərdə məskunlaşma və təbii, coğrafi şəraitin intensiv istifadəsi şəraitində daha aktual sahəyə çevrilmişdir. Məskunlaşmanın region prioritetliyi mövcud olan dövrlərdə kənd turizmin, yerli təbii-iqlim şəraitinə istifadə etmək daha geniş yer tutmuşdur. Əhalinin rifahının dəyişməsi onların bir sıra əhəmiyyətli tələbatının ödənilməsi, yeni daha çox dünya qeyərlərinə uyğun tələbat növünün artmasına səbəb olur. Bu isə respublikada tarixi dövrlərdə müəyyən xüsusiyyətlərə özünü formalaşdırır. Belə ki, 1970-1980-

cı illərdə mərkəzləşdirilmiş qaydada turizm subyektləri genişlənir, ümumi ittifaq göndərişlərlə vahid sistem halında hər bir ölkədə mövcud və layihələndirilən turizm bazaları, ümumi ittifaq ehtiyacları üçün istifadə olunmaqla, onların maliyyələşdirilməsi və maddi-texniki bazasının yaradılması təmin olunur. bazar iqtisadiyyatı şəraitində turizmin inkişafının yeni tip modelləri və əsas əlamətləri yaranır. Və bu əlamətlər müxtəlif ölkələrdə eyni həll olunmur. Onun region xüsusiyyətləri, birbaşa sahibkarlıq, biznes, maliyyələşdirmə xüsusiyyətləri ilə əlaqəli dəyişir.

Azərbaycanda turizmin inkişafı onun formalaşması daha çox psixoloji seqmentlərdən asılıdır. Turizmin inkişafı xarici turistlərin istifadəsi üçün layihələndirilməsi və proqnozlaşdırılması daha əməli və tez başa gələn transformasiya modeli olsa da, əhalinin turist xidməti üçün hazırlanması və onun şəraitinin yaxşılaşdırılması ətalətli və əhali arasında təbliğat işinin yeniləşməsi ilə baş verə bilər. Əhalinin turizm tələbatı, respublikada daimi yaşayanların və pəsrublikaya gələnlərin ehtiyaclarını nəzərə almaqla reallaşdırılır. Turizmin Azərbaycan Respublikası əhalisi üçün genişlənməsi, əhalinin məşğulluğu, onların maddi rifahı və sosial-demoqrafik tərkibi ilə respublikada işləyən xarici vətəndaşların ümumi sayı onların həyat tərzinə uyğun turist elementlərinin seçilməsi ilə mümkündür.

Turizmin dinamikası, onun əsas istiqamətləri, respublika iqtisadiyyatında onun ictimai-siyasi, mədəni quruculuğuqda baş verən keyfiyyət dəyişmələri və dünya standartlarına uyğun təşkilati-iqtisadi tədbirlərin hazırlanması həyata keçirilməsi ilə ölçülür.

Azərbaycan Respublikasının müstəqillik və dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, neft strategiyası və beynəlxalq layihələrin respublikada aparıcı iqtisadi həlqəyə çevrilməsi turizmin zəruriliyi, onun subyektlərinin və istehlakçılarınə panaramasını dəyişdi. Turizmin bazar iqtisadiyyatı şəraitində yeni mülkiyyətçiləri, kapital və resurs təminatçıları, hüquqi və fiziki şəxs kimi turizm bazarıda öz turizm məhsulu və onun istifadəsi kimi elementləri meydana

çıxır. Ona görə də turizm sahəsində qərar qəbulu, planlaşma və tənzimləmə idarəetmə siyasəti sərbəst və bir sıra sosial, məqsədli və həmçinin qlobal və lokal meyarların əsasında inkişafı imkanları yaranır. Turizm artıq potensial şəraitdən iqtisadi və sosial dövriyyəyə cəlb olunan aktiv dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi formalaşır və inkişaf edir.

Əhalinin həyat səviyyəsi turizmin dominantı kimi qəbul edilə bilər. Belə ki, əhalinin gəlir səviyyəsinə görə paylanması dinamikasında aztəminatlı ailələrin xarakterik istehlak strukturu mövcud olub, əksər halda ərzaq və qeyri ərzaq məhsulları istehlakı ilə məhdudlaşır. Yüksək səviyyədə təmin olunmuş ailələrin istehlak və gəlirlərinin artması ilə elastikliyi pullu xidmət, o cümlədən turizm yerdəyişmə, mənəvi tələbat məhsulları üzrə üstünlük təşkil edir. Turizm potensialının sərhədləri onun bazar tələbinə uyğun məhsul istehsalı və xidmət göstərmək qabiliyyətinin mövcud potensialı və həmin potensialın formalaşma mənbələrinin dinamikası əsas götürülür. Təbii ki, potensial imkanların turizm dövriyyəsinə cəlb edilməsi bir sıra səmərə əldə etmək təşəbbüsündən xeyli asılıdır. Turizm xidmətinin verdiyi cəlirlər müxtəlif çoxsaylı sahibkarlıq və istifadə hüququna malik olan turist subyektləri arasında əmək bölgüsünə və bazar tipli modelə uyğun olaraq məsrəf və iştirak payına görə bölünür.

Müasir şəraitdə turizm gəlirlərinin bölgüsü icarədarlar, sahibkarlar, ümumi istifadə üçün yaranan pullu xidmət və həmçinin mərkəzləşdirilmiş dövlət və yerli gəlirləri təmin edən vergi sisteminə uyğun olaraq bölünür. Bu bölgüdə əmək və maliyyə məsrəfləri gətirilmiş orta məsrəflə qiymətləndirilərək, hər obyektin xərcinə uyğun bölünür ki, bu da turizmin inkişafında ayrı-ayrı subyektlərin maraqlarını və onların iflas risklərini yüngülləşdirmiş olur: mehmanxana, motel və gəlmələr üçün yerlərin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin əsas göstəriciləri, mövcud xərc strukturunda maddi qeyri-maddi, əmək haqqı və təkrar istehsal üçün investisiya xərclərini qiymətləndirməklə, hər bir sahibkarın turizm biznesində fəallığını, onun səmərəli qərar qəbulunu, təsərrüfat riskinin neçəyə başa gəlməsini və onun perspektiv təkmilləşməsi istiqamətlərini müəyyənləşdirir. Turizmin

potensialı sahibkarlıq formaları, onların səmərəli fəaliyyəti ilə daha sürətlə inkişaf edir. Turizm fəaliyyətində aparıcı amil olaraq xırda və orta sahibkarlıq daha səmərəli yol kimi genişlənməlidir. O cümlədən kiçik sahibkarlıq məhsulundan turizm sferasında istehlak üçün istifadə etmək turizmin bazarını genişləndirməklə onun potensialını və dövriyyə həcmi artırır.

Azərbaycanda turizm potensialının geniş olması, digər sahələrin inkişafı, həmçinin bəzi resursların ehtiyatlarının dövriyyə gətirilmə səviyyəsinin aşağı olması ilə həmin resurslardan istifadə etmə imkanlarını artırır.

Respublikada işsizlik səviyyəsi, bəzi məşğulların bazarında alıcılıq qabiliyyətinin aşağı olması və həmçinin yeni texnologiyalar və neft potensialı turizmin inkişafına şərait yaradır. Onun müəssisə və məhsul istehsalının genişlənməsi üçün şərait yaradır.

3. Turizm sferası iqtisadi amillər üzərində qurulduğuna görə onun sahədaxili problemləri mövcuddur. Sahə müəssisələri eyni şəraitdə yerləşmədiyi üçün və bazar tələbinə uyğunluğunda müəyyən fərqlər yarandığına görə gəlirlərin bölgüsü və istifadəsi meyarlar üzərində fərqlər meydana gəlir. Gəlirli turist fəaliyyəti daxili potensialın artırılmasına və iş qüvvəsinin təkrar istehsalına şərait yaradır. Əməyin təşkilində bazar tələbi, əmək haqqı sistemində isə onun faydalılığı əsas götürülür.

Turizmdə əmək haqqına təsir edən kənar amillər mövcuddur. Turizm bazarında əmək bazarının xarakteri, iş yerlərinin və iş qabiliyyətinə malik insanların arasında nisbətlər də əsas rol oynayır. Bir sıra turist fəaliyyəti mövsümi xarakter daşıyır. Belə hallarda əmək bazarından müvəqqəti olaraq iş qüvvəsi cəlb olunur. Turist sferasında işçilərə verilən əmək haqqı turistlərin sayı ilə müəyyənləşir. Ona görə də hər bir obyektə vəsait hesablanır. Turizmdə əmək haqqı *nominal* və *real* əmək haqqına bölünür. Nominal əmək haqqı hər bir turist işçisinə müqavilə ilə təklif olunan maddi haqdır. Əməyin xarakteri vahid deyil. Əmək məsrəfi vaxt məsrəfi və ya xidmət edən turistlərin sayı ilə ölçülür. Əmək bazarında tələb təklifin arasındakı fərq turizm sahəsində iş qüvvəsinin dəyərini

müəyyənləşdirir. O regionlarda ki, işsizlik daha çoxdur həmin regionlarda əmək haqqının aşağı salınmasına rast gəlinir. Əmək haqqı iş miqrasiyasını formalaşdırır. Miqrasiya təkcə regionlarda deyil, həm də ölkələrarası baş verir. İşçilərin pulsuz yeməyi, bəzi xidmətlərdən istifadəsi, mənzil kommunal xərci turizm müəssisələri tərəfindən ödəniləndi halda nominal əmək haqqı aşağı salına bilər. Ona görə də turizm işçilərinin real əmək haqqı formalaşır.

Turizm sferasında xidmətin formaları onun öz işçilərinə təqdimatı, istifadəyə verilməsi şəxsi ödəmələr, yaxud birbaşa müəssisə gəlirindən köçürmək yolu ilə həyata keçirilir. Ona görə də turizmdə hesablaar sistemi formalaşır. Turizm xərclərinin çox hissəsi qida və xidmət xərclərinə bölünür. Əmək ehtiyatlarının ucuz qiymətdə istifadəsinin bir yolu da xarici ölkələrdən ucuz işçi qüvvəsinin gəlməsi ilə təşkil olunur. Turistlərin başqa ölkədən gəlməsi ilə onun sosial sığortası, gələcəkdə pensiya təminatıyla təmin edən kvota sistemi beynəlxalq səviyyəli qanunla tənzimlənir. Hər bir turistin və turist obyektlərində işləyənin sosial müdafiəsi üçün həmin müəssisənin gəlirlərindən bu məqsədlərə vəsait alınır.

Əməyin xarakteri, onun gəlirliyi onun diferensiasiyasını yaradır. Turizm təşkilatları beynəlxalq sistemə daxil olsa da, onların əmək haqqı sistemi yerli və daxili əmək haqqı sistemi ilə uyğunlaşdırılır. Hər bir peşənin özünəməxsus orta aylıq əmək haqqı formalaşır. Daha mürəkkəb xarakterli əmək yüksək əmək haqqı ilə idarə olunur.

4. Əməyin mövsümi xarakteri regionlarda iqlim şəraiti, digər regionlardan turistlərin axını, gəlmə turizminin çoxalması və istirahət vaxtlarının mövsümi olması ilə əlaqəlidir. Ona görə də hər bir regionda turizmin təşkili onun istehsal gücü, xidmət tutumu səviyyəsi hər mövsümə uyğun gələn turistlərin ümumi sayı ilə proqnozlaşdırılır. Mövsümi xarakter gəlmə turizmin təşkilində iqtisadi təşkilati rol oynayır. Yay turizmi, qış turizmi, istirahət günləri üçün zəruri olan turizm fəaliyyəti daimi və müvəqqəti istehlak və infrastruktur obyektlərinin təminatı ilə bağlıdır. Mövsümi turist obyektləri ixtisaslaşır və bu ixtisaslaşma zamanı konkret

istehlakçılar formalaşır və həmin regionda mövsümi turizmlə bağlı sənaye xidmət kompleksi yaradılır. Mövsümi turizmin təşkili təbii resurslara əsaslanır. Bu da turist tarifinin qiymətlərinin aşağı salınmasına gətirib çıxarır. Turizmin regional təşkili, onun səmərəliyi mövsümi amilin qiymətindən və onun turizmin səmərəliyindən xeyli asılıdır. Həm maddi resurs potensialına təsir edir. Turistlər yaşadığı şəraitdən, iş yerindən və gəlirlərin formalaşmasından asılı olaraq özlərinin turizm ehtiyaclarını, tələbatını müxtəlif fəsillərdə formalaşır. Bu baxımdan sağlamlıq, idman, müalicə fəaliyyətləri hər bir regionda birdəfəlik və ya konkret vaxt amilinə malikdir. Belə ki, müsəlman ölkələrində dinlə bağlı turizmin inkişafı və ya əmtəə və xidmət bazarında əhalinin tələbatına uyğun olaraq turizm təşkil olunur. Turizmin inkişafının mövsümi xarakteri sağlamlığın, regionlarda və turistlərin özlərinin fiziki hazırlığı, fiziki tələbatı və yaxud ölkə iqtisadiyyatında kommersiya tikililərinin baş verməsidir. Mövsümi amil turizm fəaliyyətinin ahəngdarlığında və turist şirkətlərinin daimi fəaliyyətinin təşkili üçün qiymətləndirilir. Belə ki, turizm müəssisələrinin tam gücündə işləməsi orada işləyənlərin daimi məşğulluğu, bəzi istehsal texnologiyalarının mütəmadi fəaliyyətinin təşkili üçün itkilərinin azaldılması məqsədilə mövsümi amilin təsiri nəzərə alınır. Yay aylarında əlavə vəsaitlərə tələbat artır. Bu da turizm fəaliyyətində çəkilən xərclərin hər turistə düşən həcmnin və onun maddi strukturunun dəyişməsinə səbəb olur. Mövsümi amilin müsbət və mənfi təsirlərini nəzərə almaqla idarəetmə sistemi yaradılır. Turistlərin sifarişi qəbul olunur və hər bir turist obyektini dünya regionlarına informasiya ötürməklə öz obyektləri barədə məlumat verir. Reklamın mövsümi xarakterdə olması uyğun olaraq turizm şirkətlərinə rəqabət mühitində öz müştərilərinə saxlamağa şərait yaradır. Hər bir turist firması mövsümi xarakterin səmərəliyini bilərək həmin ərazilərə uyğun turist fəaliyyəti təşkil edilir. Tarixi abidələrdən istifadə etmək məqsədilə şəhərlərə və xarici ölkələrin daha çox cəmləşdiyi, işlədiyi regionlarda uyğun səyahətlər təşkil olunur.

Azərbaycan Respublikasında iqlim şəraiti dünyada olan iqlim şəraitinin çoxunu əhatə edir. Uyğun olaraq dağ turizminin, qış turizminin, dini abidələrin səyahətini təşkil etmək üçün turist obyektlərinin tikilməsini əsaslandırır. Regionların təbii şəraitində olan kəskin fərqlər, lakin yaxın məsafələr region turizmində müxtəliflik yaradır. Bu baxımdan turizmin regional ixtisaslaşması mövsümi amildən xeyli asılıdır. Mövsümi amil həmçinin əhalinin məşğulluğunda baş verən dəyişiklikləri nəzərə alır. Təhsil sistemində yay ayları turist tələbinin ən yüksək səviyyəsi ilə ifadə olunur. Qış aylarında müalicə turizmi daha çox səmərəlidir. Kənd təsərrüfatı istehsalı daha çox qış aylarında işçilərin istirahətini təşkil edə bilər. İnzibati idarə orqanları isə istirahət vaxtlarını şənbə, bazar günlərində 2-3 günlük turist səfərləri təşkil edilir.

Kütləvi orqanlar turizm fəaliyyətini təşkil etmək üçün öz vəsaitləri hesabına ödənilir. Hər bir turist təşkilatı üçün potensial imkanlar vasitəsilə xidmət ödəməsi turistlərin ümumi sayını, onların əsas motivini öyrənir və müqavilə əsasında yerli orqanlarla, kəndlərlə, şəhərlərlə saziş bağlayır. Beləliklə, turizm fəaliyyətinin səmərəli təşkili, onun bütün daxili, xüsusi vəsaitləri və regionda yerləşən vəsaitlərdən səmərəli istifadə etməklə baş verir.

5. Turizm əməyinin təşkili və planlaşması turizm məhsuluna olan tələbatlarla məhdudlaşır. Turizm məhsulunun təklifi onun əsas amilləri olan maddi və əmək ehtiyatlarına olan tələbatı artırır. Hər bir işləyənə düşən məhsulun miqdarı, gəlir turizm fəaliyyətdə əməyin səmərəliliyi kimi ifadə olunur. Belə ki, əsas işçilər, xidmət göstərən şəxslər bütövlükdə fəaliyyət göstərənlərin sayını. Onların istehsal etdiyi ümumi məhsulun, xidmətlərin miqdarı ilə müqayisə etməklə səmərəliliyin dinamikası haqqında fikir söyləmək olar və bu artımla yanaşı əmək haqqı arasında nisbət əmək haqqının səmərəliliyi kimi qəbul etmək olar. Əməyin təşkilinin planlaşması turizm məhsulunun marketinq quruluşu ilə uyğunlaşdırılır. Əsas əmək prosesi yardımçı əmək fəaliyyəti və ehtiyat vəzifələri həyata keçirmək üçün zəruri olan işçilərin sayı planlaşdırılır və işçilərin peşə funksional icra etmə potensialları qiymətləndirilir. Turizm əməyinin planlaşması

strateji və cari planlara bölünür. Strateji planlaşma obyektı olaraq turizmin regionlarda yerləşməsi, onun istehsal gücləri (bir il ərzində) işçilərinin sayı 1 il ərzində xidmət ediləcək turistlərin sayı və turizm sfərasına ayrılan bütün mənbələr hesabına investisiya təşkil edir. Turizmin strateji planlaşması dövlətin bu sahəyə olan investisiya siyasətini, turizm fəaliyyətinin sxemini əsaslandırır. Marketing planlaşması turizm sferasında fəaliyyətin funksional növləri üzrə təşkili və idarə olunmasını əhatə edir. Turizm əməyinin planlaşması normativ prinsiplərə əsaslanır. Belə ki, hər bir xarici və daxili turisti sosial iqtisadi motivizasiyasını nəzərə almaqla zəruri olan xərclər planlaşdırılır. Turizmin obyektləri daxilində material normaları, xidmət normaları və əlavə məsrəflər elmi əsaslarla tərtib olunmuş normalar üzərində qurulur. Normalar həmçinin standartlara uyğun da həyata keçirilir. Müqayisəli təhlil normalarla cari məqsədlər arasında nisbətlər turizm planlaşmasında istifadə olunur. Belə ki, işçilərin sayı, material tutumu, enerji tutumu, sosial xidmət normaları, ərzaq normaları, istirahət və mədəni servis xidmət normaları turist obyektinin imkanları daxilində və bu xidmətlərin standartlara yaxınlaşması məqsədilə formalaşdırılır.

Turizmin təşkili və idarə olunması dünya integrasiya sistemində həll olunur. Belə ki, turizmin funksional strukturu dünya turist tələblərinə uyğun yeniləşir, təzələnilir. Respublikamızda turizm fəaliyyəti dövlətin lisenziyaları əsasında daha yaxşı qurulur və bu lisenziyalasma zamanı ayrı-ayrı turist fəaliyyətinin məzmunu, onun iqtisadi maliyyə mənbələri göstərilən xidmətlərə görə diferensiallaşdırılır. Turizmin xərcləri diferensial xərclərdir. Coğrafi mövqedən, nəqliyyat potensialında istifadədən və kommunikasiya xidmətlərinin məsrəflərinin xərclərindən asılıdır və bu diferensiallaşma turizm məhsulunun qiymətini diferensiallaşdırır. Buna uyğun olaraq gəlirlər diferensiallaşır. Diferensiallaşmanın turizmin sonrakı inkişafına maddi şərait yaradır və rəqabət mühiti şəraitində turist müəssisəsinin kombinasiyasını və ixtisaslaşmasını zəruriləşdirir. Xalis turist müəssisəsi o qədər səmərəli deyildir. Onun iqtisadi potensialı, sosial potensialı digər sahələrin mülkiyyət formalarının potensialından

asılıdır. Ona görə də turizmin tarifləri və yaxud onun icarə etdiyi vəsaitlər müxtəlif şəraitdə müxtəlif qiymətlərə malik olur və bazarda tariflərin və qiymətlərin tələb və təklifdən asılı olaraq dəyişməsi baş verir. Turizmdə gəlirlilik normaları rəqabət mühitində səmərəlilik meyarı ilə qiymətləndirilir, dəyişdirilir. Turizmin planlaşmasının müasir şəraitdə əsas səmərəli variantı dünya integrasiyasına daxil olmalıdır. Bu daxilolmalar xarici iqtisadi əlaqələr və qabaqcadan uzlaşdırılmış müştərək müəssisələr formasında baş verir.

Xarici investorlar turizmdə gəlirin bir hissəsinə sahib olur, öhdəlikləri və məsuliyyətləri müştərək olaraq həll edir və idarə etmədə hüquqlarını qanunla əsaslandırır. Müasir şəraitdə integrasiya amilindən istifadə etmə daha səmərəli variant qəbul oluna bilər. Bu isə öz növbəsində investisiyanın təşviqi, təhlükəsizliyin təminatı və gəlirlərin bölgüsündə ədalətli sistemin təşkili və idarə olunması ilə bağlıdır.

Mövzu: 6. Sosial – iqtisadi rekreasiya və turizm resursları

Plan:

- 1. Turizm ehtiyatlarının sosial – iqtisadi mahiyyəti**
- 2. Sosial-iqtisadi turizm ehtiyatları, onlardan turizmdə istifadə istiqamətləri**
- 3. Turizmdə əmək ehtiyatlarından istifadənin xüsusiyyətləri**

1. Turizm ehtiyatlarının sosial – iqtisadi mahiyyətinə ona olan tələbatın formalaşması, ehtiyatların istifadə səviyyəsi, əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında roli və s. daxildir. Turizm ehtiyatlarına olan tələbatın formalaşması 3 qrupa bölünür:

1. İctimai tələbat – buraya turizm ehtiyatlarından istifadəsinə görə müxtəlif sosial təbəqələrin maraqlarını əhatə edir. Belə ki, mövcud antropogen və təbii turizm ehtiyatlarının sosial maraqlara uyğun təmin tələbatı üçün təbii komplekslər mühüm olan digər əhali şərt kimi qəbul edilir. Əgər əhalinin kütləvi turizm tələbatı üçün təbii komplekslər mühüm rol oynayarsa, müxtəlif sosial qruplara məxsus olan digər əhali tələbatlarında 4 kateqoriya ayırmaq mümkündür.

a) Turizm ehtiyatlarından istifadənin “Qənaətcil alıcıları” belə xidmətlərdə ehtiyatların çeşidi və müxtəlifliyi əsas yer tutur.

b) Turizm ehtiyatlarından istifadə edənlərə istehsalçı amili. Istehsalçı amili istirahətin təşkili ilə bağlı olduğuna görə ehtiyatların keyfiyyəti, mənimsənilmə səviyyəsi özündə əks etdirir.

c) Turizm ehtiyatlarından istifadənin kütləvi istirahətçi göstəricilərinə ayrı – ayrı təbii və antropogen ehtiyatlarından istifadənin daha münasib qiymətə başa gəlməsidir. Belə hal təbii turizm ehtiyatlarında az olsada, sosial – iqtisadi turizm ehtiyatlarında qiymətlərin yüksək olması ilə seçilir.

d) Turizm ehtiyatlarının keyfiyyətinə üstünlük verən, onların yığcamlığını qiymətləndirən təşkilatçılara qoyulan əsas tələblər resursların yayıldığı ərazidən asılıdır. Əksər hallarda bir neçə turizm ehtiyatlarının müəyyən bir ərazidə yığcam yayılması ona olan tələbatı artırmış olur.

2. Qrup halında rekreasiya turizm ehtiyatlarına tələbatın yaranması əsasən turist qruplarının müəyyən ehtiyatlardan istifadəyə görə seqmentləşdirilməsindən ibarət olur. Belə seqmentləşmə sosial – iqtisadi amilləri özündə əks etdirir ki, bunlara da daxildir: insanların həyat səviyyəsi və gəliri; xidmət sahələrinin inkişafı; ərazinin mənimsənilmə səviyyəsi.

Qrup halında turizm ehtiyatlarına tələbatın formalaşması təbii, psixoloji və rekreasion səbəblərə görə dəyişə bilər. Bu baxımdan ehtiyatların reklamı, hazırki dövrdə istifadə səviyyəsi, məsafə amili ondan istifadə üçün əsas rola malikdir.

3. Ayrı – ayrı fərdi tələbatlara görə turizm ehtiyatlarından istifadə olunması. Belə fərdi tələbatlar Milli Parklara, arxitektura abidələrinə, milli mədəni irs nümunələrinə aid ola bilər. Fərdi tələbatlar

rekreasiya coğrafi mövqeyi, digər turizm ehtiyatları ilə əlaqəsi, xidmətlərə görə qiymətlərə və s. təsir göstərir.

Turizm ehtiyatlarının digər sosial əhəmiyyətinə aşağıdakılar aiddir:

- Asudə vaxtdan səmərəli istifadə
- Sağlamlığın bərpaedici funksiyası
- Dərketmə funksiyası
- Məşğulluğun təmin olunması
- Ekoloji maarifləndirmə.

2. Sosial-iqtisadi turizm ehtiyatları

Sosial iqtisadi turizm ehtiyatlarına daxildir: iqtisadi coğrafi mövqeyi, nəqliyyat xətlərinə görə təminat səviyyəsi, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, təminat və əhalinin məşğulluğu, daxili və xarici turizmdə istifadə olunma imkanları, xidmətin səviyyəsi. İqtisadi coğrafi mövqeyin xarakterik xüsusiyyətlərinə ehtiyatların yerləşdiyi ərazinin mənimsənilmə səviyyəsi daxildir.

Nəqliyyat xətlərinin təminat səviyyəsi isə hər kv km - ə düşən nəqliyyat xətlərinin sıxlığı, turizm ehtiyatlarının mövcud nəqliyyat xətlərinə yaxınlığı əsas götürülür.

Əmək resursları amili ərazidə əhalinin məşğulluq səviyyəsi ilə yanaşı onların xidmətin mədəniyyəti, qonaqpərvərlik imkanları daxil edilir.

3. Turizmdə əmək ehtiyatlarından istifadə turistlərə xidmət göstərən personal heyyyəti ilə yanaşı, yerli icmalardan mövsümi və

ilboyu xidmətdə istifadə olunmasıdır. Əmək ehtiyatlarından turizmdə istifadənin aşağıdakı istiqamətləri mövcuddur:

- Turistləri yerləşdirmə müəssisələri. Buraya yerləşmə müəssisəndə xidmət göstərənler, iaşə xidmətində çalışanlar daxildir.
- Turizmdə menecment fəaliyyəti və dolayısı yolla turizm fəaliyyətinə cəlb olunanlar. Menecment fəaliyyəti turizm şirkətlərinin idarə edilməsindən, bu sahədə elmi tədqiqat müəssisələrində çalışanlardan ibarət olur. Dolayısı yolla turizmə xidmət edən müəssisələrinin personal heyətində əmək ehtiyatları kimi sosial – iqtisadi turizm ehtiyatı sayıla bilər.

İnsan ehtiyatlarının turizm sənayesində istifadə olunmasının ikili xarakteri vardır. Bunlardan birincisi əmək ehtiyatları turizm sənayesini hərəkətə gətirən vasitə kimi meydana çıxır. İkincisi isə insan ehtiyatları turizm məhsulunun alıcısı funksiyasını yerinə yetirməsidir. Buna görə də turizm sənayesində əmək ehtiyatlarından istifadə onların göstərdiyi xidmət sahələri üzrə qruplaşdırılır. Belə ki, iaşə müəssisələrində mövsüm dövrü olmadıqda belə yerli əhaliyə xidmətlər göstərilir, bu da əmək ehtiyatlarından turizmdə istifadəyə uyğundur. Turizm mövsümündə isə onların fəaliyyəti aktivləşərək daha geniş xidmət sahələrinə əhatə etmiş olur.

Buna görə də əmək ehtiyatlarından turizmdə istifadə mövsümlər üzrə müxtəlifləşir. Belə ki, istirahət mərkəzlərində turist tipli otellərdə (iki və üç ulduzlu olur) istirahət mövsümündə hər 10 turistə

3 personal xidmət göstərdiyi halda, bu rəqəm mövsümlər arası dövründə iki dəfəyə qədər azdır.

Yüksək kateqoriyalı otellərdə iki və ya üç turistə bir personal nəzərdə tutulduğu halda, biznes mərkəzi olmayan ərazilərdə yaradılan mehmanxanalarda mövsümi işlərə cəlb olunanlar üstünlük təşkil etdiyinə görə çoxlu sayda xidmətçilərin saxlanılmasına ehtiyac qalmır.

Mövsümi işlərə cəlb olunan əmək ehtiyatları turizm sənayesində üstünlük təşkil edir. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, turizm sənayesində mövsümi işlərə cəlb olunanlar ümumi personal heyətinin yarısından çoxunu təşkil edir. Bu göstərici istirahət mərkəzlərində 55 – 65%, motellərdə 40% - ə qədər, dörd və beş ulduzlu otellərdə isə 50% - ə qədər təşkil edir. Turizm sənayesində mövsümi işlərə tələbələr, yerli əhali və bu sahənin peşəkarları daha çox cəlb edilir.

Azərbaycanda turizm sənayesində əmək ehtiyatlarından istifadə səviyyəsi rəsmi statistik rəqəmlərdə çox aşağı olduğu göstərilir. Ölkədə 2007 – ci ilin rəsmi statistik məlumatına görə 243 turizm şirkəti fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlərdə 800 yaxın əməkdaş vardır. Bu göstərici 24500 yerlik yerləşmə müəssisələrində 4500 nəfərə cəmiyyət. Nəzərə alsaq ki, hər bir ciddi turizm şirkətində 3-5 nəfər fəaliyyət göstərməlidir, onda qeyd olunan rəqəm 1000 nəfərdən çox olmalıdır. Yerləşmə müəssisələrində isə diqqəti cəlb edən məqam cəlb olunan personal heyətinin bəzən 70% - dən çoxunun mövsümü işlərə cəlb olunmasıdır. Bakıdan başqa digər rayonlarda fəaliyyət göstərən

yerləşmə müəssisələrində yerləşmə müəssisələrinin əksəriyyətində əsas personal heyətinin sayı 30-35% - dən çox olmur. Belə vəziyyət birbaşa bölgələrdə olan yerləşmə müəssisələrində daha çox mövsümü xidmətlər göstərməsi ilə bağlıdırsa, digər tərəfdən işçilərlə müqavilələrin bağlanması əmək ehtiyatlarından istifadənin kəmiyyətini öyrənməyə imkan vermir.

Turizm ehtiyatı kimi nəqliyyat xidmətlərindən istifadə onun sıxlığından, mövcud ehtiyatlarından istifadəyə imkan verən amillərdən asılıdır. Nəqliyyat sistemlərinin inkişafı ərazinin turizm baxımından mənimsənilməsinə, turizm tələbatının artmasına, yerləşmə müəssisələrinin təşkilinə və genişlənməsinə təkan vermiş olur.

Nəqliyyatı inkişafı digər tərəfdən ətraf mühitə dəyən zərərlə bağlı olduğuna görə turizm müəssisələrinin tranzit yollara yaxın yerləşməsinə görə də qruplaşdırılmış olur. Belə ki, nəqliyyatın sıxlığının yüksək olması istirahət mərkəzlərində turizm sənayesinə tələbatı artırır. Lakin istirahət mərkəzlərinin sıx nəqliyyat şəbəkəsinin formalaşdığı ərazilərdən ən azı 15-25 km kənarda yerləşməsi tövsiyyə olunur. Bu müalicə - sanatoriya müəssisələrində 30-50 km, Milli parklarda isə 25-30 km kənarda olmalıdır.

Turizm məqsədilə mənimsənilən ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı yolları keyfiyyətindən, turist çıxararının mövcudluğundan da asılıdır. Burada əsas üstünlük turist marşrutlarında istifadə olunan nəqliyyatın infrastrukturunun

ehtiyat kimi daha çox digər turizm resurslarının mənimsənilməsinə xidmət göstərməsi ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə sosial – iqtisadi turizm ehiyyatları digər turizm resurslarından fərqli olaraq onların mənimsənilməsinə vasitəci kimi çıxış edir. Sosial – iqtisadi turizm ehiyyatları təbii və antropogen resurslardan istifadəyə şərait yaradır, regional, yerli səviyyədə turizm sənayesinin inkişafına təkan vermiş olur.

Sosial – iqtisadi turizm ehiyyatlarının qruplaşdırılması bəzi tədqiqatçılar tərəfindən ümumi antropogen resurs kimi verilir. Onların əsaslandığı əsas göstərici sosial – iqtisadi komponentlərin birbaşa insan əməyinin təsirindən yaranmasıdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, turizm sənayesindəki sosial – iqtisadi komponentlər onun inkişafına təkan verən amillərdən əsas olmaqla yanaşı, onun maddi bazasını təşkil edir. Buna görə də sosial – iqtisadi komponentlərin ayrı – ayrı elementləri, xüsusilə əmək ehtiyatları ayıca rekreasiya – turizm ehtiyatı kimi götürülə bilər.

Mövzu: 7. Antropogen turizm ehtiyatları

Plan:

1. Antropogen rekreasiya-turizm ehtiyatları
2. Milli irs nümunələri və ondan turizm məqsədilə istifadə istiqamətləri
3. Dini abidələrdən turizm məqsədilə istifadə imkanları
4. Tarixi arxitektura abidələrdən turizmdə istifadənin əhəmiyyəti və yayıldığı ərazilər

1. Turizm ehtiyatları arasında antropogen turizm resursları əhəmiyyətli rola malikdir. Antropogen turizm ehtiyatları turizm sənayesində daha çox məqsədli dərk etmə turlarında istifadə olunur.

Antropogen turizm ehtiyatları daha çox maddi və mənəvi növlərə bölünür. Maddi antropogen turizm ehtiyatlarına tarixi-memarlıq, arxeoloji abidələri, müasir şəhərsalma nümunələri və s. aid edilir. Mənəvi antropogen turizm ehtiyatlarına isə bağlı olan abidələr və s. aiddir.

Ümumilikdə bütün memarlıq nümunələri, qədimliyi ilə seçilən tarixi – mədəni abidələr antropogen turizm ehtiyatlarına aid edilir. Antropogen turizm ehtiyatları aşağıdakı qruplara bölünür:

- Tarixi – memarlıq abidələri
- Arxitektura abidələr
- Mədəni irs nümunələri
- Müasir şəhərsalma və arxitektura abidələr
- Mədəniyyət müəssisələri və muzeylər
- Dini abidələr

Tarixi abidə - qədimliyi ilə seçilən tikililər, mühüm tarixi hadisəni özündə əks etdirən məntəqələrə, müxtəlif arxitektura binalar deyilir. Tarixi abidələrə xalqın tarixində xüsusi yeri olan şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı maddi nümunələrdə daxil edilir.

Tarixi-mədəni abidələrin istifadə xüsusiyyətləri iki qrupa ayrılır ki, bunlara da mövcud ehtiyatlardan ancaq səyahət məqsədli istifadə olunması, digəri isə elmi təcrübə əhəmiyyəti kəsb etməsidir.

Bununla yanaşı tarixi-mədəni obyektlər xüsusiyyətlərinə görə mənəvi və mədəni əhəmiyyət kəsb edir. Mənəvi əhəmiyyətinə turistlərin və ya ekskursiyada iştirak edənlərin mənəvi tələbatların ödənilməsinə xidmət edir. Mədəni əhəmiyyətinə isə qeyd olunan abidələrin xalqın tarixi və mədəniyyətindəki rolu ilə müəyyən edilir.

Arxeoloji abidələrə - qədim yaşayış məntəqələrinin qalıqları, kurqanlar, qədim insanların yaşadığı mağaralar, müxtəlif an tik əşyaların cəmləndiyi ərazilər daxildir. Arxeoloji abidələr daha çox elmi əhəmiyyət kəsb etməklə turizm məqsədilə az istifadə olunur. Arxeoloji abidələrin yayıldığı ərazilər etnoqrafik, elmi əhəmiyyət kəsb edən ərazi kimi qorunur.

2. Milli irs nümunələri. Milli irs nümunələri – xalqın adət - ənənələrin özündə əks etdirən turizm ehtiyatlarına deyilir. Milli irs nümunələrinə ənənəvi sənətkarlıq milli bayram və festivallar, milli kulinariya, folklor nümunələri və s. aid edilir. Milli irs nümunələrindən daha çox beynəlxalq turizmdə istifadə olunur.

Mədəni abidələrin və xalq yaradıcılığının turizmdə istifadəsi onların ayrı – ayrı qrupları üzrə aparılır. Mədəni-mənəvi abidələrə etnoqrafiya, xalq yaradıcılığı, suvenir istehsalı, milli mətbəx nümunələri də daxil olduğuna görə onların turizm baxımından birgə istifadəsi mümkündür.

Etnoqrafik abidələrə xalqların adət-ənənələri, milli bayramı və dil xüsusiyyətlərinin müxtəlifliyi daxil edilir. Etnoqrafik abidələr istifadə xüsusiyyətinə görə hər hansı bir xalqın və ya etnik qrupun yayıldığı ərazilərdə, yaşayış məntəqələrində turizm və elmi məqsədli səyahətlərin təşkili ilə bağlı olur.

Etnoqrafik abidələrin turizmdə rolu – mövcud marşrutlarda istifadə olunmasına, kütləvi turizm tədbirlərinin keçirilməsində şərait yaratmasıdır. Belə ki, xalqların milli adət-ənənələrinin, bayramlarının, beynəlxalq və yerli festivalların keçirilməsi kütləvi turistlərin cəlb olunmasına imkan verir.

Azərbaycanda belə etnoqrafik abidələr Xınalıq, Basqal, Lahıc, Şəki və Ordubadda yayılıb. Həmçinin milli bayram olan Novruz bayramının keçirilməsində bölgələr üzrə müxtəliflik etnoqrafik turizmin inkişafına şərait yaradır. Misal üçün qeyd edək ki, Türkiyədə milli irs nümunələri ilə bağlı olan 26 – dan çox kütləvi tədbirləri hər il keçirilir.

Xalq yaradıcılığının və suvenir istehsalının turizm ehtiyatları kimi əsas əhəmiyyəti bölgələrdə və ya hər hansı bir dövlət daxilində turizm hərəkətinin ümumi imkanları ilə birbaşa bağlı olur. Yəni xalq sənətkarlığının inkişafı birbaşa turistlərin cəlb olunmasına tam şərait yaratmasa da ölkəyə gələn turistlərin suvenir istehsalı nümunələrinin alması və hədiyyələr kimi təqdim olunması geniş yayılıb. Bu baxımdan milli irs turizmin inkişafı yerli kустar sənətkarlığın genişlənməsinə təkan vermiş olur.

Bununla yanaşı kənd turizminin inkişafında da xalq sənətkarlığından istifadə olunması əksər ölkələrdə geniş yayılıb. Ölkəmizdə xalq sənətkarlığı nümunələrindən dulusçuluq, ipəkçilik, keramika, taxta üzərində oyma sənəti, xalçaçılıq, misgərlik və s. geniş yayılıb ki, bunlar da bölgəyə gələn turistlərin əsas maraq dairəsinə daxildir.

Turizmin milli ehtiyatlarına daxil olan digər komponentə milli mətbəx nümunələri aiddir. Turizmdə milli mətbəx nümunələrindən istifadə olunması beynəlxalq miqyasda daha çox yayılıb. Bunun da əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Milli mətbəx nümunələrini turizm məqsədilə istifadəsi – iaşə müəssisələrində, kulinariya turizmdə, qidalanma prosesi kimi istifadə olunması. Bu baxımdan milli mətbəx nümunələrinin turizm əhəmiyyəti qeyd olunan amillərlə yanaşı turistlərin ərazini seçməsində rolu, səyahət zamanı qidalanmanın vacibliyi və onun mövsümi xarakter daşımaması ilə bağlıdır.

Əsas turizm mərkəzləri və bölgələrində milli mətbəxi əks etdirən nümunələr istirahətçiləri daha çox cəlb etmiş olur. Onu da qeyd edək ki, turizm məhsulunda

qidalanma ilə bağlı olan xidmətlər yerləşmə müəssisələrindən sonra ikinci yeri tutur.

- Milli kulinariya turizm məhsulunun inkişafında və bazarda məhsulların satılmasında mühüm vasitə olmaqla yanaşı, xalqlar arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsində yerli istehsalın artmasında əhəmiyyətli rol oynaya bilər.

- Milli kulinariya içki - ərzaq, müxtəlif kulinariya nemətlərinin turizm məhsulu kimi formalaşmasına və təbliğinə kömək edir.

Milli irs nümunələrindən turizm məqsədilə istifadənin aşağıdakı istiqamətlərin qeyd etmək olar:

- Milli irsi nümunələrin daha çox yayıldığı ərazidən dərkətmə turizm məqsədilə istifadə olunması;

- Milli irsi nümunələrin yayıldığı yaşayış məntəqələrində etnoqrafik muzeylərin təşkil olunması yolu ilə beynəlxalq turizmin inkişaf etdirilməsi;

- Yerli və turizm marşrutlarında milli irsi nümunələrdən istifadə olunması;

- Milli irsi nümunələrdən kənd turizmində istifadə olunması.

Turizm sənayesinin inkişafı kустar sənətkarlığın, milli geyimlərin, suvenir istehsalının artmasına təkan vermiş olur. Türkiyə, Kipr, Misir, Tunis və s. ölkələrdə kустar sənətkarlıq və suvenir istehsalından əldə olunan gəlirlər yerli əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasında əhəmiyyətli rola malikdir. Misal üçün qeyd etmək ki, Türkiyədə suvenir istehsalının satışı yerli icma nümayəndələrinə 3,5 – 4 mln. ABŞ dolları gəlir gətirir.

Şəhərsalma və arxitektura abidələrin antropogen turizm ehtiyatı kimi təsnifatında dekorativlik, kompleks ansambıl təşkil etməsi, tarixi – mədəni əhəmiyyət kəsb etməsi və s. nəzərə alınır.

Müasir şəhərsalma nümunələrinə misal olaraq Nyu – York, Los – Anceles, San – Paula, Reo – de – Janeyro, Osaka, Şanxay, Sidney və s. qeyd etmək olar. Bu şəhərlər öz möhtəşəmliyi ilə yanaşı, müasir tikililəri, küçə və meydanları turistləri cəlb edir.

Son illər tikilən möhtəşəm obyektlərə Azadlıq heykəli, Eyfel qülləsi, Kolumbiya çayı üzərində olan kaskad SES, Sidneydə opera teatrının binası, Sankt – Peterburqdakı Ermitajın binası, Los – Anceles, Sankt – Peterburq, Yaponiyadakı körpülər və s. turizm əhəmiyyəti kəsb edir.

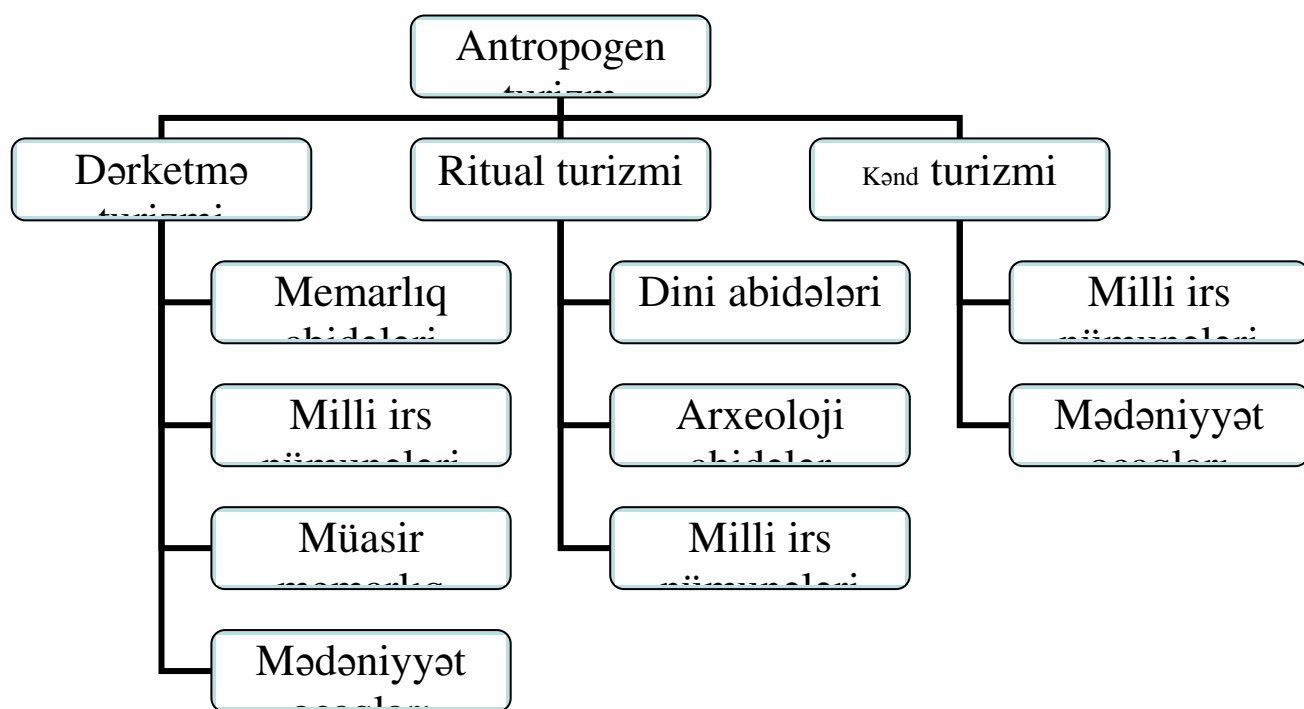
Antropogen turizm ehtiyatlarından istifadənin digər istiqamətləri aşağıdakılardır:

- Estetik və dərkətmə məqsədilə istifadə;
- Kütləvi ekskursiyalar zamanı istifadə;
- Vətənpərvərlik məqsədilə ekskursiyaların təşkili;
- Elmi – təcrübi əhəmiyyət daşıyan ekskursiyalar zamanı istifadə;
- Xalqın tarixi ilə bağlı olan arxeoloji abidələrin və kurqanların öyrənilməsi məqsədilə istifadə;
- Mədəniyyət və incəsənət abidəsi kimi turizmdə istifadə olunması.

Ümumiyyətlə bəzi komplekslər maddi və mənəvi obyektləri özündə birləşdirməklə turizmdə müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunur. Geniş həcmli mədəni komplekslərə memarlıq nümunələri ilə yanaşı, eyni zamanda xalqın sosial - mədəni mühiti, adət - ənənələri, məişət və təsərrüfat fəaliyyəti də daxil edilir.

Mədəni komplekslər dəyərindən, davamlılığından və həcmindən asılı olaraq turizm sənayesinə tələbatı formalaşdırmış olur. Mədəni komplekslər turizm sistemlərinin normal fəaliyyətin təmin etmək üçün insanların dünya görüşünün artırılmasında, biliklərinin çoxalmasında rol oynamaqla yanaşı, mühitin estetik sərvətlərini artırır, sağlamlıq və müalicə üçün əlverişli şərait yaradır.

Tarixi – mədəni obyektlərin turizm xidmətinə daxil edilməsinin digər yollarına daxildir: turist – ekskursiya marşrutlarına salınması, muzeylərə səyahət, tarixi ərazilərə ekskursiya, dini ziyarətlər.



Cədvəl 3. Antropogen turizm ehtiyatlarından istifadənin növləri.

Cədvəldən göründüyü kimi antropogen antropogen turizm ehtiyatları daha çox ekskursiya və dərketmə turlarında istifadə olunur. Bununla səbəbi antropogen ehtiyatların çox funksiyalı olması və turizmin müxtəlif növlərinin inkişafına təkan verməsi ilə bağlıdır.

3. Dini abidələr tarixi – mədəniyyət abidələrinin tərkib hissəsi olub, onlardan istifadə olunması din tarixində rolu, istifadənin xüsusiyyətləri və məqsədi daxil edilir. Dinin tarixi hadisələrlə bağlı olan əlamətdar günlərdə istifadə olunur. Dini abidələrin yerləşdiyi ərazi, onun tarixi, əhalinin mənəvi tələbatında oynadığı rol və istifadə üçün yararlılığı əsas götürülür. İl ərzində 200 mln – a qədər insan dini xüsusiyyətlərinə görə seçilir:

- Müxtəlif dini kitablarda qeyd olunan ibadətlərin yerinə yetirilməsi üçün mövcud olan dini abidələr (Məkkə, Mədinə).
- Əsas dini ziyarət yerləri və din tarixində əhəmiyyətli yeri olan abidələr (Ziyarətgahlar, Məryəm ananın evi).

- Tarixi arxitekturası ilə seçilən gündəlik ibadət yerləri (mədrəsə, məscid və s.).

Xristianlıq abidələri Avropada, Yaxın Şərqdə daha çox yayılıb. Avropada Roma katolik kilsəsinə xristian bayramlarında 500000 yaxın ziyarətçilər gəlir. İl ərzində Roma katolik kilsəsinə 11 mln yaxın insan ziyarətə gəlir.

Avropada digər xristianlıq məbədlərində Parisdə müqəddəs Mariya kilsəsi və lurd məbədi daxildir ki, bunlara da il ərzində 3 mln – a yaxın zəvvar ziyarət edir. Qeyd olunan xristian ziyarət mərkəzi Romadan sonra II yer tutur. Digər ziyarət yerlərinə Türkiyədə Məryəm ana evi, Portuqaliyada Fatimə məbədi, İspaniyada Monserat məbədi, Polşada müqəddəs Varşava kilsəsi və s. daxildir. Yerüsləimdə üzərində İsa peyğəmbərin şəkilli olan müqəddəs Pyotr kilsəsi yerli xristian yerlərindəndir. Rusiyada Nijni Novqorod, Moskvada olan Provaslav kilsələri də dini turizm əhəmiyyətinə malikdir.

İslamda dini turizmdə istifadə olunan müqəddəs yerlərə Məkkə, Mədinə (Südiyyə Ərəbistan), Kərbala, Nəcəf (İraq), Qum, Məşhəd (İran), Əfqanıstanda Məzari Şərif, Yerüsləimdə olan məscid daha çox ziyarət olunur. İl ərzində 20 – 30 mln müsəlman qeyd olunan dini abidələri ziyarət edir. Bununla yanaşı əksər şiə mənşəbli müsəlman ölkələrində dini ziyarətgahlar yerli əhəmiyyətli turizmdə istifadə olunur.

Buddizmə aid olan ziyarət yerləri Çində, Tibetdə, Hindistanda, Cənub – Şərqi Asiyada yayılıb. Bunlardan ən məşhurları IV – V əsrləri əhatə edən-Nepalda yerləşən Dalay – Lama məbədidir. Bu məbədi il ərzində 1 mln – a yaxın buddist ziyarət edir. Tibet yaylasında olan buddist məbədləri qeyd olunan dini təriqətdə ən müqəddəs yerlərdən sayılır.

İsrailin Qüds şəhərində olan iudaizm məbədləri, xristian kilsələri və islamda qeyd olunan müqəddəs məsciddə dini bayramlar zamanı ən çox ziyarət olunan ərazilərdən sayılır.

Iordaniya və Suriyadakı sufist məbədləri dini turizm məqsədilə yerli əhalinin, bəzi ərəb ölkələrindən gələn müsəlman turistlərin istifadə etdiyi dini abidələrdən sayılır.

Dini abidələrin turizm məqsədilə istifadəsi təkcə zəvvarlıq məqsədilə deyil tarixi memarlıq abidəsi kimi əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də dini abidələrdən turizm məqsədilə istifadəsin aşağıdakı qruplara bölmək olar:

✓ Dini ziyarətgah kimi istifadə olunması. Buraya gələn insanların əsas məqsədi dini ziyarət olsa da, onlara müxtəlif xidmətlər göstərilir ki, bu da turizm əhəmiyyəti kəsb edir. Belə ki, dini ziyarətgaha gələn zəvvarlara yerləşmə, qidalanma, müxtəlif dini tədbirlərdə iştirak üçün xidmətlərin göstərilməsi daxildir. Bununla yanaşı dini ziyarətgahların turizm məqsədilə istifadəsində nəqliyyat, kommunikasiya, sosial – mədəni xidmətlərdə göstərilir ki, bu da ölkə üzrə ümumi turizm xidmətlərinə aid edilir. Misal üçün qeyd edək ki, Səudiyyə Ərəbistanında zəvvarlıq turizmi ilə məşğul olan şirkətlərin qazanclarının 70 % - dən çoxun müxtəlif xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilir. Bununla yanaşı dini turizmin inkişafı kустar, ənənəvi sənətkarlığın inkişafına təkan vermiş olur. Səudiyyə Ərəbistanı, Suriya, İran, Türkiyə, İtaliya, Nepal və Hindistanda dini turizmlə bağlı ənənəvi sənətkarlıq inkişaf etmişdir. Bu da kiçik yaşayış məntəqələrində əhalinin məşğulluğunun təmin olunmasına, yerli istehsalın genişlənməsinə imkan verir.

✓ Dini abidələrdən tarixi – memarlıq abidəsi kimi dərk etmə turizmində istifadə olunması. Bildiyimiz kimi dini abidələr öz memarlıq üslubuna və arxitekturasına görə tarixi – memarlıq abidələri siyahısına daxil edilir. Buna görə də dini abidələri dərk etmə turlarında və səyahətlərdə istifadə olunması geniş yayılmışdır. Məsələn: Romaya gələn turistlər katoliqlərin oturduqları binaları və Müqəddəs Piotur kilsəsin ziyarət edirlər. Buraya gələn xarici turistlərin marşrutlarına şəhərin dini ziyarətgahlarının demək olar ki, hamısı daxil edilir. Onu da qeyd edək ki, Səudiyyə Ərəbistanında Məkkə və Mədinə şəhərlərinin müqəddəs dini ziyarətgahlarına yalnız mömin müsəlmanlar buraxılır. Hindistan,

Çin və Nepalda olan budist məbədlərinə turistlərin gəlməsi üçün əlverişli şərait yaradılır. Yalnız dini ayinlər zamanı bu məbədlər turistlər üçün baölı elan olunur.

✓ Dini abidələrin yerli turist marşurutlarında və ritual turlarda istifadə olunması. Dini abidələrin beynəlxalq və yerli turist marşurutlarına salınması əksər ölkələrdə yayılmışdır. Dini abidələrdən yerli turist marşurutlarında istifadə edilməsi turistlər üçün nostalji hisslər yaradır. Bununla yanaşı dinin ziyarətgahların tarixi ilə tanış olur, həmçinin din tarixində xüsusi rolu olur, həmçinin din tarixində xüsusi rolu olan şəxsiyyətlər barədə məlumat alır. Ritual turlarda istifadə isə öz tarixi vətənlərinə gələn xarici turistlərin, həmçinin qohum və yaxınlarını ziyarət edənlərin dini abidələrdən istifadə olunması geniş yayılmışdır. Məsələn: Rusiyadan Azərbaycanın bölgələrinə gələn azərbaycanlı Rusiya vətəndaşları yerli ziyarətgahlara baş çəkirlər və orada qurbanlar kəsirlər.

Ümumiyyətlə dini turizm abidələri dünyanın əksər ölkələrində yayılmaqla beynəlxalq və yerli turizm növlərində də istifadəsi genişlənmişdir.

ÜTT – nin məlumatına görə beynəlxalq turizm hərəkətinin 8 – 10% - ə qədəri dini turizmin payına düşür. Dini turizmdən ən çox gəlir əldə edən ölkələrə Səudiyyə Ərəbistanı, Vatikanı, İtaliya, Suriya, Türkiyə, İran, Nepal, İsrail, Fransa və s. aiddir.

Dini turizmdə ən çox ziyarət olunan ərazilərə Məkkə, Mədinə ildə 2 – 2,5 milyon; Roma 1 – 1,5 milyona yaxın; Fransada Lurd kilsəsi 1 milyondan çox; Yərusəlim 1 milyondan çox; Məşəd, Qum 300 – 500 mindən çox; Nəcəf, Kərbəla 200 mindən çox (qeyd edək ki, İraqda baş verən müharibə ilə əlaqədar bu şəhərlərə gələn zəvvarların sayı kəskin azalmışdır.); Türkiyədə Aya Sofiya məqbərəsi 300 mindən çox; Məryam Ana evi 100 minə yaxın; Suriyada sufi məbədləri 30 minə yaxın və s. qeyd etmək olar. Qeyd olunan rəqəmlər bu dini abidələrə ancaq turist məqsədilə gələnlər əcnəbilər göstərilmişdir.

Qeyd olunanlarla yanaşı, Hindistan, Nepal, Çində olan dini ziyarətgahlara ildə on minlərlə zəvvar gəlir. Dini turizm məqsədilə gələn turistlər üçün xidmətləri təşkilindən əldə olunan gəlirlər milyon dollarla ölçülür. Həmçinin

əhalinin böyük bir hissəsinin məşğulluğunun təmin olunmasında, yeni xidmətlərin yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

4. Tarixi arxitektura abidələrindən turizm əhəmiyyəti daxil olan əsas komponentlərə ondan dərkətmə və ekskursiya məqsədilə istifadə olunmasıdır. Tarixi arxitektura abidələrin yayılma arealı müxtəlif tarixi hadisələrlə bağlı olduğuna görə onlardan istifadənin əsas göstəriciləri də antropogen ehtiyatlar kimi təsnif olunmasına imkan verir. Tarixi arxitektura abidələrin yayılma arealına görə aşağıdakı subregionlara ayrılır.

1. Aralıq dənizi hövzəsi, Şimali afrika və Balkan ölkələrin əhatə edən tarixi arxitektura abidələr. Qeyd olunan bölgədə tarixi arxitektura abidələrin yığcam yerləşməsinə, beynəlxalq turizmdə daha çox istifadə olunmasına və zənginliyinə görə fərqlənir. Burada tarixi arxitektura abidələr İtaliya, İspaniya, Fransa, Yunanıstan və misirdə yayılan beynəlxalq əhəmiyyətli tarixi arxitektura abidələrindən ibarətdir.

Fransada tarixi arxitektura abidələr əsasən Paris, Normandiya, Nitsa, Kann turizm bölgələrində daha çox yayılıb. Qeyd olunan turizm mərkəzlərində 1700 – dən çox tarixi memarlıq abidəsi vardır ki, onların da əsas hissəsi beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edir. Fransanın məşhur tarixi – memarlıq abidələri aşağıdakılardır:

- Parisin ürəyi sayılan – Site adası şəhərin qədim hissəsidir, başqa sözlə desək bura açıq səma altında qədim abidələr muzeyidir. Qədim Roma məbədinin yerində 1163 – cü ildə inşa edilən, orta əsr memarlıq möcüzəsi sayılan – Müqəddəs Məryəm kilsəsi burada yerləşir. 9 min nəfərlik tutumu olan bu kilsə, əsrlər boyu böyük tarixi hadisələrin şahidi olmuşdur. Parisin Müqəddəs Məryəm kilsəsini hər il 350 mindən çox turist ziyarət edir. Fransanın görkəmli şəxsiyyətlərinin, o cümlədən Volterin, Russonun, Hüqonun məzarları yerləşən möhtəşəm Panteon, naməlum əsgərin məzarı önündə əbədi məşəl yanan Zəfər tağı, milli teatr – Qrand Operanın binası, ədalət məhkəməsi sarayı, Müqəddəs Maqdalina kilsəsi, Bonapart Napaleonun məzarı olan əlillər məbədi və bir çox

başqa tikililər Parisə təkrarolunmaz xüsusiyyət verir. Eyfel qülləsi Parisin simvolu hesab edilir. İki min il yaşı olan və həmişəcavan şəhərin mənzərəsini seyr etmək üçün hər il 3 mln – a yaxın turist hündürlüyü 300 metr olan bu qülləyə qalxır. Luvr, 1973 – cü ildən muzey kimi fəaliyyətə başlamışdır. Muzeydə kataloq üzrə eksponentlərin sayı 4 mln – a çatır. Parisdə 1300 – dən çox tarixi memarlıq abidəsi vardır. Bu xüsusiyyətlərinə görə Paris dünyada Roma, London, Sankt – Peterburq, Afina və s. şəhərlərlə eyni sıradadır.

Fransanın digər memarlıq abidələrinə Versal, Sen – Jermen, Kompyen, Pambule, Fotenblo, Şantiyi kimi çoxsaylı tarixi və memarlıq abidələri ilə zəngindir. Parisdən 18 km. cənub – qərbdə yerləşən, XIV Lüdovikin Versal sarayı – fransız dünyəvi memarlığının zirvəsidir. Bir çox tarixi olaylar Versal sarayı ilə bağlıdır. 1793 – cü il inqilabına qədərki dövrdə saray XIV, XV və XVI Lüdoviklərin iqamətgahı olmuşdur. Versal sarayına hər il 1,5 mln – dan çox turist gəlir. Versaldan cənub – qərbdə, parisdən təqribən 50 km aralıda böyük parkla əhatə olunmuş qədim kral qəsrinin qorunub saxlandığı Rambuye, geniş meşə massivində yerləşir. Hazırda ölkə prezidentinin yay iqamətgahı Rambuyədədir. Parisdən təqribən 75 km aralı, Şartr şəhərində, Er çayının hündür sahilində yerləşən qotik üslubda tikilmiş yeganə abidə olan Notr – Dam kilsəsi (XIII əsr) uzaqdan görünür. Versal sarayı fransız dünyəvi memarlığının zirvəsi olduğu kimi, Notr – Dm kilsəsi də fransız dini memarlığın zirvəsidir. Erkən orta əsrlərdə tikilmiş ovçuluq qəsr, I Napoleonun dövrünədək, yüzillər ərzində dəfələrlə yenidən qurulmuşdur. Parisdən 41 km şimalda, Şantiyi meşə massivində qorunub saxlanılan XVI əsrə aid qəsr hazırda zəngin rəsm kolleksiyası olan muzeykimi fəaliyyət göstərir. Bu zonanın tarixi memarlıq abidələri içərisində seçilən, XV Lüdovikə məxsus qəsrə hazırda bir neçə muzey yaradılmışdır. Normandiyanın çoxsaylı tarixi – memarlıq abidələrinə Notr – Dam, Sent – Uan, Sen – Maklu, Sen – Vensen kilsələri xüsusilə seçilir. Fransanın keşməkeşli tarixinin şahidi olan, Lanje, Aze – le – Rido, Şenonso, Ambuaz, Şomon, Blua, Vilandri və Şamborun XV və XVI əsrlərə aid məşhur qəsrləri görkəmli yerləri sayılır.

İtaliya tarixi-arxitektural abidələrin zənginliyi və qədim şəhərsalma mədəniyyətin özündə əks etdirən saray, qəsir və qalaların zənginliyinə görə Avropada I yer tutur. Ölkədə tarixi arxitektural abidələr Roma və Mərkəzi İtaliyada, Neapolda, Florensiyada, Venesiyada daha çox cəmlənib. Ölkədə beynəlxalq əhəmiyyətli 10000 – dən çox tarixi memarlıq abidəsi vardır. İtaliyada tarixi memarlıq abidələrinin yaranma tarixi və istifadə xüsusiyyətlərinə görə qədim, antik mədəniyyəti əks etdirən arxitektural abidələrə: Roma imperiyası dövründə mövcud olan şəhərsalma tarixi memarlıq abidələrin və XV – XVIII əsri əhatə edən memarlıq abidələrinə bölünür. Ölkəyə gələn xarici turistlərin 36% qeyd olunan tarixi memarlıq abidələrinə istiqamətlənir. İtaliyanın tarix – memarlıq abidələri aşağıdakılardır:

İtaliyanın paytaxtı – Roma, üç min illik tarixi olan qədim şəhərdir. Çayın üzərində salınmış körpülərin tarixi çox qədimdir. İlk körpü e.ə.61 – ci ildə tikilmişdir. Qədim dünyanın memarlıq abidələri və intibah dövrünün misilsiz sənət nümunələri toplanmış ikinci belə şəhər yoxdur. Ona görə də yüz il ərzində bütün dünya üzrə ən çox turist qəbul edən şəhər Romadır. Roma, bədii abidələrin monumentliyinə (latın mənşəli sözdür, xatirə mənasını bildirir – heykəltaraşlıqda və memarlıqda mühüm tarixi hadisələrin, görkəmli ictimai xadimlərin və s. şərəfinə ucaldılan böyük ölçülü abidə) görə Avropanın birinci şəhəridir. Onların arasında antik dövrün abidələri xüsusi yer tutur. Artıq e.ə. IV əsrdə əhalisinin sayı 200 min nəfərə çatan şəhər, qədim dünyanın elmi, siyasi və mədəni mərkəzinə çevrilmişdir. E.ə. 312 – ci ildə Romadan 16 km aralıda yerləşən mənbələrdən şəhərə su çəkilmişdi. Romanın ən böyük amfiteatrı olan Flaviy amfiteatrı (b.e. – nin 80 – ci ili) 50 min tamaşaçı üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Burada qladiatorların (latın dilindən tərcümədə qılınc mənasını bildirir – Qədim Romada amfiteatr səhnələrində bir – biri və heyvanlarla silahlı döyüş üçün, xüsusi təlim keçmiş qullar, hərbi əsirlər, məhkum edilmiş cinayətkarlar və s. şəxslər) döyüşlər və digər tamaşalar göstərilirdi. Müasir dövrə qədər daha yaxşı qorunub saxlanılan, antik dövrün memarlıq abidələri arasında qədim Roma

Panteonunun (Romada bütün Allahlara həsr edilmiş məbəd, Qədim Roma memarlığının görkəmli abidəsi e.ə. təqribən 125 – ci ildə tikilmişdir.) binasını göstərmək olar. Antik dövrün memarlıq abidələri arasında Konstantin tacı, Karakalla qülləsi və Müqəddəs Mələk qəsri xüsusilə seçilir.

Müasir Romanın görkəmini, əsasən XV – XVIII əsrlərin tarixi – memarlıq abidələri müəyyənləşdirir. Romanın mərkəzi sayılan Venetsiya meydanında II Viktor Emmanuilin (XIX əsr) möhtəşəm abidəsi ucalır. Roma - katolik kilsəsinin beynəlxalq mərkəzidir. Roma Papasının iqamətgahı olan vatikan şəhər – dövləti, Roma təpəliklərindən birində yerləşir. Vatikan muzeyi əsrlər boyu toplanmış sərvətlərə görə Roma muzeyləri arasında birinci yeri tutur. Romanın ətrafı da həmişə turistlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Romadan cənub – qərbdə yerləşən hələ Roma imperiyası dövründə villalar (latın mənşəli sözdür malikanə, mülk kimi başa düşülür – bağ, yaxud parkı olan şəhərkənarı mülk. E. ə.VIII – VII əsrlərdə daş divarlarla əhatələnmiş etrusk şəhərləri yaranmağa başlamışdır. E. ə IV – III əsrlərdə Romalılar etruskları özlərinə tabe etmişlər. Həmin dövrün inkişaf etmiş şəhərlərindən olan Veyn, Tsere darmadağın edilmişdir. İntibah dövrünün nadir rəsm əsərləri və memarlıq abidələri ilə zəngin olduğu üçün, Florensiyanı haqlı olaraq muzey – şəhər adlandırırlar. Leonardo Da Vinçi, Mikelancelo, Qaliley kimi məşhur rəssam və alimlərin həyat və fəaliyyəti bu şəhərlə bağlı olmuşdur. Santa – Mariya – del – Fiore kilsəsi (XIII – XV əsrlər), San – Covanni baptist (protestantlıq təriqətlərinin birinin tərəfdarları. Baptizm təliminə görə insanın xilas kilsənin vasitəçiliyi ilə deyil, yalnız İsayə şəxsi etiqad yolu ilə mümkündür) məbədi (XI – XIII əsrlər) şəhərin görkəmli yerlərindəndir. Santa – Mariya Novella, San – Lorenzo, Mikelancelonun məzarı yerləşən Santa – Kroçe, San – Markl muzey – monastırı, Podesta saray – muzey, Mediçi – Rikardo və s. misilsiz memarlıq abidələridir. İtaliyan memarlığını nadir abidələrindən olan möhtəşəm, qotik üslubda ağ mərmərdən tikilmiş Kafedral kilsə (XIV – XIX əsrlər), həmçinin Santa – Mariya – della – Qratsiya qəsri (XV əsr) və s. qeyd etmək olar. İtaliyanın qədim şəhərlərindən olan Genuya, Liqur

Rivyerasının inzibati mərkəzidir, şəhərin zəngin, yüksək bədii üslubda tikilmiş abidələri arasında XVI – XVII əsrlərin mərmər sarayları, Dorian – Tiran palasso (latınca mənası saray deməkdir – İtaliya Renessansı üçün xarakterik olan saray, sözlə mülk tipi. XV əsrdə meydana gəlmişdir. Rasso palasso və Bianco palasso, Santa – Mariya – di – Karinyano kilsəsi, San – Lorenzo kilsəsi (XIX – XX əsr heykəlləri ilə zəngindir), Liquor memarlıq və heykəltaraşlıq muzeyi, Xristofor Kolumbun evi Genuanın görkəmli yerlərindəndir.

Venetsiyanın tarixi mərkəzi Müqəddəs Mark meydanı, Müqəddəs Mark kilsəsi Dojlar (respublika başçıları) Sarayı ilə əhatə olunmuşdur. Şəhərdəki Akademiya qaləreyası, Korrer muzeyi xüsusilə seçilirlər. Dəbdəbəli dəniz sahili kurortu olan Lido, Venetsiya yaxınlığındadır.

Verona – İtaliyanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Şəhərdə, antik mədəniyyətə, orta əsr və intibah dövrünə aid çoxsaylı abidələr qorunub saxlanılmışdır. Şəhərin memarlıq abidələri arasında Romadakı Kolizeydən sonra ikinci böyük amfiteatr olan Arena, kastilvekkə qalası (XIV əsr, hazırda bədii muzey yerləşir), qotik üslubda tikilmiş Santa – Anastasiya kilsəsi (XIII əsr, pizanellonun nadir freskaları ilə bəzədilmişdir), xüsusilə seçilirlər. Della – Skala sülaləsi hökmdarlarının (XIV əsr) məqbərələri üzərindəki heykəllər də diqqəti cəlb edir.

İspaniyada tarixi memarlıq abidələri ölkənin əsas “turizm” simasını əks etdirir. Madriddə V – XVIII əsr aid olan 100 – dən çox abidə vardır. Tarixi yalnız Roma və Parisdən geri qalır. Bununla yanaşı Barselonada, Seviliyada, Valensiyada tarixi – memarlıq abidələr və qədim şəhərsalma mədəniyyəti ilə zəngindir. İspaniyaya gələn turistlərin 3 mln – a yaxını qeyd olunan abidələrdən turizm məqsədilə istifadə edir.

İspaniyanın məşhur tarixi – memarlıq abidələrinə Madriddə XVIII əsrə aid Plasa – Mayor ansamblı, San – Isidro kilsəsi, Barselonada Monsterrat monastrı (XI əsr), Seviliyada müxtəlif qədim dövrlərə aid kilsələr, Əl - Qambra memarlıq kompleksini və s. qeyd etmək olar. Bununla yanaşı İspaniyada turistləri cəlb edən

memarlıq nümunələrinə Kardovado VII əsrə aid məşhur məscid, Valensiyada qala divarları və saraylar və s. qeyd etmək olar.

Tarixi arxitektura abidələrin orta və mərkəzi Yunanıstan, Poloponens, Krit adasında daha çox yayılıb. Antik mədəniyyət nümunələri Afina, Krit adası, Poloponens yarımadasında daha çox rast gəlinir. Burada antik abidələrdən e.ə. II minilliyə aid olan tarixi – memarlıq abidələri daha çox yayılıb. Afinada yerləşən akropollar e.ə. III və II minilliyin qəsir və qalalarından, teatr binalarından, Appolon məbəbindən ibarətdir. Burada Zevs məbədi (e.ə. II əsr) makedoniya dövrünə aid saraylar və qədim Ellada mədəniyyəti beynəlxalq əhəmiyyətli antropogen ehtiyatlara aid edilir. Mərkəzi Yunanıstanda olan Bizans dövrünə aid məşhur tarixi – memarlıq abidələrin görə yalnız Krit adasında Müqəddəs Dmitri, Sofiya qəsləri, Mikkur mədəniyyəti beynəlxalq əhəmiyyətə malik olan abidələrdən sayılır. Yunanıstanda Spartada Olimpiya şəhəri və Poloponens yarımadasındakı Roma dövrünə aid abidələr e.ə.V və VII əsrə qədər təşəkkül tapmışdır. Yunanıstan tarixi mədəni abidələrin zənginliyinə və orijinallığına görə İtaliyadan geridə qalır. Ölkənin qədim mədəniyyət mərkəzi kimi formalaşmasına görə dünyanın məşhur 10 ölkəsi siyahısına daxildir. Həmçinin antik dövrə aid 1200 – dən çox abidə vardır ki, bu xüsusiyyətlərinə görə dünyada öncül yerlərdən birini tutur. beynəlxalq turist marşrutlarında Yunanıstanın tarixi mədəni abidələrindən geniş istifadə olunur.

Özbəkistanın tarixi mədəni abidələri Mərkəzi Asiyanın digər ölkələrinə nisbətən qədimliyi və məşhurluğu ilə seçilir. Burada tarixi mədəni abidələrdən Buxara, Səmərqənd, Kolkan, Xivəri qeyd etmək olar. , Səmərqənddə monqol və qədim türk imperiyalarından qalan 2550 abidə mövcuddur. Bu abidələrin günümüzdə qədər gəlib çatanları orta əsrlərə aiddir. Bunlardan ən məşhurlarına Ulubəy məqbərəsi, Şahnizə dini memarlıq ansamblı, Teymur sarayı, XVII əsrə aid olan qalalar, XVIII əsrə aid Teymurilər məqbərəsi və s. daxildir. Buxara şəhərinin əsası e.ə. II əsrdə qoyulub. 140 memarlıq abidəsi vardır. Burada olan saraylar, qalalar, məscidlər islam dünyasında öz əhəmiyyətinə görə seçilir.

Daşkənd, Xivə, kolkanlarda da memarlıq abidələri yığcam yerləşməsinə, qədimliyinə və orijinallığına görə seçilir. Özbəkistanın məşhur tarixi – memarlıq abidələri UNECKO – un milli irs nümunələri siyahısına daxildir. Beynəlxalq və yerli əhəmiyyətli turist marşrutlarında istifadə olunur. Ölkəyə gələn turistlərin 2/3 hissəsi tarixi – memarlıq abidələri ilə bağlıdır. Ümumdünya Turizm Təşkilatı tərəfindən təklif olunan qərb – şərq turizm marşrutunun, həmçinin UNECKO tərəfindən dəstəklənən İpək Yolu turist marşrutunun əsas hissəsi Özbəkistanın tarixi – memarlıq abidələri ilə əlaqədardır.

Misirin tarixi – memarlıq abidələri Qahirə, İskəndəriyədə daha çox yayılıb. Burada antik dövrə aid 20 – dən çox abidə vardır ki, giza şəhərində isə bu abidələri 14 – ü cəmlənib. Orta əsrlərə aid abidələr ölkədə 100 – dən çoxdur. Ən məşhur tarixi abidələrinə piramidalar, Rolos mayakı, Firon məbədləri, Sultan Həsən məscidi, Pompey sütunu və s. Qeyd etmək olar. Bununla yanaşı Qahirədə muzeylər kompleksi, İskəndəriyə kitabxanası, Qahirə universitetinin binası dünya əhəmiyyətli tarixi mədəni abidələrə daxildir.

Tarixi – memarlıq abidələrindən turizmdə geniş istifadə olunur. Belə ki, tarixi – memarlıq abidələrindən səyahətlər və ekskursiyalarının təşkilində, dərketmə turlarında, dini turizmdə istifadəsi XX əsrin ortalarından başlayaraq genişlənmişdir. Xüsusilə Aralıq dənizinin sahilərində yerləşən ölkələrdə turizmin kütləvililiyi ilk öncə tarixi – memarlıq abidələrinin beynəlxalq turizmdə istifadə olunmasından başlamışdır.

İtaliya, İspaniya, Türkiyə, Fransa, Yunanıstanda beynəlxalq turizmin genişlənməsi XX əsrin 80 – illərinə qədər tarixi – memarlıq abidələrindən geniş istifadə olunmasıdır. Sonrakı mərhələdə memarlıq – arxitektura abidələrin turizmdə rolunu saxlasada, təbii və mədəni turizm ehtiyatlarından istifadə genişlənmişdir. Müasir dövüdə tarixi – memarlıq abidələrindən istifadə öz əhəmiyyətin saxlasada, əksər ölkələrdə antropogen ehtiyatların digər növlərindən istifadə artmışdır.

Qeyd: Dünyada ən çox turist cəlb edən tarixi – memarlıq abidələri Misir piramidaları, Tac Mahal, Çin səddi, Eyfel qülləsi, Luvr muzeyi, Aya Sofiya məbədi, Metropol muzeyi, Azadlıq heykəli, Meksikada asketləri göstərmək olar.

Mövzu: 8. Rekresiya-turizm rayonlaşdırılması

Plan:

1. Turizm ehtiyatlarından istifadənin rayonlaşdırılması
2. Turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılmasında qiymətləndirmə kriteriyaları
3. Ərazinin turizm potensialının məcmuu indeksi

1. Turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılması onun növündən, ehtiyatların miqdarından, istifadə olunma müddətindən asılıdır. Turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılmasının digər iqtisadi, fiziki və rekreasion rayonlaşdırmadan fərqli olaraq ayrıca bir komponentə görə deyil, turistlərin istifadə edə bildiyi bütün təbii, antropogen, sosial-iqtisadi ehtiyatlardan istifadəyə görə aparılır. Turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılmasında aşağıdakı amillər əsas götürülür:

1. Turizm ehtiyatlarından istifadənin funksiyalarına görə qruplaşdırılması. Burada ehtiyatlardan istifadənin məqsədi və onun mənimsənilmə imkanlarının müəyyən edilməsi əsas götürülür.

2. Turizm ehtiyatlarının yayıldığı ərazilərin inkişaf səviyyəsinin müəyyənəndirilməsi. Burada yüksək, orta və zəif inkişaf etmiş bölgələr ayrılır və onların daxilində mikrorayonlaşma aparılır. Belə rayonlaşma turizmin məqsədi kimi də xarakterizə oluna bilər.

3. Rekresiya rayonun ətraf mühitlə əlaqəsi və onun qorunmasına görə aparılan tədbirlər. Bu rayonlaşmada ekoloji mühitin sağlığı və təbii əlaqənin pozulması əsas götürülür. Deməli belə rekreasiya turizm rayonları milli parklara, landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərə daha çox tətbiq olunur.

4. Gələcəkdə mənimsənilmə imkanları çox olan bölgələrin turizm rayonlaşdırılması. Burada turizm baxımından az mənimsənilən və ya mənimsənilməsi mümkün olmayan bölgələrin rayonlaşdırılması daxildir. Belə ərazilər ehtiyat bölgələr kimi də xarakterizə oluna bilər.

Rekresiya turizm rayonlaşmasında mövcud ehtiyatlardan istifadənin xarakterinə görə də qruplaşdırma aparılır. Burada müxtəlif təbii və antropogen

komponentlərdən istifadə etməklə turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılması müəyyənəşir. Bu növ rayonlaşdırmada mövcud ehtiyatlara tələbat əsas götürülür və turizm mərkəzləri kimi formalaşır. Bu baxımdan turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılmasında iqlim, təbii landşaft, tarixi arxitektura, milli irsi və iqtisadi-sosial komponentlərə görə qruplaşır. İqlim və landşaft rayonlaşmasında şaquli qurşaqlıq, bölgələr üzrə mikroiqlim və landşaft ekzotikliyinə nəzərə alınması əsas götürülür.

Tarixi-arxitektura abidələr və memarlıq nümunələrinə müxtəlifliyinə görə turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılması onlara olan tələbat əsaslanır. Bu rayonlaşmada ehtiyatların müəyyən ərazidə yığılması, yayılması, memarlıq nümunələrinin cəlbədiciyi əsas götürülür. Bəzi hallarda belə memarlıq nümunələrinin geniş ərazilər ayrıca mikrorayon və ya turizm mərkəzi kimi xarakterizə olunur (Roma, Afina).

Milli irs nümunələri və etnoqrafik xüsusiyyətlərinə görə rayonlaşmada turizm mərkəzlərinin turizm baxımından istifadə imkanları verilir. Yəni bu komponentlər rekreasiya rayonlaşmasında ayrıca götürülmür. Digər ehtiyatlarla birgə istifadə olunduğuna görə turizm mərkəzi kimi formalaşır.

Rekreasiya turizm rayonlarının xarakteristikasında mövcud ehtiyatlardan istifadə olunması aşağıdakı qruplara bölünür:

Ayrıca sahələr üzrə ixtisaslaşan rekreasiya turizm rayonları. Belə rayonlar hər hansı bir təbii və ya antropogen turizm ehtiyatlarına əsaslanır.

Ərazinin turizm ehtiyatlarının ayrıca komponentləri üzrə qiymətləndirilməsi və tələbatə uyğun ümumi ixtisaslaşmanın müəyyən olunması. Burada ərazi rekreasiya kompleksləri turizm mərkəzləri və mikroturizm rayonları ayrılır.

Rekreasiya fəaliyyəti ayrıca bir istehsal və qeyri-istehsal sahənin əhatə etmədiyinə görə turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılmasında digər istehsal sahələrinin formalaşmasına təsir göstərir. Yəni rekreasiya ehtiyatlarından istifadə etməklə ərazi daxilində əsas və əlavə xidmət göstərən sahələr rekreasiya turizm rayonunun daxilində verilir.

Turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılmasında əsas bölgə ilə yanaşı turizm əhəmiyyəti daşıyan ərazilər də ehtiyat sahə kimi götürülür.

Bölgənin məskunlaşması və əhali ehtiyatları yerli turist resurslarından istifadə etməklə yanaşı onlar xidmətin özəyini təşkil etməklə turizm rayonlaşmasında nəzərə alınır.

Turizm rekreasiya rayonunun əsas göstəricilərindən biri də ayrı-ayrı turizm sənayesinin inkişafı üçün ehtiyatların qruplaşdırılmasından və istehlakçıya göstərilən xidmətlərdən ibarət olur. Turizm ehtiyatlarına görə ixtisaslaşma müxtəlif mərkəzlərin yaranmasına təbiətdən birgə istifadəyə əsaslanan sağlamlıq-kurort bərpa, rekreasion turizmin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı olur.

Ərazinin turizm baxımından mənimsənilmə səviyyəsi birbaşa infrastrukturla bağlı olduğuna görə mövcud rayonlaşmada iqtisadi amillər nəzərə alınır. Ehtiyatlardan istifadənin rayonlaşmasında müxtəlif xidmətlərin müəyyən ərazidə cəmlənməsi onu əlverişli edən amillərdən sayılır. məs: Azərbaycanda ümumi turizm rayonlaşması aparılarkən iqtisadi, sosial amillər əsas götürülür və hər bir iqtisadi rayon kurort-turizm rayonu kimi verilə bilər.

2. Turizm-rekreasiya rayonlarının sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ərazinin turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi əsasında aparılır. Turizm rayonlaşmasında sərhədlər təbii-iqtisadi amillərə görə müəyyənlişir ki, bu da ümumi bölgə daxilində və ya ayrı-ayrı təbii komponentlərə görə rayonlaşmanın aparılmasından ibarətdir. İqlimin komfort xüsusiyyətlərinə görə rayonlaşma aparılarkən ərazinin orografik xüsusiyyətləri, lokal miqyasda mikro iqlim göstəriciləri əsas götürülür.

Turizm rayonlaşmasında iqtisadi-sosial amillərinin nəzərə alınması onun sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində əsas şərt kimi qoyulur. Belə ki, iqtisadi rayonlaşmada mövcud ehtiyatlardan istifadənin mühəndis texnoloji xüsusiyyətləri, hazırkı infrastrukturun inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilir.

İqtisadi rayonlaşmada sərhədlər ümumi vilayət bölgüsünün sərhədləri ilə üst-üstə düşə bilər. Bunun da səbəbi müəyyən ərazidə sosial-iqtisadi komponentlərin, infrastrukturun mərkəzləşməsi və vilayət daxilində birgə istifadə olunması ilə bağlıdır.

Dəniz sahili rekreasiya turizm rayonlaşmasında sərhədlərin müəyyən olunması əsas problem olaraq qalmaqdadır. Bunun da səbəbi ölkələrin dəniz sahili turizm ehtiyatlarından istifadəyə yanaşmasının müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Belə ki, dəniz sahili rayonlaşmada sərhədlərin müəyyən olunması dənizin təsiri, iqtisadi və təbii faktorların birgə nəzərə alınmaqla müəyyənləşdirilməsidir.

Bu baxımdan dənizsahili bölgə İspaniyada 50 km, Türkiyə 25km, İtaliya 20-30 km daxilə doğru olan ərazilər turizm rayonlaşmasının tərkibinə verilir. Ekskursiya və digər məqsədlə istifadə olunan obyektlər isə ehtiyat ərazi daxilində verilməsi məqsəduyğun sayılır.

Dəniz sahili zolağın müəyyənləşdirilməsi

Ölkələr	Sahil zolağı km	Təbii komponentlər	İqtisadi komponentlər	Turizmin növü
1. Türkiyə	25	Mikroiqlim, çimərlik, müalicə	İstirahət mərkəzləri, yerləşmə obyektləri	İstirahət, sağlamlıq, əyləncə
2. İtaliya	20-30	Mikroiqlim, çimərlik, müalicə	İstirahət, kurort mərkəzləri	İstirahət, sağlamlıq, əyləncə, müalicə
3. İspaniya	50	İqlim, ekzotik landşaft	İstirahət mərkəzləri, yerləşmə obyektləri.	İstirahət, sağlamlıq, əyləncə

4. Ukrayna	18-22	Çimərlik, ekzotik landşaft	İstirahət mərkəzləri, yerləşmə obyektləri	İstirahət, sağlamlıq, əyləncə
5. Azərbayca n	10-14	Mikroiqlim, çimərlik ekzotik landşaft	İstirahət mərkəzləri	İstirahət, sağlamlıq, əyləncə

Dənizsahili ərazilərin turizm rayonu kimi qruplaşdırılmasında əsas kriteriyaları dənizin təsviri sosial infrastruktur iqtisadi sahələrin mövcudluğu nəqliyyat imkanları turizm ehtiyatlarından birgə istifadənin mümkünlüyü daxil edilir. Bununla yanaşı sahil bölgələrinin mikroiqlim xüsusiyyətlərinə görə rayonlaşdırılmasında ehtiyatların növ müxtəlifliyi və miqdarı deyil ondan istifadənin mövsümlüyü nəzərə alınmaqla aparılır.

Sahil bölgəsində konkret sərhədlərin çəkilməsi bir çox ölkələrdə ərazinin təbii iqtisadi şəraiti, turizm ehtiyatlarından istifadəyə görə də müəyyənləşir. Bu baxımdan sahil bölgəsində rayonlaşma üzrə sərhədlərin çəkilməsi mövcud ehtiyatların keyfiyyət və kəmiyyəti nəzərə alınmaqla aparılır.

Xəzər sahili bölgədə sahil zolağı və rayonlaşma üçün qəbul olunmuş kriteriyalar əsas götürülərək 5-14 km daxilə doğru ərazilər əsas, 25 km-ə qədər olan ərazilər isə ehtiyat ərazi kimi verilir. Sahil zonasında aparılan rayonlaşma əsas rayon və onun daxilində mikrorayonlar kimi verilmiş olur.

Turizm ehtiyatlarının rayonlaşdırılmasında qiymətləndirmə kriteriyaları 3qrupa bölünür.

-Turizm fəaliyyətində istifadə olunan təbii və antropogen komplekslərin qiymətləndirilməsi. Buraya turizm fəaliyyətində istifadə olunan təbii və antropogen komponentlərin bəli qiymətləndirilməsi daxildir;

-Turizm obyektlərinin tikilməsi üçün ərazidən istifadənin xarakterinə görə iqtisadi qiymətləndirmə;

-Təbii antropogen ehtiyatlardan birgə istifadə olunmasına görə qiymətləndirmənin aparılması.

Qiymətləndirmənin bal kriteriyaları ayrı-ayrı ehtiyatların növündən asılı olaraq dəyişmiş olur ki, bunlar da aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

Yüksək əlverişli rekreasiya turizm rayonu-dənizsahili mövqe, dağlıq və dağətəyi ərazilə, zəngin meşə sahəsi, təbiət abidələri, əlverişli nəqliyyat mövqeyi, təminatı və sosial xidmət sahələrinin olması. Burada təbii iqtisadi göstəricilər komfort həddində olur. Dənizsahili bölgə meşə ilə təmasda olur. Yaşıllıq əraziləri ümumi rekreasiya rayonunun 60%-dən çoxunu təşkil edir. Zəngin təbiət abidələri ilə seçilir. Nəqliyyat, coğrafi mövqeyi əlverişli olmaqla yanaşı turizm mərkəzləri magistral xətlərdən 20-25 km kənarda yerləşir. Xidmət infrastrukturu turizmin istifadəsi üçün yararlıdır.

Əlverişli rekreasiya rayonları-əsasən dənizsahili mövqeyə, meşəlik sahələrinə, bir neçə antropogen və təbiət abidələrinə, əlverişli nəqliyyat mövqeyinə malik olur. Turizm sənayesinin inkişafı üçün perspektivli sayılır. Sosial xidmət sahələrinin təşkili yeni yaradılır. Komfort hədlərin təkrarlanması 60%-dən azdır. Meşəlik dərəcəsi az olsa da onun mənimsənilməsi mühəndis texniki baxımdan çətindir.

Orta əlverişli rekreasiya turizm rayonları-burada təbii iqtisadi amillərlə birgə nəzərə alınmaqla qruplaşdırılır. Təbii amillərdə ekzotik landşaft üstünlük təşkil edir. Antropogen ehtiyatların mövcudluğu yerli əhəmiyyət kəsb etməsinə görə qruplaşdırılır. İqtisadi amillərdən nəqliyyat təminatına üstünlük verilir.

Nisbətən əlverişli rekreasiya turizm rayonları-bir və ya bir neçə təbii antropogen amillər nəzərə alınmaqla qruplaşdırılır. İqtisadi mənimsənilmə səviyyəsi aşağıdır. Nəqliyyat imkanları məhduddur. Antropogen ehtiyatların yayılması yerli əhəmiyyət kəsb edir. Əlavə iqtisadi tədbirlər görməklə gələcəkdə istifadə olunması mümkündür.

Əlverişsiz istifadə olunmayan və ya zəif istifadə olunmuş rekreasiya rayonları-burada təbii və antropogen turizm ehtiyatları azlıq təşkil edir,

mənimsənilmə aşağıdır. İqtisadi resursları çatışmır, əlavə tədbirlər görmək şərt ilə perspektivli ərazi kimi səciyyələnə bilər.

Turizm rayonlaşmasında iqtisadi amillərin müəyyən olunması aşağıdakı xüsusiyyətlərə görə də fərqlənir: nəqliyyat infrastruktur, təminat, əhalinin sıxlığı, sosial xidmət sahələrinin mövcud olması. Turizm rayonlaşmasında digər amil mikrorayonla bağlı olan ayrı-ayrı turizm mərkəzlərinin yaradılmasıdır. Bunlarda ümümləşdirilərək aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- Təbii mühitdən asılılığına görə turizm mərkəzləri və mikrorayonlar-sağlamlıq, kurort, idman, ovçuluq, kənd turizm mikrorayonları və s;
- Sosial-iqtisadi şəraitlə bağlı olan turizm mərkəzləri və ya rekreasiya mikrorayonları-işgüzar əyləncə, şəhəratrafı və s. turizm mərkəzləri daxildir.
- Digər turizm ehtiyatları ilə bağlı olan mikrorayonlaşmada etnoqrafik mərkəzlər-tarixi-mədəni, ekzotik, şəhər, ekoloji turizm mərkəzləri daxildir.

3. Ərazinin turizm potensialının məcmu indeksi onun qiymətləndirilməsi və statistik məlumatlar əsasında turizm tələbatının müəyyən olunması təşkil edir. Bu baxımdan təbii və antropogen turizm ehtiyatları ayrı-ayrılıqda qiymətləndiriləcək istirahət müddətinə görə qruplaşdırılır.

Təbii ehtiyatlarda ehtiyatın məcmu indeksi dağ ekosistemləri, milli parkları və təbii rezervasiyalara görə müəyyən olunur. Dağ ekosistemlərində mövcud ehtiyatlardan istifadə turizmin növündən asılı olaraq dəyişir ki, bunlar dərketmə, idman, istirahət, müalicə imkanlarına görə ayrılır. Landşaftın vizual dərk olunması ərazinin turizm potensialı ilə düz mütənəsiblik təşkil edir ki, bu da landşaftın dəyişmə xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılmış olur.

Ərazidə təbii komponentlərin cəmi onun yüklənmə səviyyəsi ilə də müəyyən olunur. Burada inteqral indeks cəlb olunan turistlərin sayından asılıdır. Təbii ekzotiklik aşağıdakı düsturla müəyyən olunur:

$$S_c^i = \sum_c T$$

c - hər hansı təbii komponent

i - başqa ərazi ilə əlaqəsi

T- turizm günü

S – turizm rayonu

Təbii komponentlərdən məcmu indeksinin cəmi iqlim, təbiət abidələri, bitki və heyvanları, foto ovçuluq inkişafının istiqamətləri, meşəlik dərəcəsi və s. nəzərə alınır. Antropogen ehtiyatlarından istifadənin ərazi üzrə potensial məcmu indeksi təbii komplekslərdən fərqli olaraq onun dəyişdirilməsi, sosial iqtisadi ehtiyatları, həmçinin digər turizm ehtiyatları ilə birgə istifadə imkanları və s. nəzərə alınmaqla müəyyənləşir.

Antropogen ehtiyatlara tarixi-memarlıq abidələri ilə yanaşı muzeylərin və digər mədəniyyət ocaqlarının istifadə olunması daxildir. Burada antropogen ehtiyatların turist marşrutlarında istifadəsi üçün yığcamlığı, ərazidəki ehtiyatların qarşılıqlı əlaqədə istifadə imkanları və digər amilləri nəzərə alınır. Burada əsas göstərici müəyyən ərazidə tarixi-memarlıq abidələrinin digər bölgələrlə müqayisədə qədimliyi, unikallığı, arxeoloji və etnoqrafik xüsusiyyətləri özündə əks etdirməsi, beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilmə imkanları da aid edilir. Ümumiyyətlə ərazinin kompleks rekreasiya turizm ehtiyatının məcmu indeksi aşağıdakı forma ilə müəyyən olunur:

$$P=T+B+M+I$$

P-turizm rayonu

T-landşaft xüsusiyyətləri

B-tibbi bioloji resurslar

M-tarixi-mədəni abidələri

I-sosial-iqtisadi resursları

Turizm ehtiyatlarının ərazi üzrə təminat səviyyəsi turizmin müxtəlif növlərində əlaqəli istifadə olunması ilə bağlıdır. Burada turizm ehtiyatlarının kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, ərazinin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi əsas götürülür.

Ehtiyatların kəmiyyət göstəricilərinə onların ərazi üzrə miqdarı, keyfiyyət göstəricilərinə hər kv. km-ə düşən antropogen ehtiyatların sıxlığı, ərazi

mənimsənilməsi daxildir. Turizm ehtiyatlarının məcmusunun kəmiyyət göstəricilərinə təbii və antropogen turizm ehtiyatlarından istifadə olunması aiddirsə, keyfiyyət göstəriciləri isə iqtisadi inkişaf ilə bağlıdır.

Mövzu:9. Turizm təşkilatlarının fəaliyyəti və inkişafı göstəriciləri

Plan:

1. Mehmanxanaların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətinin təhlili
2. Turizm şirkətlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyətini iqtisadi təhlili
3. Turizm təşkilatlarının mənfəəti

1. Mehmanxanaların təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti aşağıdakı göstəricilərlə təhlil edilir:

- yerlərin sayı – cəmi, o cümlədən ilboyu, mövsümi, özünün, icarəyə götürdüyü yerlər

- turistlərə xidmətin həcmi (nəfər, adam-gün)
- gəlirlər
- xidmətin mayadəyəri
- mənfəət
- əmək haqqı

Mehmanxanaların maddi-texniki səviyyəsinin təhlilinin vəzifələri:

- ✓ əsas fondların tərkibinin, dinamikasının və onların texniki vəziyyətinin öyrənilməsi;

- ✓ yerləşdirmə fondunun göstərilən xidmətin səviyyəsinə və digər göstəricilərə təsiri.

Əsas fondlardan istifadənin iqtisadi effektivliyi onların təqdim olunan xidmətin dəyərindəki payı ilə müəyyən olunur. Bu göstəricini təhlil edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, daha komfortlu yerləşdirmə fondlarının istifadəyə verilməsi, mehmanxana və istirahət ocaqların da avtomatlaşdırma və kompüterləşdirmənin tətbiqi ilə amortizasiyanın məbləği də artır. Amortizasiyanın payının təqdim olunan xidmətin mayadəyərində artdığı üçün bütün təşkilatlarda rentabelliği saxlamaq üçün xidmətlərin qiyməti də artmalıdır.

Əsas fondların mövcud olması, hərəkəti, istifadəsi barədə məlumatlar təşkilatların illik hesabatlarında öz əksini tapır. Əsasfondların texniki vəziyyətinin öyrənilməsində aşağıdakı əmsalları tətbiq olunur:

- yeniləşdirmə

(yenidaxil olmuş fondların qiymətinin əsas fondların ilin sonuna olan qiymətinə nisbəti);

- silinmə

(silinmiş əsas fondların qiymətinin əsas fondların ilin sonuna olan qiymətinə nisbəti);

- köhnəlmə

(hesablanmış köhnəlmə dəyərinin əsas fondların ilkin qiymətinə nisbəti);

- yararlılıq (əsas fondların qalıq dəyərinin ilkin qiymətə olan nisbəti).

Əsas fondların orta illik dəyəri ilin əvvəlinə və ilin sonuna olan qiymətlərin 2-yə bölünməsi ilə müəyyən olunur.

2. Turizm şirkətlərinin təsərrüfat-maliyyə fəaliyyəti aşağıdakı göstəricilərlə müəyyən olunur:

a) icarəyə götürülmüş istirahət ocaqlarının yerlərinin sayı

b) edilmiş xidmətlərin həcmi (gəlir)

c) turistlərə xidmətin həcmi (nəfər, adam-gün)

d) ekskursiyaçıların xidmətin həcmi

e) əmək haqqı planı

f) dövrü vəsaitlərinin normativi

g) mənfəət

Hər xidmət növünün rentabelliyi, inzibati-idarəetmə xərclərinin maya dəyərində nisbəti (%) göstəricilərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Turizm-ekskursiya şirkətlərində əsas göstərici xidmətin təqdim olunmasının həcmidir. Bu göstərici qiymət və natural formada olur.

Turizm şirkətinin təşkilatı və material-texniki fəaliyyətinin iqtisadi təhlili onun material-texniki bazasının vəziyyətinin təhlilindən başlayır. Buraya aiddir:

- turistlərə göstərmək üçün yerləşdirmə fondlarının miqdarı və keyfiyyəti;

- bağlanmış müqaviləyə görə turizm şirkəti tərəfindən icarəyə götürülmüş avtobusların sayı;

- təyyarələrdə yerlərin sayı.

Eyni zamanda iqtisadi təhlil zamanı xidmətin və icarəyə götürülmüş yerlərin komfortluqluq səviyyəsi əhəmiyyətli dir. Aydın dır ki,
hər turist verdiyi pulu görə xidmətin səviyyəsinə gözləyir.

Turizm şirkətinin sonrakı fəaliyyəti məhz hazırda turistə göstərdiyi xidmətdən asılıdır.

Turistə satılmış məhsul haqqında izahat verdikdə real vəziyyət barədə və xidmətin səviyyəsi barədə səmimi və konkret məlumat vermək vacibdir.

Əks halda istehlak zamanı məhsuldan, xidmətdən məmnun qalmayan turisti reklam mənbəyinə çevrilir.

İqtisadi təhlil üsulları

Turizm şirkətlərinin işinin təhlil üsulları aşağıdakılardır:

1. müqayisəli;
2. amillər üzrə (ayrı-ayrı amillərin göstəricilərin dəyişməsinə təsiri);
3. kompleksli.

Müqayisəli təhlil zamanı faktiki göstəricilərlə proqnoz göstəriciləri müqayisə edilir. Bunun məqsədi şirkətin düzgün işləməsi,

istifadə edilməmiş ehtiyatlarına aşkarlanması,

plan göstəricilərinin və xidmətin keyfiyyətinin qaldırılmasının əsaslandırılmasıdır.

Müqayisə zamanı faktiki göstəricilərin plan göstəricilərdən fərqlənməsinin səbəbləri müəyyən edilir.

Plan və onun yerinə yetirilməsi şirkətin işinin qiymətləndirilməsinin əsas meyarıdır.

Kompleksli təhlil istifadə edilməmiş ehtiyatların aşkarlanmasıdır. Kompleksli təhlil təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və qabaqcadan təsvirini əks etdirir.

Sonra isə bu göstəriciləri müəyyən edən amil və səbəblərindən təhlilini aparır.

Butəhlilinnəticəsindəistifadəedilməmişehtiyatlaraşkarlanırvəxidmətinkeyfiyyətini
nyüksəldilməsiyollarıtəklifolunur.

İqtisaditəhlilinaparılmasınınmərhlələri:

- 1) iqtisaditəhlilinproqramınınhazırlanması;
- 2) təhlilüçüntələbolunanməlumatlarınseçilməsi vəyoxlanılması;
- 3) göstəricilərin hesablanması;
- 4) göstəricilərinanalitikişlənməsi vəmüqayisəsi;
- 5) nəticələrinyekunlaşdırılması,

şirkətdavamlılışləməsiüçüntəkliflərinverilməsi vətəkliflərinreallaşdırılmasınınəz
arət.

Təhlilinsonundaşirkətinişininəticələribarədəyekunməlumatvəişinyaxşılaşdır
ılmasıbarədəkonkrettəkliflərverilir.

Bildiyimizkimi, payız-qışaylarındaotellərdəsətilənçarpayılarınısayıazalır,
tursirkətlərazgəliroişləyirlər.

Aşağıdakımisaldamövsumilikəmsalınıhesablaraq:

Əvvəlkiilin, keçənilinvəplanüzrənəzərdətutulmuşəmsallarımüqayisədək.

Tursirkətinmövsumilikəmsallarınınhesablanması:

Aylar	İşinhəcmimüqayisəliqiymətlə					
	Biznes- planagörə		Faktiki göstəricilər		Əvvəlkiilinmüvafiq qdövrü	
	Min manat	%	Min manat	%	Minma nat	%

- ◆ maliyyə fəaliyyətindən;
- ◆ satışdankənarəməliyyatlardan:

1. vergiyə cəlb olunan mənfəət
2. xalis mənfəət

Ümumi mənfəət (zərər) məhsul satışından, maliyyə fəaliyyətindən və satışdankənar fəaliyyətdən əldə olunan cəmdən xərclərin çıxılması ilə alınır.

-

Məhsul satışından əldə olunan mənfəət məhsul satışından əldə olunan gəlirlə onun istehsalı və satışına sərf olunan xərclərin fərqinə bərabərdir.

-

Maliyyə fəaliyyətindən əldə olunan mənfəət fondların və ya digər fondların satış dəyəri ilə qalıq dəyəri arasında fərqinə bərabərdir. Digər fondlara aid olur: qeyri-material aktivləri (patent, lisenziya, ticarət markası, kompüter proqramları və s.), valyuta qiymətliləri (xarici valyutanın, xarici valyutada olan qiymətli kağızlar, qiymətli metal və s.), qiymətli kağızlar.

- Satışdankənar fəaliyyətdən mənfəət aşağıdakıların fərqindən əmələ gəlir:

- cərimə, penya və d. iqtisadi sanksiyalar

- təşkilatın hesabında olan maliyyə vəsaitlərinə görə alınan (və ya ödənilən) faizlər

- valyuta hesablarına görə kurs fərqi
- təbii fəlakətlərdən dəyən ziyan
- hesabat ilində aşkar olunmuş keçmiş illərin mənfəət və zərəri
- borc və debitor qalıqlarının silinməsi
- əvvəlcə silinmiş lakin hazırda daxil olmuş borc
- mənfəət və zərərlərə aid olunan və sair gəlir və xərclər

Məhsul satışından, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətindən və satışdankənar fəaliyyətdən əldə olunan mənfəət vergiyə cəlb olunan mənfəəti əmələ gətirir.

Vergiyə cəlb olunan mənfəətdən büdcəyə vergilər ödənildikdən sonra təşkilatın sərəncamında qalan hissəyə xalis gəlir (mənfəət) deyilir.

Hər bir təşkilat xalis gəlirini sərbəst şəkildə istifadə etmək iqtidarındadır. Gələcəyini və inkişafını gözləyən təşkilat Xalis gəlirdən təşkilat daxili müxtəlif fondlara ayırmalar edir: mükafat fondu, inkişaf fondu, ehtiyat fondu

İnkişaf fondu – təşkilatın fəaliyyətinin genişləndirilməsi üçün istifadə edilir.

- yeni marşrutların açılması;
- yeni filial, nümayəndəlik, bölmələrin açılması;
- başqa təşkilatlarla işbirliyinin yaradılması;
- törəmə təşkilatın yaradılması və s.

Mükafat fondu – personalının mükafatlandırılması – pulla, istirahətə göndərməklə, qiymətli mükafatın verilməsi ilə.

Ehtiyat fondu – müxtəlif nəzərə alınmamış tədbirlərin maliyyələşdirilməsi və yazərərin ödənilməsi, fors-major nəticələrinin aradan qaldırılması.

Mövzu:10. Təbii resursların rekreasiya-turizm baxımından qiymətləndirilməsi

Plan:

1. Təbii resursların qiymətləndirilməsi amilləri
2. Təbii turizm ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi
3. Antropogen rekreasiya-turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi

1. Təbii resursların qiymətləndirilməsi xüsusiyyətlərinə aşağıdakı elementlər daxildir:

- ✓ Təbii kompleks və komponentlərin turizm baxımından seçilməsi;
- ✓ Təbii turizm ehtiyatlarının subyektlərinə görə qiymətləndirmənin aparılması;
- ✓ Ayrı-ayrı təbii ehtiyatlara görə qiymət kriteriyasının müəyyən olunması;
- ✓ Təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsi üzrə iqtisadi kadastrının tətbiqi.

Təbii ehtiyatların qiymətləndirilməsini mütəxəsislər 3 qrupa ayırır:

- Tibbi-bioloji qruplaşdırma;
- Psixoloji-estetik qruplaşdırma;
- Texnoloji və iqtisadi mənimsəməyə görə qruplaşdırma.

Tibbi-bioloji amillərə təbii üsullarla müalicə, iqlim komfortluğu və hava, iqlim elementlərinə görə müalicə daxildir.

Psixoloji estetik amillərə təbii müxtəlifliyin insanların istirahətinin və sağlamlığının bərpasında rolundan ibarətdir. Təbii müxtəlifliyin əsas elementlərinə görə qruplaşdırdıqda istirahət mərkəzinin və ya ərazi rekreasiya kompleksinin təbii müxtəlifliyi daxil olmaqla yanaşı onun kənarında olan xarici mənzərənin müxtəlifliyi də qiymətləndirmədə nəzərə alınır. Yəni daxili landşaft ekzotikliyi ümumi istirahət üçün əlverişli olsa da, turizm hərəkətinin geniş mənada tətbiqi, onunla təmasda olan və ekskursiya məqsədilə istifadə edilən ərazilərin də ekzotik landşaft xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsində əsas götürülməsidir.

Psixoloji estetik amillərə təbii komplekslərin daxili estetik xüsusiyyətləri əhalinin məskunlaşma dərəcəsi, meşəlik, kolluqlar və s. xarakterizə olunur. Bu növ qiymətləndirmədə meşəlik ərazilərə və açıq sahələrin çox olmasına üstünlük verilir. Təbii komplekslərin qiymətləndirilməsində turizm məqsədilə istifadə imkanlarına daxildir:

- Rekreasiya-turizm sistemlərinin bütövlüyü. Belə sistemin yaranması həm istirahət edən həm də istirahəti təşkil edənlər üçün əlverişli şərait yaradır.
- Təbiət və mədəni komplekslər. İstirahət edənlərin tələbinə uyğun rekreasiya sistemlərində təbii və mədəni komplekslərin birgə istifadəsindən ibarət olur.
- Etibarlılıq. Təbii və mədəni komplekslərin uyğunlaşdırılması yolu ilə istirahətin səmərəli təşkilindən ibarətdir. məsələn: avropada məşhur kurortların kompleks xidmətlər göstərməsi onların rentabelliğini artırmaqla yanaşı turizmin bir çox növlərinin inkişafına şərait yaratmış olur.
- Təbii komplekslərin atraktivliyi. Təbii komplekslərdə rekreasion fəaliyyətin ərazinin texnoloji şəraiti ilə uyğunlaşdırılması. İstirahətin komfortluğu mikroiqlim şəraitindən asılı olsa da, təbiətin psixoloji-emosional xarakterində mühüm rol oynayır. Təbii komponentlərin estetik xüsusiyyətləri onun cəlbediciliyi ilə bağlı rekreasion yüklənmədən, gəzinti sahələrinin davamlığından da asılıdır.

Texnoloji-iqtisadi baxımdan mənimsəməyə görə qiymətləndirilən ərazinin relyef xüsusiyyətləri və coğrafi mövqeyinin turizm fəaliyyəti üçün yaradılacaq infrastruktura şərait yaratması ilə bağlıdır.

Texniki komplekslər təbii komplekslərdə istirahət edənlərin uyğunlaşması istirahət üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Texniki komplekslər həm istirahət edənlərin həm də xidmətçi personalının tələbatını ödəmək üçün təbiətlə tikinti kompleksləri arasında uyğunluq yaradır.

Texniki komplekslərə kommunal tikintilər, mövsümü tikintilər, yerləşmə müəssisələrinin texniki avadanlıqları da daxildir. Onların içərisində fəaliyyət növünə görə müxtəlif mühəndis infrastruktur, abadlaşdırma elementləri, idman kompleksləri, mədəni əyləncə qurğuları və müalicə sağlamlıq avadanlıqları daxildir.

2. İqtisadi qiymətləndirmədə əsas vasitə kimi mövcud turizm ehtiyatlarının kadastırının müəyyən olunmasıdır. Turizm ehtiyatlarının kadastırında isə mövcud təbii ehtiyatların yayıldığı ərazinin tərkibi hər kv.km-ə düşən miqdarı daxil edilir. Aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, turizm ehtiyatlarının kadastırına görə qiymətləndirmə mineral sular, meşə, təbiət abidələri, milli parklara görə aparılır. Mineral və termal sulara görə qiymətləndirmədə onun debeti, istifadə olunma xüsusiyyətləri və digər təbii komponentlərlə birgə istifadə imkanları nəzərə alınır. Ərazinin meşəlik dərəcəsinə görə qiymətləndirmədə hər kv km-ə düşən meşələrin sahəsi, digər məqsədlərdə istifadə üçün yararlı olması bu rentaya daxil edilir.

Təbii turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində iqtisadi rentanın müəyyən olunması əsas problemlərdən sayılır. İqtisadi rentaya daxil olan elementlərə təbii ehtiyatlardan istifadə edən turistlərin sayı ona tələbatın formalaşması digər ehtiyatlarla birgə istifadə imkanları və ayrı-ayrı elementlərə görə istifadə olunması daxildir. Təbii komponentlərə turizm ehtiyatları kimi birgə istifadə olunduğuna görə onun renta göstəricilərində əsas xüsusiyyət tələbatın formalaşması ilə bağlı olur. Bu da turistlərin sayı ilə müəyyən edilir. Əksər ölkələrdə ümumi qeyd olunmuş turistlərin sayı mövcud ehtiyatlardan istifadəyə görə çəkilmiş xərclərdən üstün olarsa bu hal rentabelli sayılır.

Təbii turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində iqtisadi göstəricilər həmin ərazidən digər təsərrüfat məqsədləri ilə istifadə olunması imkanları nəzərə alınmaqla aparılır. Burda ərazinin kənd təsərrüfatı baxımından mənimsənilməsi, digər təsərrüfat sistemlərində istifadəsi, həmçinin tikinti-quraşdırma işlərinin aparılması üçün əlverişliliyi nəzərə alınır. Kənd təsərrüfatında istifadə olunan ərazilər yararlı torpaq sahələri turizmdə az istifadə olunduğuna görə iqtisadi

qiymətləndirmədə belə bölgələr ümumi siyahıdan çıxarılır. Əksər ölkələrdə turizmdə istifadə oluna bilən ərazilər kənd təsərrüfatı baxımından az yararlı olan və onun istifadəsindən çıxarılmış bölgələr daxil edilir. İqtisadi qiymətləndirmədə digər təsərrüfat məqsədlər üçün istifadə olunan ərazilərin mülkiyyəti nəzərə alınmaqla aparılır. Ölkəmizdə turizm məqsədilə belə sahələrin meşə landşaftı, dənizsahili ərazilərdə isə əhalinin xüsusi mülkiyyətinə aid edilən torpaqlardan istifadə etmək mümkündür.

İqtisadi qiymətləndirmənin əsas kriteriyalarına aşağıdakılar aiddir.

1. Hər bir ehtiyatın differensial rentasının müəyyən olunması; kapital tutumunun və onun dəyəri iqtisadi baxımdan mənimsənilmə səviyyəsi və s. Təbii komponentlərin differensial rentası ayrı-ayrı sahələr üzrə aparılır. Onlar meşəlik ərazidə sıxılır və hər nəfərə düşən yaşıllıq sahəsi, balneoloji kurort ehtiyatlarından isə ondan istifadənin müddəti nəzərə alınır
2. Kapital tutumu hər bir təbii ehtiyata sərf olunan maliyyə xərcləri, onun qaytarılması müddəti, turizm məhsulunda payı daxil edilir. İqtisadi qiymətləndirmənin kapital tutumu turizm komponentlər üzrə dəyişir. Belə ki, bu meşəlik dərəcəsi onə dəyən zərərin bərpasına görə qiymətləndirilərsə də çimərliklərdə isə istirahət məqsədli istifadə komponentlərə adə oluna bilən ərazilərə sərf olunan kapitala ölçülür. Onun tur məhsulda payının aşağı olması qoyulmuş kapitalın tez qaytarılmasına da imkan verir.

Təbii komponentlərə görə kapital qoyulmasının iqtisadi effektivliyi aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$C_{ef} = \frac{F \cdot x \cdot P_n}{T_g}$$

F – kapitalın miqdarı

P – təbii komponentlərin növləri

T – turizm məhsulu, qiymətləndirmədə onun payı

Təbii komponentlərə görə qoyulmuş kapitalın turizm məhsulunda payı 6-10% -dən çox deyilsə bu iqtisadi baxımdan əlverişli sayılır.

3. İqtisadi baxımdan mənimsənilən texnoloji qiymətləndirməyə oxşadır.

Ərazidə kommunikasiya işlərinin aparılmasına imkan verən təbii amillərlə müəyyən edilir.

Dənizsahili ərazilərdə iqtisadi qiymətləndirmə çimərliklərdən istifadə səviyyəsinə görə aparılır ki, bu da aşağıdakı düsturla hesablanır.

$$R=S*N*T$$

S – çimərliyin sahəsi

N – ekoloji və psixoloji yüklənmə (adam/hektar)

T – çimərlik günlərinin davam etmə müddəti

R – çimərlik ehtiyatları (adam/gün)

Qeyd olunan düsturun kapital effektivinə görə istifadə olunarsa aşağıdakı nəticələr alınır.

$$Ccf = R*x$$

Ccf - kapitalın effektivliyi

R – çimərliyin ehtiyatı

X – qiymət manat/adam

Turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində digər sınaqdan keçirilmiş metod kəmiyyət və keyfiyyətin nəzərə alınmasıdır. Turizm ehtiyatlarının kəmiyyət miqdarı aşağıdakılardan ibarətdir.

- Ehtiyatın miqdarı, ƏRK təşkilinə imkan verməsi, optimal yüklənmə səviyyəsi;
- Resursun ərazi üzrə yayılması, rekreasiya təsərrüfatında istifadə imkanları, sanitariya normaların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- Turizm ehtiyatlarından istifadənin mövsümlüyü, komfortluq hədlərinin müddəti, antropogen ehtiyatların miqdarı;

Kəmiyyət göstəricilərində turizm ehtiyatlarının davamlılığı, sayı, istifadənin müddəti də nəzərə alınır. Bu antropogen turizm ehtiyatlarında onun növündən asılı olaraq memarlıq abidələrinin sayı ilə müəyyənləşsə də, milli irs nümunələrində mövcud potensialın bir yaşayış məntəqəsində yığcam cəmlənməsindən asılıdır. Bu da antropogen ehtiyatlardan istifadə də nəzərə alınır.

Təbii komplekslərin qiymətləndirilməsində aşağıdakı mərhələlərdən istifadə olunur:

1. Qiymətləndiriləcək obyektin ayrılması—bu təbii kompleks və komponentlərin xüsusiyyətlərindən asılıdır;
2. Qiymətləndiriləcək subyektin xüsusiyyətlərinə tədqiqatın əhatə dairəsi və məqsədinə görə qiymətləndirmənin formalaşdırılması;
3. Qiymətləndirmənin hədd və dərəcələrinin, ölçülərinin işlənilib hazırlanması.

Beş ballı qiymətləndirmə şkalasında yuxarıda qeyd olunanlar nəzərə alınır. Bununla yanaşı çox əlverişli, əlverişli, nisbətən əlverişli, az əlverişli, əlverişsiz komponentlər üzrə də qiymətləndirmədə obyekt və subyekt arasındakı əlaqə nəzərə alınır.

Təbii turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin iqtisadi tərəflərinə daxil olan digər komponentlərə hər bir ehtiyatın dəyərinin müəyyənləşdirilməsidir. Bu dəyər göstəricisi təbii turizm ehtiyatlarından istifadənin müddəti ilə müəyyənləşir. Əgər mikroiqlim resurslarıdırsa, onun qiymətləndirilməsində müalicə imkanları, mövsüm müddətində həmin ərazinin iqliminə görə istifadə, çimərliklərdən istifadə müddətinə görə qiymətləndirilir. Burada əsas kriteriya istifadənin orta müddəti ilə müəyyənləşir.

Milli Parklar və dağ ekosistemlərindən istifadəyə görə iqtisadi qiymətləndirmə aparıldıqda onlardan istifadə edən turistlərin sayının, qazanılan kapitalın onun bərpasına və digər məcburi xərclərə çəkilən dəyərin nisbəti ilə ölçülür.

Təbii turizm ehtiyatlarının iqtisadi qiymətləndirilməsi beynəlxalq təcrübədə daha çox yayılmışdır. İqtisadi qiymətləndirmədə dəyər vasitəsi kimi kapital qoyuluşu əsas üsürlərdən biri sayılır. Kapital qoyuluşunun əsas xüsusiyyətləri ehtiyatın investitsiya tutumundan, onun qaytarılma imkanlarından, digər resursla birgə istifadəsindən asılıdır. Bu baxımdan kapital qoyuluşunun effektivliyi təbii turizm ehtiyatlarından istifadə zamanı gələcəkdə verə biləcəyi gəlirlərdən asılıdır.

Turizmdə kapital qoyuluşunun həcmi müəyyən vaxt üçün verildiyinə görə, qoyulmuş kapitaldan mənfəət, investitsiyaların orta məbləği əsasında hesablanır.

Göründüyü kimi təbii turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində bir neçə metod formalaşmışdır. Bunları ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, təbii turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində iqtisadi metodların daha geniş tətbiqi vacibdir. Bu da ehtiyatların dəyərinin müəyyən edilməsinə, ondan istifadənin effektivliyinə, turizmin müxtəlif sahələrinin inkişafına şərait yaratmış olur.

Təbii turizm ehtiyatlarının yayıldığı ərazinin coğrafi şəraiti də onun qiymətləndirilməsinə təsir etmiş olur. Belə ki, bəzi rus və polyak tədqiqatçıları rekreasiya turizm ehtiyatlarını qiymətləndirərkən təbii komponentlərin əlaqələndirilməsini aşağıdakı kimi tövsiyyə edirlər:

- Çimərlik-meşə-ekzotik landşaft belə təbii komponentlərin cəmi turizm və istirahət baxımından əlverişli sayılır. Qeyd olunan xüsusiyyətlərin yayıldığı ərazilərə İtaliya, Fransanın Aralıq dənizi sahilləri, Baham adalarını və s. misal göstərmək olar.
- Çimərlik-yarımsəhra-meşə. Turizm baxımından istifadə üçün yararlı sayılır. Lakin belə ərazilərdə istirahət və turizmin inkişafı üçün bir neçə təbii komponentlərin olmaması ona olan tələbatı nisbətən azaldır. Burada hava şəraitinin mövsüm dövründə əlverişli olması, çimərlik mövsümünün davam etmə müddətinin artması turizm və istirahətin təşkilinə imkan yaradır.

- Çimərlik-səhra-yarımsəhra. İlboyu çimərlik mövsümü üçün əlverişli şərait olsa da, turizm və istirahətin digər növlərinin təşkili üçün əlverişsiz sayılır. Qeyd olunan xüsusiyyətlər Qırmızı dəniz, İran körfəzi və Aralıq dənizinin Şm Afrika sahillərində geniş yayılmışdır.

3. Antropogen ehtiyatların qiymətləndirilməsi təbii turizm ehtiyatlarından fərqli olaraq onun ərazi üzrə təsnifatından və əhəmiyyətinə görə qruplaşdırılmasından asılıdır. Antropogen ehtiyatların qiymətləndirilməsində 2 metod üstünlük təşkil edir:

1. Ehtiyatların beynəlxalq təsnifat sistemində yeri və istifadəsi;
2. Ehtiyatlardan istifadənin ekskursiya və digər turizm əhəmiyyətinə görə qruplaşdırılması;

Ehtiyatların qiymətləndirilməsində tarixi-mədəni abidələr 3 qrupa bölünür:

- Beynəlxalq əhəmiyyətli abidələr. Belə tarixi memarlıq nümunələri dünya irsinin əsas komponentləri kimi qorunur. UNESCO-nun tarixi –mədəni abidələr siyahısına daxil edilir. Beynəlxalq turist marşrutlarında daha çox istifadə olunur. məs: İçərişəhər abidələr kompleksi, Qobustan qayaüstü rəsmləri, Şəki xan sarayı və s.
- Regional və ya ölkə əhəmiyyətli abidələr. Ölkənin tarixini özündə əks etdirən, memarlıq üslubuna seçilən, bir neçə tarixi abidələrinin müəyyən bir ərazidə yayılmasına görə fərqlənən milli irs və tarixi arxitektura abidələrə deyilir.
- Yerli əhəmiyyətli abidələr. Bölgənin tarixini özündə əks etdirən tarixi memarlıq nümunələri, bəzi dini abidələr də daxil edilir. Yerli əhəmiyyətli abidələrə kurqanlar, müxtəlif tarixi hadisələrlə bağlı olan muzeylər və tarixi diyarşünaslıq qoruqları və s. daxildir.

Antropogen turizm ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinə etibarlılıq və dayanıqlılıq, yüklənmə həcmi də təsir göstərir.

Təbii və antropogen resursların yayılması birbaşa turizm sənayesi ilə bağlı olduğuna görə onlardan kənd turizmində istifadə olunması XX əsrin 70-ci illərindən sonra Avropada başlanıb. Bu ehtiyatlardan istifadə kənd turizmində əhalinin istirahəti seçərkən ətraf mühitlə bağlılığı və ekoturizm hərəkətində iştirakı ilə müəyyənləşir. Kənd turizminin əsas təbii antropogen bazasına aşağıdakılar aiddir:

- Milli parklar və təbiət əraziləri
- Mədəni və milli irsin kənd yaşıl turizmdə istifadəsi
- Tarixi arxitektura abidələrindən kənd yaşıl turizmində istifadə
- Tətillər və istirahət seçilərkən ətraf mühitlə bağlılığı.

Kənd turizmi insanların ətraf mühitlə bağlılığına görə Avropada ekoturizmin tərkib hissəsi kimi inkişaf etdirilir. Kənd turizmi ayrıca olaraq şəhər mühitinin kənd mühiti ilə əvəz olunmasından başqa kəndlərdə kiçik sahibkarlığın inkişafı, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehlakçılara birbaşa çatdırılmasının təmin olunmasına, müasir texnologiyanın inkişafı şəraitində kənd təsərrüfatı məhsullarının emalında yaranan problemlərin həllində, həmçinin mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadəyə görə digər turizm növlərindən fərqlənir.

Rekreasiya zonalarında tələbatın bölgüsü

1. İş günündən sonra bir neçə saatlıq istirahət-şəhərkənarı zona -3-5 saat
2. Bir günlük və ya həftə sonu istirahət –intensiv rekreasiya zonaları və bəzi şəhərkənarı kənd ərazilərinin seçilməsi -1-2 günlük
3. Həftəlik istirahətin seçilməsi – ayrı –ayrı istirahət zonaları və kənd turizmində iştirak-qısa müddətli istirahət
4. Məzuniyyət dövrlərində istirahətin seçilməsi-geniş rekreasiya zonaları və kənd turizmi – uzunmüddətli istirahət
5. Xarici turlarda iştirak mövsüm və mövsümlər arası dövrdə istirahət və beynəlxalq tədbirlərlə bağlı rekreasiya zonalarından istifadə - qısa və uzun müddətli istirahət.

Asudə vaxtın seçilməsi təbii mühitlə əlaqəli olduğuna görə əsasən yay ayları üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan tətili seçərkən təbiətin vacibliyi uzun müddətli istirahət edənlərin tələbatında 67% təşkil edir. Bunlardan 18 % ekskursiyalar üçün, 15% təbii və mədəni irs nümunələrinin öyrənilməsinə üstünlük verirlər. Qalan 33%-i seçimində birbaşa təbiətlə bağlı olmasa da, ətraf mühitlə əlaqəli istirahət üstünlük təşkil edir.

Kənd turizmində mədəni abidələrdən istifadə olunması müxtəlif sənətkarlıq, etnoqrafik nümunələr, kulinariya və qonaqpərvərlik aspektləri ilə bağlıdır. Qeyd olunan mədəni irsin turizm ehtiyatları kimi istifadə olunması Avropanın əksər ölkələrində geniş yayılıb ki, bunlara da misal olaraq İtaliya, Macarıstan, Çexiya, Ukraynanı misal göstərmək olar. Kənd turizmində mədəni irs nümunələrinin istifadəsi turizm marketinqi ilə bağlıdır. Belə ki ayrı-ayrı turizm segmentlərində mədəni irs nümunələrinin payı sosial əhəmiyyət kəsb etməklə onun qiymətinə, ərazi üzrə paylanmasında turizm imicinin formalaşmasına təsir edir. məs: İtaliyada kənd turizmində istifadə olunan mədəni irs ehtiyatlarından şərab istehsalını . Ənənəvi üsulları müxtəlif tikmə sənəti, ağac üzərində oyma daha qabarıq verilir ki, bu da xarici turistlərin cəlb olunmasında mühüm vasitə sayılır. Ölkədə turizmin inkişafında mədəni irs nümunələrinin təbliği və kənd turizminin inkişaf etdiyi bölgələrdə satışının təşkili daha çox gəlir gətirib.

Təbii ehtiyatlardan kənd turizmində istifadə olunması aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- Ekoturizm məqsədilə Milli parklardan və təbiət ərazilərindən istifadə olunması;
- Kənd mühitinin və ərazinin ekoloji sisteminin turizmdə istifadəsi;
- Təbiət abidələrinin və landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərin kənd turizmində istifadəsi.

Tarixi-mədəni abidələrin kənd turizmində istifadəsinin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

- Kənddə istirahəti seçənlərə ərazinin tarixini və etnoqrafiyasını özündə əks etdirən yerli əhəmiyyətli abidələrin istehlakçılara çatdırılması;
- Tarixi – memarlıq abidələrinin qorunub saxlanması və turizmdə istifadəsi;
- İstehlakçıların tələbatına uyğun mövcud tarixi-memarlıq və dini abidələrdən yerli turist marşrutlarında istifadə.

Kənd turizmində qeyd olunan təbiət və tarixi-memarlıq abidələri birgə istifadə olunduğuna görə əksər ölkələrdə mövcud potensialdan maksimum bəhrələnilir. Bu baxımdan Almanıyanın təcrübəsi göstərir ki, yerli icmalar səviyyəsində təşkil olunan kənd turizmi strategiyası 90 təbiət parkı , 13 milli park, 4000 yaşayış məntəqəsi əhatə edib ki,bunlardan da istifadə edən yerli vətəndaşların sayı il ərzində 39 mln nəfər təşkil edir. Qeyd olunan yaşayış məntəqələrində kənd turizmini təbii mühitlə əlaqələndirməklə yanaşı milli parklardan, tarixi-memarlıq abidələrindən, milli irs nümunələrindən istifadəyə əsaslanır.

Kənd turizminin inkişaf istiqamətlərinə dair 2003 cü ildə İspaniyada keçirilən seminarda 35 ölkənin nümayəndələri iştirak edib ki,bunlar da mövcud ehtiyatlardan istifadəni kənd turizmini ölkənin iqtisadi həyatına təsirini aşağıdakı kimi qruplaşdırıblar:

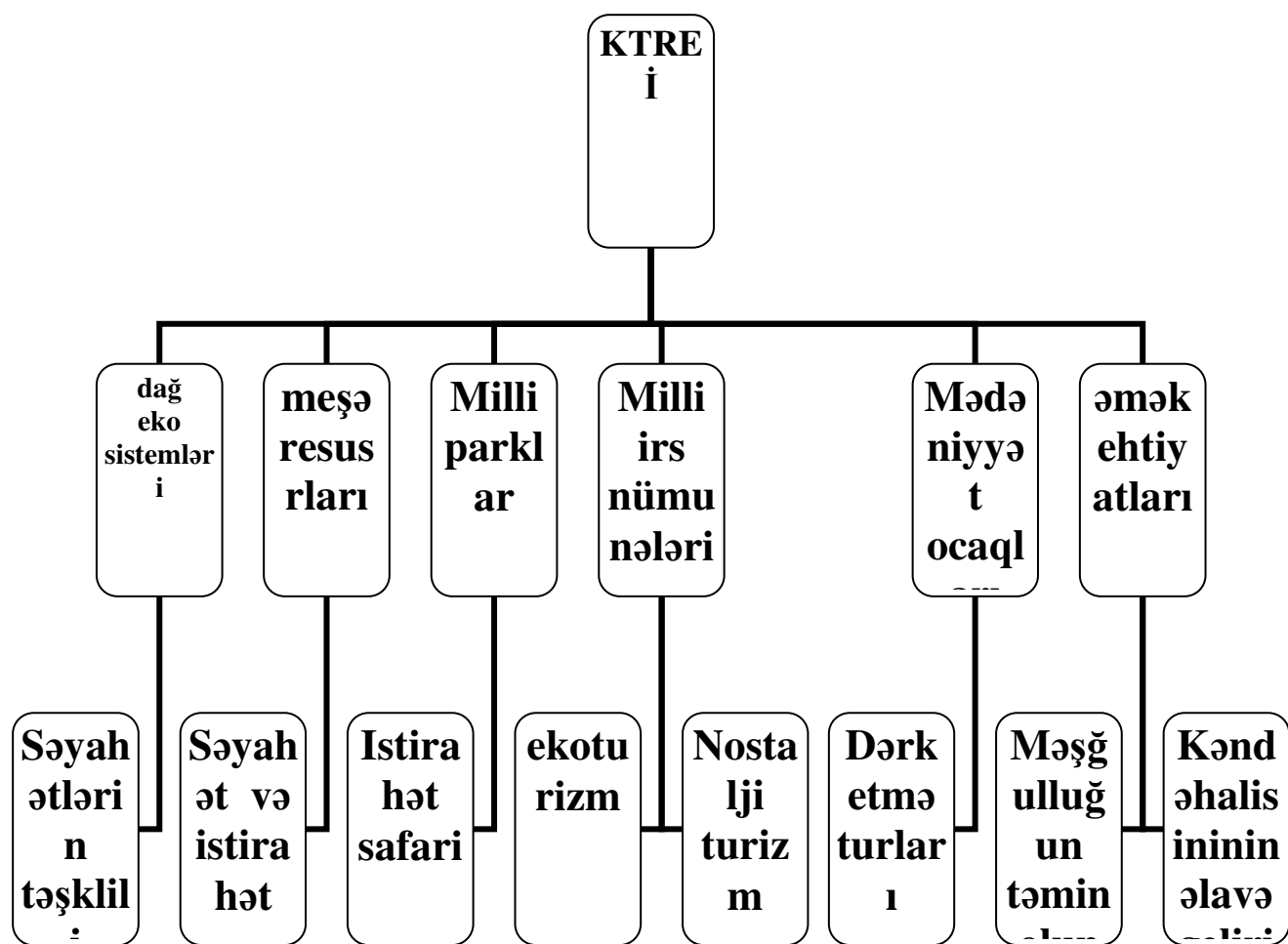
1. Kənd turizminin ümumi inkişafda rolu –burada kənd icmalarında fermer və şəxsi kənd evlərində yerləşdirilən turistlərdən əldə olunan gəlirlər daxildir.
2. Kənd turizmdə təbii ehtiyatlardan istifadəni artırmaq yolu ilə turizm bazarında rəqabət şəraitinin təmin olunması. Son 16 ildə Avropada kənd turizmi 25 %- ə qədər artıb.
3. Kənd turizmində xalq yaradıcılığı və suvenir istehsalının artırılması hesabına inkişafdan geri qalmış bölgələrdə kiçik istehsalın həvəsləndirilməsi. Bu məqsədlə Avropada tranzit turların keçdiyi ərazilərdə kустar istehsalın inkişafı planlaşdırılır.

Kənd yaşıl turizminin mahiyyəti təkcə turistləri kənd evlərində yerləşdirmək deyil, infrastrukturun yaradılmasından, məşğulluğun artırılmasından ibarətdir.

Buna görə kənd yaşıl turizminin inkişafı aşağıdakı problemlərin həllinə yönəldilə bilər:

- Şəhər mühitilə əvəz olunması;
- Kəndlərdə yaşayan əhali üçün kənd yaşıl turizmindən gələn gəlirin kənd təsərrüfatının inkişafında daxili investisiya mənbəyinə çevrilməsi;
- İstirahətə gələnlərin vaxtlarını səmərəli keçirmək üçün təşkil olunan əyləncə və istirahət yerlərinin inkişafı;
- Turistlərə iaşə xidməti göstərə bilən kiçik restoranların, kafe və yeməxanaların genişlənməsi.
- Kənd sakinləri kənd yaşıl turizminin inkişafı ilə bağlı olaraq əlavə gəlirlər əldə edəcəklər;
- Yerli kənd təsərrüfatı məhsullarına əlavə tələbat artacaq;
- Kənd yaşıl turizminin inkişafı yerli iqtisadiyyatda fəallaşma və yeni istehsalın meydana gəlməsinə dünya görüşünün artması və yeni vərdişlərin yaranmasına səbəb olacaqdır;
- Digər turist xidmətlərindən fərqli olaraq kənd yaşıl turizminin ekzotikliyi;
- İnsanlar arasında münasibətlərin inkişaf imkanları
- Sosial problemlərin birgə həlli;
- Kənd yaşıl turizminin iqtisadi baxımdan əlverişli olması.

Kənd yaşıl turizminin digər turizm növlərindən ucuz başa gəlməsi onun kütləviliyində təmin etmiş olur. Buna görə Avropa ölkələrində turizmin bu növünün inkişafı yerli əhəlinin kütləvi turizmə cəlb olunmasında əsas vasitə kimi sayılır.



Rekreasiya-turizm ehtiyatlarından kənd turizmində istifadə.Cədvəl .4.

Mövzu:11. Turizmdə informasiya resursları

Plan:

- 1. Turizm mədəniyyəti və kütləvi informasiya vasitələri**
- 2. Turizmin inkişafının informasiya bazasının təşkili**
- 3. Regionlarda reklamın və ictimai rəyin formalaşması**
- 4. Müəssisədaxili səviyyədə informasiya texnologiyasının tətbiqi**

1. Turizmin inkişafı ilə bağlı mühüm amillərdən biri də öz sərvətlərimizi, öz qabiliyyətimizi dünyaya gözəl şəkildə göstərmək və insanları buraya cəlb etməkdir. Süfrəmizdən, təbiətimizdən tutmuş tariximizə qədər Azərbaycanda turizmin inkişafı üçün çox böyük üfüqlər var və Azərbaycan gələcəkdə yalnız bölgədə deyil, dünyada ən aparıcı turizm ölkələrindən birinə çevrilə bilər. Zəruri normativ-hüquqi aktlar yaradılması, əlverişli infrastrukturun formalaşdırılması ilə yanaşı ölkəmizin turizm potensialının dünyaya tanıtılması istiqamətində də xeyli iş görülüb.

Respublikamızın turizm imkanlarını təbliğ etmək məqsədi ilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi bir sıra tədbirlər həyata keçirir. Respublikamızın turizm potensialını əks etdirən reklam xarakterli səhifə İngiltərənin "ABTA" soraq kitabçasında hər il yerləşdirilir. Avropada ölkəmizin turizm potensialını təbliğ etmək məqsədilə populyar "Travel IQ" və "Faints and Projects" jurnallarında Azərbaycanın görməli yerlərini əks etdirən məqalələr dərc edilib.

Azərbaycanın turizm potensialını dünyada tanıtdırmaq məqsədi ilə www.azerbaijan.tourism.az saytı işlənib hazırlanıb. Qeyd olunan saytın adı beynəlxalq telekanallarda nümayiş olunan, Azərbaycanın turizm potensialını əks etdirən reklam çarxlarında, beynəlxalq turizm sərgilərinin rəsmi kataloqlarında, eləcə də digər rəsmi xarici mənbələrdə göstərilir və sayt mütəmadi olaraq yeniləşdirilir.

Ölkəmizə səfər edən xarici ölkə vətəndaşları üçün Azərbaycanın turizm imkanları haqqında məlumatın artırılması məqsədilə "Austrian Airlines", "British

Airways", "AZAL" aviaşirkətlərinə məxsus təyyarələrin bort jurnallarında reklam səhifələri, məlumatlar və ekranlarda reklam çarxları yerləşdirilib.

2006-cı ildən etibarən Azərbaycanın imic reklam çarxları hazırlanmağa başlanıb. Bu məqsədlə Rusiyanın NTV kanalının "Şən dizayn", yerli "MaxMedia", "Salnamə" şirkətləri tərəfindən çəkilişlər aparılıb. 2006-2010-cu illər ərzində CNN, "Euronews" "National Geographic", "Travel Channel", BBC və CNBC kimi xarici televiziya kanallarında respublikamızın turizm potensialını təbliğ edən reklam çarxları yerləşdirilib. Həmçinin "Rostropoviç", "Jazz" festivalları və "Bakı İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı" ili ilə əlaqədar CNN və "Euronews" kanalında müvafiq reklam çarxları yer alıb.

Hər il "AİTF" Beynəlxalq turizm sərgisi Bakı şəhərində keçirilir. Bu sərgidə iştirak edən xarici ölkələrin coğrafiyası genişlənir və turizm şirkətlərinin sayı ildən-ildə artır. 2010-cu ildə ölkələrin sayı 32-yə, şirkətlərin sayı isə 120-yə çatıb. Rusiyada dərc olunan "Exo planeti" jurnalının əməkdaşları 2010-cu ildə jurnalda məqalələr üçün tələb olunan materialların toplanılması məqsədilə Bakıya gəliblər. "Exo planeti" jurnalında mütləq olaraq ayda 2 dəfə Azərbaycanın mədəni tədbirləri, mədəniyyəti, tarixi, tarixi abidələri və turizm haqqında məqalələr dərc olunub. Ötən il Avstriyanın "World Travel Guide" bələdçisində Azərbaycanın reklam səhifəsi yerləşdirilib. Digər belə çoxsaylı tədbirlər Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün reklam və təbliğatdan geniş istifadə etməsinin bariz göstəricisidir.

Nadir təbiət gözəlliklərinə, zəngin tarixi keçmişə, bunu əks etdirən maddi mədəniyyət abidələrinə, əlverişli coğrafi mövqeyə malik olan Azərbaycan bu gün dünyanın diqqətini həm də böyük turizm potensialına malik bir ölkə kimi cəlb edir. Xalqımızın tarixən qonaqpərvər xüsusiyyəti ilə seçilməsi, son illər ərzində turizm sahəsində uğurla həyata keçirilən dövlət siyasəti, reallaşdırılan müvafiq layihələr bu müstəvidə Azərbaycana marağın daha da yüksəlməsinə gətirib çıxarıb. Təbii ki, bütün bunlar ölkəmizin tezliklə dünyanın turizm mərkəzlərinin birinə çevrilməsinə öz töhfəsini verəcək.

Prezident İlham Əliyevin 6 aprel 2010-cu il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı"nda bu imkanların realizə edilməsi, qarşıdakı illərdə turizm sektorunun ölkə iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsi üçün əhatəli tədbirlər planı əks olunub. Bu baxımdan aprelin 28-30-da Bakıda keçirilən ənənəvi Beynəlxalq Turizm və Səyahətlər Sərgisi (AİTF) çərçivəsində ilk dəfə olaraq Azərbaycanın daxili turizm potensialına həsr olunmuş ayrıca pavilyonun təşkil olunması əlamətdar hadisə idi.

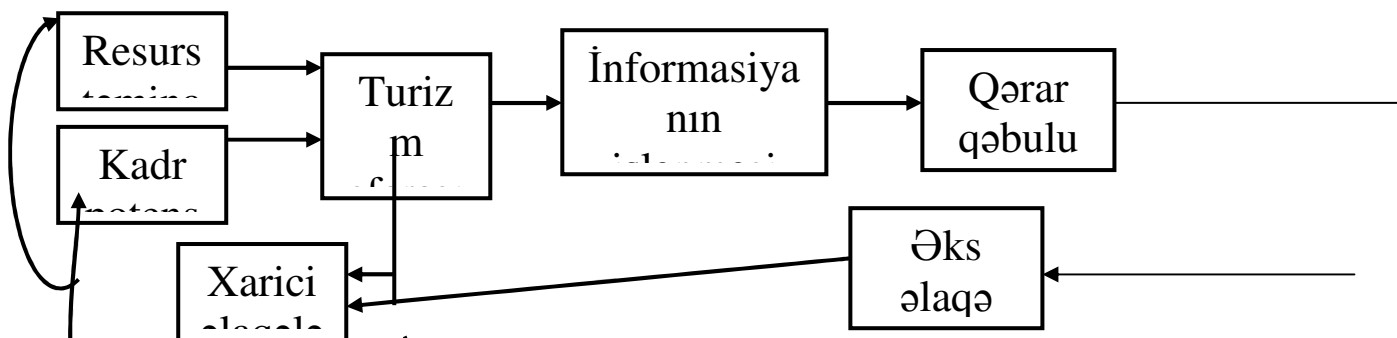
Hələ o vaxt mədəniyyət və turizm naziri Əbülfəs Qarayev jurnalistlərə açıqlamasında Azərbaycanın daxili turizm imkanları, dövlət proqramının başlıca müddəaları, ölkəmizdə turizmin inkişafı üçün həlli vacib məqamlar barədə ətrafı məlumat vermişdi.

"AİTF-2010" sərgisində Azərbaycanın daxili turizm potensialının geniş şəkildə təqdim edilməsi mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. İlk dəfə olaraq, beynəlxalq sərgidə bütöv bir pavilyon ölkəmizin istirahət zonaları, sanatoriyaları və mehmanxanalarının ekspozisiyasına həsr edildi. İndi Azərbaycana gələn turistlər hər bir regionun milli koloritini duya bilir, Azərbaycanın müxtəlif və zəngin folkloru, mətbəxi və ənənələri ilə yaxından tanış olmaq imkanı qazanır. Azərbaycanda turizm sektorunun inkişaf perspektivləri bu cür sərgilərin aktuallığını artırır. Azərbaycanın daxili turizm imkanlarının sistemləşdirilməsi baxımından da belə sərgilərin keçirilməsi vacibdir.

Ölkəmizin turizm potensialının dünya miqyasında təbliği məqsədilə nazirlik hər il dünyanın aparıcı ölkələrində 20-yə yaxın beynəlxalq turizm sərgisində iştirak edir. Ölkənin turizm imkanlarının genişliyindən bəhs edən 9 dildə reklam-çap məhsulları hazırlanaraq bu sərgilərdə ziyarətçilərə paylanır. Azərbaycanın turizm potensialını dünyada tanıtmək məqsədi ilə www.azerbaijan.tourism.az saytı işlənib hazırlanıb. Ölkəmizin turizm potensialına dair reklam çarxları "EuroNews", "Travel Channel", "CNN", "National Geographic", "BBC" və "CNBC" kimi dünyanın məşhur telekanallarında mütəmadi yayımlanır. Hər ilin

aprelində Bakıda “AİTF” Beynəlxalq Turizm Sərgisi və Ümumrespublika Daxili Turizm Sərgisi keçirilir. Ölkəmizin turizm potensialının beynəlxalq aləmdə tanınması məqsədilə xarici ölkələrin turizm şirkətləri və media nümayəndələri üçün mütəmadi olaraq infoturlar təşkil edilir.

2. Turizmin fəaliyyəti onun düzgün planlaşması və idarə olunması turizmin informasiya təminatı ilə ölçülür. Xarakter etibarilə busahə qeyri-müəyyən situasiyalardan asılıdır. Turizmin qeyri-müəyyənliyi idarə etmə baxımından informasiya təminatının, onun işlənməsi yollarının klassik metodlarını və müasir şəraitdə yenitexnika nı tətbiqin itələb edir. İnformasiyanın qəbulu, onların işlənməsi, saxlanması və proqnoz turizmsahəsində adekvat, real qərar qəbuluna səbəb olur. Turizmin informasiyaları cari və perspektiv məlumatlara bölünür. Cari informasiya statistik və hesabat məlumatlarını ifadə edir. Turizmsferasında mühasibatlıq, uçot, turizmfəaliyyətinin auditi kimi nəzarət funksiyaları həyata keçirilir. İnformasiya qıtlığı olan şəraitdə qeyri-müəyyənlik metodu istifadə olunur və aralıq boşluğ doldurma üçün verilənləri qiymətləndirilir. Turizmin informasiya bazasını dövlət orqanları yerli orqanlar və qeydiyyatdan keçən turist təşkilatları təmin edir. Beləki, fiziki və hüquqi şəxslər turist təşkilatları statistika idarəsinə, vergilərnəzirləyinə, hesablama palatasına, özünün fəaliyyətini tənzimləmək üçün audit orqanlarına müraciət edir. Turizmin informasiya bazasını təşkil və idarə olunması sistem halında təsvir olunur.



Sxem. Turizmin informasiya sistemi

Turizmin informasiya

bazasını genişləndirmək üçün hər bir test müəssisəsində informasiya üzrə mənecerlər olur və uyğun texnikalar tətbiq olunur. Müasir texnikaların informasiyanın qəbulu, onların sistemləşməsi və təkmilləşməsi istiqamətlərini özündə əks etdirir.

Komputer texnologiyası, proqramlar və informasiyanın avtomatlaşdırılması sistemləri yaradılır.

Texnikalar həmçinin planlaşmanın mexanizmlərini, uzun müddətli proqnozları və variantları əsaslandırır.

Turizmin məhsulunun variantı üzrə iqtisadi səmərəsi qiymətləndirilir.

Turizmin fəaliyyətində təhlil və proqnoz üçün üç növ və idarə etmək üçün zəruri olan formalar əsaslandırılır. Turizmin fəaliyyətinin yeni texnikaları əsasında idarə olunmasında turistlərə tələbatı, onların motivləri və turizmin məhsuluna ehtiyacları planlaşdırılır.

3. Turizmin inkişafının, onun təşkilinin əsas şəraiti və amili olaraq reklamçılıq, əmək işi əhəmiyyət kəsb edir. Reklam fəaliyyəti bazarın öyrənilməsi, turizm bazarının tədqiqi və turizmin tələbatının artırılması üçün köməkçi fəaliyyətdir. Reklam fəaliyyəti turizm fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Əgər reklam fəaliyyətini ixtisaslaşma üzrə bölsək turizm həm reklamçıların obyektidir, həm də turizm fəaliyyətinin özünün obyektidir. Respublikada reklam haqqında qanun fəaliyyət göstərir. Reklamın formaları, vasitələri ondan gələn gəlirlərin istifadəsi, bölgüsü, reklamın yerləşməsi müxtəlif normativ, hüquqi, iqtisadi prinsip əsasında qurulur. Reklam məqsədli, qərəzsiz olmalıdır. Azad rəqabət şəraitində istehlakçını artırmaq məqsədi güdür. Reklam məhsulu turizmin öz məhsuludur. Reklamın vəzifəsi həmin məhsulların nəticələrini ictimaiyyətə çatdırmaqdır. Ona görə də reklamçılar fəaliyyəti mövcuddur. Hər bir turist şirkəti öz məhsulunu reklam etmək üçün xüsusi icazə ala bilər. Reklamın arxasında xərclər və gəlirlər dayanır. Həmin xərclər reklamın vasitələrinin seçilməsi onlardan istifadə və yaxud reklamların yerləşməsinə əhatə edir. Televiziya radio, nəqliyyat, metro, əhalinin toplaşdığı meydanlar, küçələr və s. reklam yeri ola bilər. Lakin bu yerlər

heç də kortəbii baş vermir. Reklamın xüsusi lisenziyası olmalıdır. Reklam xərcləri material xərclərinə və reklam ediləcək obyektlərə verilən haqqlarla, ödəmələrlə baş verir. Hər bir müəssisə öz məhsulunu yaymaq üçün müəyyən xərc çəkir və xərcin hesabında onun effekti formalaşır. Təcübə göstərir ki, reklam xərcləri turizmin məhsulunun maya dəyərinə oturur və bu xərcin dəyişməsi tələb və təklifdən asılıdır. Reklamın əhatə dairəsi nə qədər çox olarsa, nə qədər informasiya yayılırsa bir o qədər seçim üçün xərclər çoxalar. Bu da gəliri formalaşdırır. Buna görə də turistlər turizm reklam bazarında onun şəraiti, göndərişlərin qiyməti, kommunikasiya və digər şəraitlərlə tanış olur və özünə turizm obyektlərinə uyğun xərcləri seçir. Turizmin gəliri xalis gəlirdir.

Turizmin xərclərində maddi və reklam xərcləri də öz əksini tapır. Reklamdan gələn gəlir reklam təşkilatının gəliridir. Reklam xərclərini aşağı salmaq, artırmaq turizm mənfəətini maksimumlaşdırmağa, artırmağa imkan verir. Reklamın təşkili informasiya bazasından asılıdır. Hər bir turist müəssisəsinin mülkiyyət formasından asılı olaraq onun xarakteristikası, qiyməti və həmin turist müəssisəsinə getməyin, gəlməyin şərtləri elektron variantda verilir. Hər bir reklamın qiyməti ona çəkilən xərclərdən asılı olaraq formalaşır.

Reklam bazarı turizm bazarına, xidmət bazarına, sahə strukturuna malikdir. Xalis reklamçılar bazar münasibətləri şəraitində özünün maliyyə resurslarının göstərdiyi xidmətdən yaradır. Sifarişçilər isə həmin bazara çıxmaq üçün özlərinin fəaliyyət dairələrini layihələşdirib reklam bazarında əldə etdikləri maraqlara uyğun addımlar atırlar.

Reklamın təşkili və idarə olunması hər bir turist müəssisəsinin xüsusi vəsaitləri hesabına da baş verir, amma bu xərclər məhduddur, çünki birbaşa xərclərdən fərqli olaraq bu xərclər dolayısı xərc strukturuna daxildir. Hər bir turistin aldığı turist xidməti onun məqsədinə tam cavab verdikdə, o reklamçı kimi öz ətrafına yeni müştərilər toplayır.

Reklam əhalinin ictimai vəziyyətini, onların iqtisadi imkanlarını, təhsil səviyyəsini, həyat tərzini öyrənməklə real şəraitə uyğun həyata keçirilir. Reklamın təşkilində dövlətin rolu vacibdir.

Bu gün turizm sənayesində informasiya texnologiyalarından geniş istifadə olunur. Oteldə kompüter sistemi qonaqların təhlükəsizliyini qoruyur, mehmanxananın müştəri bazasını genişləndirir və bir çox marketinq məsələlərinin həllini tapmağa imkan verir.

Bu gün turizm sənayesi kompüterləşməyə keçib və ilk növbədə bu o deməkdir ki, kompüterləşmə turizm sənayesində bütövlüklə iş prosesini dəyişdirir və tədricən kompüterlərin vasitəsilə bütün mühüm məsələlər həll olunur. İkincisi, kompüterləşmə prosesi əlavə vəsait tələb edir və çox bahadır. Üçüncüsü, kompüterləşmə əməyi yüngülləşdirməyə xidmət edir. Kompüterləşmə prosesi müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif müəssisələrdə müxtəlif cür baş verir. Bu, ölkənin iqtisadi və turizm sənayesindəki vəziyyətindən, müəssisənin rəhbərliyi tərəfindən problemlərin başa düşülməsi, müəssisənin maliyyə durumunun və ixtisaslaşmış kadrların mövcudluğundan asılıdır.

Turizm sənayesində kompüterləşmə prosesi başqa sahələrə nisbətən gec başlayıb. Bir çox sahələrdə kompüterləşmə 1960-cı ildə başlamışdır. Turizm sənayesi avtomatlaşdırma imkanlarından 1970-ci ilin əvvəlinədək geniş miqyasda istifadə etmirdi. Kompüterləşmənin gec tətbiq olunması turizm sənayesi müəssisələrinin daha az vəsaitlə daha mükəmməl kompüter texnologiyalarını almağa imkan verdi.

Beynəlxalq turizmin təşkil olunmasında müasir səviyyəli informasiya texnologiyasının rolunun aydınlaşdırılması və tətbiqinin öyrənilməsi maraq doğuran məsələlərdəndir. Beynəlxalq turizmin inkişafında informasiya texnologiyasının rolu isə turizmin bir sıra səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə daha da əhəmiyyətlidir. Bu, turizm xidmətinin daşınılmaz olması, onun təşkil olunması üçün geniş informasiya-reklam tədbirlərinin aparılmasının vacibliyi və s. ilə izah olunur. Bundan başqa turizm biznesinin müəyyən dərəcədə mövsümi xarakter

daşması, mövsümlərin qızğın çağında kütləvi turist tələbatının həddən artıq yüksəlməsi, turistlərin tələbatlarının ödənilməsi üçün turizm müəssisələrindən əlavə digər çoxlu sayda müəssisələrin də bu işə cəlb olunması da burada etibarlı və sürətli informasiya mübadiləsi zərurətini ortaya qoyur. Kompüter texnologiyasının və sürətli informasiya mübadiləsinin tətbiqi turizmin təşkilində aparıcı rola malik olan turoperatorların fəaliyyətinə təsir edir.

Təşkilati cəhətdən istənilən turizm müəssisəsinin informasiya texnologiyaları ilə təchiz olunması ənənəvi olaraq qəbul edilən müəssisə ofisinin avtomatlaşdırılmasından əlavə yerli elektron şəbəkə və elektron sənəd dövriyyəsi, habelə yol biletləri və otel nömrələrinin əvvəlcədən sifariş olunmasına qədər istənilən miqyasda həyata keçirilə bilər. Əgər müasir səviyyəli informasiya texnologiyasının istifadə olunmasının struktur sxeminə nəzər salsaq, burada üç səviyyənin- müəssisədaxili, müəssisələrarası və interaktiv informasiya əlaqəsinin yaradılmasını misal göstərmək mümkündür.

4. Müəssisədaxili səviyyədə informasiya texnologiyasının tətbiqi turizmlə məşğul olan müəssisənin profilindən və işinin həcmindən asılı olaraq dəyişilə bilər. Burada əsas məsələ turizm xidmətinin göstərilməsi zamanı alınan informasiyanın qəbul edilməsi, işlənilib hazırlanması, və mühafizə olunmasıdır. Müəssisədaxili belə informasiyanın (mühasibat, marketinq və s.) işlənilib hazırlanması üçün müasir səviyyəli komputerlər, informasiyanın verilməsi və qəbul edilməsi üçün avadanlıqlar tələb olunur. Bundan əlavə turizm müəssisəsində tətbiq olunan digər elektron tipli informasiya texnologiyası və onların müəssisədaxili yerli şəbəkədə (internet) fəaliyyət göstərmək imkanının olması həmin müəssisənin struktur bölmələri arasında operativ əlaqə yaradılması, habelə mühafizə olunan informasiyaları əldə etmək üçün maneələrin ortadan qaldırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. İnformasiya texnologiyasının turizm biznesində tətbiq olunması müəssisələrarası şəbəkədə birgə istifadə formasında da geniş yayılmışdır. Bu cür informasiya şəbəkəsinin istifadə olunması ilə müəssisədə idarəetmə işlərini xeyli sadələşdirmək, turların təşkili prosesini təkmilləşdirmək, maliyyə

əməliyyatlarının sürətli şəkildə həyata keçirmək mümkündür. Bu cür səviyyəli informasiya şəbəkəsinin yaradılması turizm agentlikləri, turoperatorlar və potensial müştərilər arasındakı əlaqələri sürətləndirib, turistlərin tələbatları ilə turizm müəssisəsinin iqtisadi mənafeələrinin ödənilməsi üçün şərait yaradır.

İnternetin turizm müəssisəsi üçün yaratdığı imkanları qısa olaraq aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

- Şəbəkə marketinqinin həyata keçirilməsi.
- Təklif etdiyi xidmətin «On-line» rejimi üzərindən satılması.
- Ərazicə uzaq olan müştərilərlə əlaqə yarada bilinməsi.
- Ucuz kommunikasiya vasitələri ilə əlaqəyə çıxış (elektron poçt, rəqəmli telefon, videotelefon, və s.)
- İnternetin köməyi ilə biletlərin satılması, otel nömrələrinin bronlaşdırılması.

Səmərəli reklamın həyata keçirilməsi.

- Elektron sərgilərdə, yarmarkalarda, sərgilərdə və s. iştirak.
- Uzaqdan qeyri-nəqd hesablaşmaların həyata keçirilməsi.
- 365 gün, 24 saat operativ iş rejimi.
- Potensial əməkdaşların axtarılması.
- Müəssisənin ictimaiyyətlə aparılan əlaqələrinin yüksək keyfiyyətlə və sürətlə aparılması.
- Müəssisənin korporativ saytının yaradılması və onun İnternetdə yerləşdirilməsi.

Potensial turistin İnternet vasitəsilə əldə edə biləcəyi informasiyaları qısa şəkildə belə göstərmək mümkündür:

- Məsafədən asılı olmayaraq istənilən turizm müəssisəsinin xidmətlərindən istifadə etmək.
- Öz marşrutunu müəyyənləşdirmək, nəqliyyat vasitələri və bilet qiymətləri haqqında məlumatlar almaq.
- Nəqliyyat vasitələrinə və otel nömrələrinə yerləri bronlaşdırmaq.

- İstifadə etdiyi xidmət və əmtəələrin haqqını ödəmək.
- İnternetin axtarma sistemlərindən istifadə etmək.
- Elektron poçtdan istifadə etmək.

İnformasiya, onun etibarlı mübadilə vasitələri (İnternet, intranet və s.) turizm üçün niyə bu qədər vacibdir. Bu suala cavab vermək üçün turizm xidmətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini, turizm məhsulunun yaradılması, istifadə olunması zamanı qarşıya çıxan məsələləri araşdırmaq, turistlərin fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır.

İqtisadiyyatın bütün sahələri kimi turizmdə də göstərilən xidmətin istehlakçıya çatdırılması (marketing) və onun daha tez və sərfəli şəkildə reallaşdırılması mühüm məsələlərdən biri hesab olunur. Əgər turizm şirkəti üçün bu məsələ nə qədər vacibdirsə, istehlakçı üçün də eyni aktuallıq daşımaqdadır. Özünün qısa məzuniyyətini daha mənalı şəkildə keçirə bilmək istəyən hər bir işgüzar adam çoxlu sayda turizm məhsulu təklif edən firmaların seçimi qarşısında qalırlar. Bu isə çəşqınlığa və məsələnin reallığa çevrilməsinə maneələr yarada bilər. Bundan əlavə göstərmək lazımdır ki, turizm xidmətinin özü bir sıra unikal xüsusiyyətləri ilə də fərqlənir. Bunlar turizm məhsulunun bir yerdən başqa yerə daşına bilməməsi, turizm xidmətinin nisbətən mövsümi xarakter daşması, turizm xidmətinədən istifadə edən insanların yüksək tələbkarlıqları ola bilər. Potensial turistlərə nəzər salsaq onların kifayət qədər təhsilli, yaxşı maddi imkanlı, öz işində ciddi olan, dinamik həyat tərzinə və tez-tez sərbəst səyahət etməyə meyilli olan şəxslər olduğunu görürük. Bu insanlar onlara ayrılmış iş vaxtına ciddi əməl etdikləri kimi istirahətlərini də mənalı keçirməkdə maraqlıdırlar. Əgər tarixə geri dönüb, məsələn, məşhur «Orient Express» ilə səyahətə nəzər salsaq, həmin dövrdə turizmin hələ bir aristokrat əyləncəsi xarakteri daşdığını görürük. Turizmin keçən XX əsrin 50-ci illərindən etibarən geniş bir vüsət aldığını və indi onun artıq kütləvi hal daşıyaraq planet əhalisinin üçdə birinin tələbatına çevrilməsi məhz sıx informasiya mühitində mümkün olmuşdur. Müasir dünyada İnternetin Yer kürəsinin istənilən nöqtəsinə qədər yayıldığını nəzərə alırıqsa

potensial müştərilərin məhz bu şəbəkədən istifadə edərək öz istəkləri çərçivəsində seçimlərinin etdiklərini tamamilə təbii bir hal kimi qəbul etmək olar. Məsələnin populyarlığını başa düşən turizm firmaları ümumdünya şəbəkəsində təmsil olunam bilmək üçün özlərinin səhifələrini təqdim edirlər. İnternet hər bir müştəriyə (potensial turistə) yönəlmiş fərdi yanaşmanı təmin edir. Müasir dövrdə bütün dünya üzrə belə səhifələrin sayının 80 minə çatdığını göstərməklə məsələnin nə qədər populyar olduğunu bir daha göstərmək mümkündür. Ümumdünya şəbəkəsindəki belə səhifələrin bəziləri çox böyük olub, istifadəçiyə-bizim misalda potensial turistə kommersiya xarakterli informasiyadan əlavə, səyahətçi məsləhətləri, turizm mərkəzlərinə bələdçiliyi, görkəmli yerlərin foto və video təsvirləri, hava məlumatları, valyuta kursları, xəritə planlar haqqında məlumatlar verirlər. Dünya üzrə onlardan- www.world-touris.org, www.yahoo.com <<http://www.yahoo.com>>, www.expedia.com <<http://www.expedia.com>>, www.asiatravel.com, www.travelocity.com, www.thomascook.co.uk, www.wttc.org, www.excite.com, www.travel.net, www.lycos.com və s. göstərmək olar. Azərbaycan haqqında ümumdünya şəbəkəsində informasiya yayan ən görkəmli saytlardan www.myst.gov.az, (Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin saytı) www.azeribaijan-info.com <<http://www.azeribaijan-info.com>>, (Azərbaycan haqqında hər şey) www.culture.az, (Azərbaycan mədəniyyətinə və incəsənətinə həsr olunmuş sayt), www.azerifolk.com, (Azərbaycan mədəniyyəti haqqında sayt) www.tourizm.az (Virtual Turizm Agentliyinin xidməti), www.gateway.az və s. göstərmək olar. Ümumdünya şəbəkəsindən istifadə etməklə təkcə informasiyanın verilib-alınması kimi məsələləri deyil həm də birbaşa olaraq turizm xidmətinin satışını da təşkil etmək mümkündür. Baxmayaraq ki, müasir dövrdə bunun miqdarı dünya üzrə ümumi turizm xidmətinin təqribən 1%-ni təşkil edir, ancaq mütləq rəqəmlə ifadə etdikdə bu məbləğin çox böyük olduğunu göstərmək mümkündür. Bu isə turizm xidmətinin böyük bir həcmə malik olmasından irəli gəlir.

Potensial turistlərin İnternetini imkanlarından istifadə etməklə reklam olunan turist xidmətləri haqqında məlumatları asanlıqla əldə edə bilmələri turagentlər tərəfindən təklif olunan reklamlarla müqayisədə daha səmərəli olması ilə səciyyələnir. Belə ki, ənənəvi üsullarla (məsələn, televiziya) verilən reklamlar kütləvi auditoriya üçün nəzərdə tutulduğundan bir çox hallarda səmərəlilik vermir. Hətta məqsədli auditoriyanın seçilməsi düzgün həyata keçirildikdə belə potensial müştərilər- bizim misalda turistlər bu reklamlara qarşı biganə olacaqlar. Bunun əsas səbəblərindən biri reklamı təşkil edən marketinq mütəxəssisinin bu işə nəzarət etməsidir. Buradakı müştəri üçün reklama yalnız passiv mövqedən olaraq cəlb edilmə imkanı vardır. Başqa sözlə ifadə edərixsə bu nə dialog, nə monoloq sayıla bilər. Ən yaxşı halda verilən bu reklam turizm xidməti təklif edən firmanın öz xidmətlərini tərifləməkdən ibarət ola bilər. İnternetdən istifadə edərək klassik reklam üsullarına məxsus olan bu kimi çatışmamazlıqları ortadan qaldırmaq mümkündür. Birincisi, buradakı situasiyaya marketinq mütəxəssisi deyil, sifarişçi nəzarət edir. Şəbəkədən informasiya axtaran potensial turistlər onlara nə lazım olduğunu, bunun nə zaman və hansı istiqamətdə axtarılacağı qərarını özləri verirlər. Əgər təqdim olunan səhifədə onları qane edən informasiya olmadıqda sifarişçi asanlıqla buranı tərk edib, digər bir səhifədəki təkliflərə baxmaq imkanı əldə edə bilər. Beləliklə əvvəlki klassik reklam üsulu ilə darıxdırıcı bir mühitə düşən auditoriya bu vasitə ilə reklamın passiv müşahidəçisindən aktiv iştirakçısına çevrilə bilər.

İkincisi, şəbəkədə özünə lazım olan informasiyanı axtaran potensial turist məlumat üçün xidmət təklif edən firmaya özü müraciət edir. Burada diqqət edilə biləcəyimiz ən mühüm bir məsələ isə həmin qərarın kənardan kimsənin təzyiqi olmadan həyata keçirilməsidir. Çünki, şəbəkədə informasiya axtaran müştəri həmin məlumatı almaq üçün dərkolunmuş şəkildə buraya müraciət etmişdir.

Üçüncüsü, ümumdünya şəbəkəsi hər bir müştəriyə fərdi qaydada yanaşma imkanı da yaradır. Ənənəvi kütləvi informasiya vasitələrindən fərqli olaraq İnternet hər bir müştəriyə dəqiq istiqamətlənmiş məlumatı göndərərək, onun

kortəbii qaydada verilməsindən alınan üstün fərqlərini ortaya qoymuş olur.

Dördüncüsü, bəlkə də bu sahədəki ən müntəzəqi yeniliklərdən biri kimi qiymətləndirə biləcəyimiz xüsusiyyət isə şəbəkənin yaratdığı həmin informasiya mübadiləsinin interaktiv xarakter daşmasıdır. İkitərəfli qaydada dialoq formasında həyata keçirilən informasiya mübadiləsi turizm firması tərəfindən hər bir müştəriyə fərdi qaydada yanaşma imkanı verir.

Turizm şirkəti öz gündəlik fəaliyyətində internet şəbəkəsinin imkanlarından çox geniş istifadə edir. Lakin internet müştərilərin cəlb olunmasında kifayət qədər effektiv vasitə kimi qəbul olunmur. Buna baxmayaraq İnternetdən öz reklamları üçün istifadə edən turizm şirkətlərinin sayı kifayət qədər artmışdır.

Reklam işləri üçün vəsait ayırmazdan əvvəl marketinq şöbəsinin nümayəndələri bu və ya digər reklam daşıyıcısının hansı auditoriyaya malik olduğunu bilməlidir.

İnternet istifadəçiləri haqqında kifayət qədər məlumat aldıqdan sonra turizm şirkətlərinin bu şəbəkədə təqdimatına diqqət yetirilməlidir. Təqdimat dedikdə, ilk növbədə şəxsi internet səhifəsinin yaradılmasına nail olmaq lazımdır. Bu səhifəni həm Veb- server, həm də Veb-sayt adlandırırlar. Nəzərə alınmalıdır ki, bu sayt turizm şirkətinin vizit kartı, onun yüksək keyfiyyətinin göstəricisidir. Bəzən şirkət nümayəndəsi bu Veb- saytı yaratmağı peşəkara deyil, bu işin həvəskarı olan bir gəncə həvalə edir. Bu halda yüksək nüfuza malik həmin şirkətin çox keyfiyyətsiz, effektsiz və səhvlərlə dolu Veb saytı yaranır. Bu da əlbəttə ki, nüfuzun aşağı düşməsinə səbəb olur. Həmin şirkət nəzərə almalıdır ki, bu sayt onun vizit kartı, yüksək keyfiyyətinin göstəricisidir. Sözsüz bu şirkətə və onun təklif etdiyi xidmətlərə dırnaq arasına baxacaqlar. Ona görə də Veb-saytın yaradılması peşəkara tapşırılmalı, ixtisaslaşmış peşəkar Veb-dizayn şirkətinə müraciət edilməlidir. Hal-hazırda bu şirkətlərdən kifayət qədər var. Bunun üçün ilk növbədə həmin dizayn şirkətinin bundan əvvəlki işlərinə baxmaq, daha sonra öz seçimini etmək lazımdır.

Turizm informasiya texnologiyaları vasitəsilə reklamının təşkili üçün ilk növbədə axtarış sistemlərində və ehtiyatlar kataloqlarında qeydiyyatdan keçilməlidir. Bunlar məcburi xarakter daşıyan işlərdir. Bunun vasitəsilə şirkət özünə kiçik auditoriya və müştəri kütləsi yığa bilər. Şirkət öz reklam işini yalnız internet vasitəsilə qurmamalı, başqa vasitələrə də müraciət etməlidir. Turizm şirkəti reklam üçün kütləvi informasiya vasitələrindən, əsasən də gündəlik mətbuatdan istifadə edə bilər.

Texniki cəhətdən yanaşdıqda informasiya texnologiyalarının imkanlarının qeyri-məhdud olduğunu nəzərə alaraq onun insanların həyatında və iqtisadi fəaliyyətində, o cümlədən turizm biznesi sahəsində də rolunun hər keçən gün ərzində artdığını görmək mümkündür. İnsan tələbatının sonsuz olduğunu, bu tələbatların ödənilə bilməsi üçün resursların məhdud olduğunu nəzərə alırıqsa onlardan səmərəli şəkildə istifadə olunması mühüm məsələ kimi qarşıda durur. Bunun həll edilə bilməsi üçün isə həmin resurslar və onlardan istifadənin təşkili haqqında kifayət qədər informasiyaya malik olmaq zərurəti yaranır. İnformasiya texnologiyasının da sonsuz imkanlarından istifadə etməklə iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi dövrümüzün ən populyar sosial-iqtisadi hadisəsi olan beynəlxalq turizmin təşkili məsələsində də səmərəli nəticələr əldə etmək mümkündür.

Son illərdə Azərbaycanda turizmin inkişafına xüsusi önəm və qayğı göstərilir. Turizmin mədəniyyət ilə bir dövlət qurumunda birləşməsi onun inkişafı üçün yeni imkanların yaranmasına təkan vermişdir. Bu, turizmin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, həmçinin Azərbaycan mədəniyyətinin və milli irsinin də təbliğ olunmasına yardım edir. Ənənəvi təbliğat vasitələri (çap məhsulları, beynəlxalq sərgilərdə iştirak, video və kino çarxlarının istehsalı) ilə yanaşı elektron resursların bu səpgidə artırılması və yayılması çox zəruridir. Respublikada bu sahədə mövcud olan elektron resurslarının təhlili onları 3 kateqoriyaya bölməyə imkan verir.

Bunlardan birincisi, ümumrespublika, dövlət əhəmiyyətli məlumat portallarıdır. Onlar ilk öncə ölkə haqqında ümumi və ətraflı məlumatın yerləşdirilməsi məqsədilə xidmət edirlər. Belə resurslardan ilk növbədə www.azerbaijan.az portalı qeyd olunmalıdır. Bundan başqa UNDP ilə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyinin birgə layihəsi çərçivəsində yaradılan ixtisaslaşmış turizm portalı da eyni məqsədlidir.

İkincisi, ölkədaxili turizm sahəsində çalışan aidiyyətli qurum və şirkətlərin elektron resursları. Bunlardan İmprotex travel, Sevgun Travel, Absheron Tour və Caspian Invest Commerce şirkətlərinin veb-resursları xüsusilə maraqlı və diqqətəlayiqdir. Adı çəkilən şirkətlərin saytlarında ölkənin müxtəlif bölgələrinin turizm imkanlarının təqdimi ilə yanaşı şirkətlərin göstərdiyi geniş çeşidli xidmət və turlar barəsində məlumat da öz yerini tutmuşdur.

Nəhayət, üçüncüsü otel və istirahət mərkəzlərinin elektron məhsullarıdır. Bunlar başlıca olaraq Bakıda yerləşən otellərə aiddir. Onlarla qısa tanışlıq belə bir fikir söyləməyə imkan verir ki, əksər rekreasiya obyektləri olan otel və istirahət mərkəzlərinin veb –məhsulları təqdimat və tanışlıq daha doğrusu bir növ reklam xarakteridir. Ümumiyyətlə respublikada sözü gedən sahədə mövcud olan internet məhsullarının təhlili belə bir nəticə çıxarmağa imkan verir ki, onların böyük bir hissəsi təqdimat və promouşn xarakteridir. Internetin interaktiv imkanlarından yalnız forumlar kimi xidmət təklif olunur. Bu da sözsüz ki, ölkədə e-biznesin və e-commerce – nin zəif inkişafından irəli gəlir. Ümid etmək olar ki, həmin problemin həlli elektron turizmin daha sürətli inkişafına təkan verəcəkdir.

Mövzu:12.Azərbaycanın rekreasiya-turizm resursları

Plan:

- 1. Azərbaycanın Milli Parkları, onlardan turizm məqsədilə istifadə imkanları**
- 2.Azərbaycanın təbiət abidələri, onların turizm əhəmiyyəti**
- 3.Azərbaycanın milli irs nümunələri və onların turizmdə istifadə imkanları**

1. Ölkəmizdə olan 8 Milli Park əsasən dövlət qoruqlarının bazası əsasında yaradılmışdır. Milli Parkların yaradılmasına 2002-ci ildən başlanılmışdır. Milli Parkların yaradılmasında əsas məqsəd ətraf mühitin, ekoloji tarazlığın, təbiət və tarixi abidələrin qorunması şərtlə ekoturizmin inkişafı, ekoloji maarifləndirmənin gücləndirilməsi, ölkənin zəngin təbiətinin nümayişindən ibarətdir. Ölkədə olan Milli Parklar turist marşrutlarına salınsa da, onlardan turizm məqsədilə geniş istifadə olunmur. Bu baxımdan ölkəmizin Milli Parklarında turizm infrastrukturunun yaradılması, onun kadr potensialının gücləndirilməsi vacibdir.

Milli Parklardan turizm məqsədilə istifadə olunması Avropa ölkələri və Amerikada daha çox yayılmışdır. Xüsusilə ölkəmizdə Avropa ölkələrinin təcrübəsindən istifadə etməklə Milli Parklardan turizm məqsədilə mənimsəmək daha məqsəduyğundur. Bu təcrübədən AFR və Avstriya timsalında yararlanmaq mümkündür. Belə ki, AFR-də Milli Parklardan turizm məqsədilə istifadə regional və yerli səviyyədə strategiyanın uzunmüddətli ənənəyə əsaslanaraq təbiət ərazilərinin bərpasından, ətraf mühitlə təmasda olmaqdan ibarətdir. Hazırda AFR-də 90 təbiət parkı, 13 milli park, 14 biosfer qoruqları, 190000 km piyada cığırılar, 40000 km velosiped zolağı mövcuddur ki, bunlardan da il ərzində 50-62% alman vətəndaşı istifadə edir. Almaniyada yerli turistlər piyada gəzintilərə, velosiped yürüşlərinə daha çox üstünlük verdiklərinə görə ekoloji turizmdə ətraf mühitin çirklənməsi minimuma enir. Bununla yanaşı, Milli Parklar və təbiət parklarının ərazisində hərəkət üçün icarəyə velosipedlər verilir, bələdçilərlə təmin olunurlar.

Almaniyada, Avstriyada, Norveçdə xüsusi mühafizə olunan ərazilər mövcuddur ki, burada avtomobildən istifadə mümkün deyildir.

Ölkəmizin Milli Parklarında xüsusi piyada cığırılarının hazırlanması, informasiya mərkəzlərinin yaradılması, ətraf mühitlə kütləvi turların təşkili, velosiped yollarının müəyyən olunması, onlardan turizm məqsədilə səmərəli istifadəyə imkan verərdi. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən Milli Parkların qısa icmal və onların turizm əhəmiyyəti aşağıdakılardır:

1. Şirvan Milli Parkı. Sahəsi: 54374 ha; yerləşdiyi ərazi: Cənub-Şərqi Şirvan düzü. 2003-cü ildə eyni adlı qoruğun, Bəndovan yasaqlığının bazasında yaradılmışdır. Şirvan Milli Parkının yaradılmasında əsas məqsəd düzən yarımşəhra landşaftının və ərazi üçün səciyyəvi olan ceyranların, müxtəlif su quşlarının və s. fauna növlərinin qorunmasıdır. Milli Parkda 230 quş növü, məməlilərdən ceyranla yanaşı safsar, çöl pişiyi, çöl donuzu, porsuq, çaqqal, tülkü, canavar və s. yayılmışdır. Milli parkda 20-dən çox müşahidə məntəqəsi olsa da, onlar əsasən elmi-ekoloji əhəmiyyət kəsb edir. Şirvan Milli Parkı ölkəmizdə mövcud olan qərb və cənub turist marşrutlarının üzərində yerləşdiyinə görə ekoturizm baxımından geniş mənimsənilməsi mümkündür. Bu baxımdan Milli Parkın ərazisində turizm informasiya mərkəzinin yaradılması, Bakı şəhərinə yaxın olduğuna görə kütləvi ekoloji turların əhəmiyyətli olardı. Bununla yanaşı Milli Parkda müşahidə məntəqələrindən turistlərin istifadəsi, turist cığırılarının müəyyən olunmasına ehtiyac vardır.

2. Ağgöl Milli Parkı. Milli Park 2003-cü ildə Ağgöl dövlət qoruğu, Ağgöl yasaqlığının bazasında yaradılmışdır ki, onun da sahəsi 17924 ha-dan ibarətdir. Ağgöl Milli Parkının beynəlxalq əhəmiyyəti vardır. Belə ki, əsasən su quşlarının yaşama yeri kimi beynəlxalq əhəmiyyəti olan sulu-bataqlıq yerlər haqqında Ramsar konvensiyasının “Ramsar siyahısı”na daxil edilmişdir.

Ağgöl Milli Parkının yaradılmasının əsas məqsədi su-bataqlıq ərazilərini, həmin əraziyə xas olan yarımşəhra landşaftını, göldə və onun ətrafında məskunlaşmış nəqli kəsilmək təhlükəsi altında olan fauna növlərini qorumaqdan,

ətraf mühitin monitorinqindən, əhalinin ekoloji cəhətdən maarifləndirilməsindən, ekoturizmin inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Milli Parkın fauna aləmi zəngin olmaqla 200 növdən çox köçəri quşlar, məməlilərdən canavar, çaqqal, çöl donuzu, tülkü, qamışlıq pişiyi məskunlaşmışdır. Milli Parkın ərazisində 10-dan çox ekoloji post, 30-a yaxın müşahidə məntəqəsi mövcuddur. Milli Parkda turizm infrastrukturu yaradılmamış, ekoloji turlarda hələ ki istifadə olunmur.

Ağgöl Milli parkı ekoturizmdə istifadə üçün geniş potensiala malikdir. Burada turizm informasiya mərkəzinin yaradılması, kiçik qayıqlardan istifadə etməklə ekskursiyaların təşkili mümkündür. Bununla yanaşı Milli parkın ərazisində turistlərin istifadəsi üçün müşahidə məntəqələrinin olması, yerli və əsas turist marşrutlarında istifadə olunması məqsədəuyğun olardı.

3. Akademik H.Ə.Əliyev adına Ordubad Milli Parkı. Milli Park 2003-cü ildə Ordubad yasaqlığının bazasında yaradılmışdır. Milli parkın sahəsi 12,1 min ha olub, Zəngəzur dağlarının cənub-qərbində 1000-3906 m hündürlüyə qədər olan əraziləri əhatə edir. Bitki örtüyü dağ-kserofitləri, dağ quru çölləri, alp, subalp bitkilərindən ibarətdir.

Ordubad Milli Parkının yaradılmasının məqsədi ərazidə ayrı-ayrı təbii komponentlərin mühafizəsi, endemik fauna və floranın qorunub saxlanması və turizm üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından ibarətdir. Milli parkın ərazisinin çox hissəsi dağlıq olmaqla soyuq iqlim hakimdir. Milli parkın ərazisində 217 növ və yarımnöv quş, 32 növ və yarımnöv məməlilər, 12 növ sürünənlərə rast gəlinir. Heyvan növlərinin çox hissəsi Azərbaycanın “Qırmızı Kitabı” na daxil olmuşdur. Milli parkın ərazisində ölkəmizdə nəslə kəsilməkdə olan bəbir, manul pişiyi, Qafqaz bezoar keçisi, dağ qoyunu (muflon), zolaqlı kaftar və s. yayılmışdır. Milli parkın ərazisindən axan Gilançay, Düylünçay, Vənəndçay, Əylisçay, Ordubadçay, Kotamçay, Kititçaylarda dağ şlalələrinə, həmçinin 16 növ balığa rast gəlinir. Bunlardan ən məşhur olanı “Qızılxallı” balıq Milli parkın çaylarında daha çox yayılıb.

Ordubad Milli Parkı təbii zənginliyi ilə yanaşı, tarixi-mədəni abidələr də yayılıb. Burada tunc dövrünə aid daş qoç heykəlləri, eramızdan əvvəl II-I əsrlərdə mövcud olmuş qədim insan məskənlərinin qalıqları, qədim Gilan şəhərinin xarabalıqları, Gəmiqaya dağında çoxlu qayaüstü petroqlitləri və s. qeyd etmək olar.

Ordubad Milli parkının ərazisindən ekoturizmdə istifadə üçün əlverişli təbii və tarixi-mədəniyyət abidələri olduğuna görə digər ərazilərdən seçilir. Milli parkın ərazisində turistlərin istifadəsi üçün cıgırlar müəyyən olunmuş və müşahidə məntəqələri yaradılmışdır. Milli parkda turizm infrastrukturunun yaradılması üçün informasiya mərkəzinin olması, buraya gələn turistlər üçün dağlarda çadırların qurulmasında xüsusi yerlərin ayrılması mümkündür. Milli parkın ərazisində dağ-idman turizminin, həmçinin fotoofçuluğun təşkili əhəmiyyətli olardı. Milli parkın ərazisindən Naxçıvanda mövcud olan turist marşrutlarında və yerli ekoturizm məqsədli ekskursiyalarda istifadə olunur.

4. Hirkan Milli Parkı. Hirkan dövlət qoruğunun bazasında 2004-cü ildə yaradılmışdır. Milli parkın ərazisi 21,4 min ha olmaqla Xəzər dənizinin yaxınlığından 22 m-dən başlayaraq 980 m-ə qədər yüksələrək Talış dağlarının unikal təbii komplekslərini əhatə edir. Hirkan Milli parkının yaradılmasında əsas məqsəd üçüncü dövr reliktləri və endemik bitkilərinin mühafizəsi “Qırmızı Kitab” a daxil edilmiş tipik flora və fauna növlərinin qorunub saxlanması, ətraf mühitin monitorinqinin həyata keçirilməsi, həmçinin ekoturizm-istirahətin təşkilinə şərait yaratmaqdan ibarətdir. Milli parkın 93%-ni meşələr təşkil edir. Meşələrin aşağı sərhədində şabalıdyarpaq palıd, dəmirağacı, vələs, ipək aksiyası, hirkan ənciri, Qafqaz xurması, azat, şümşad, yuxarı qalxdıqca (1000-1500 m) fıstıq meşələri ilə əvəz olunur. Bununla yanaşı Milli parkın meşələrində müxtəlif lianalar, pirkal, yalanqoz, hicəvər və s. rast gəlinir.

Milli parkda endemik flora növləri ilə yanaşı, özünəməxsus fauna növləri də yayılıb. Burada Azərbaycanın “Qırmızı Kitabın”ına düşən bəbir, xallı maral,

vaşaq, çöl donuzu, cüyür, yenot, qara leylək, müxtəlif qartal növləri, toğlu götürən və s. qeyd etmək olar.

Hirkan Milli Parkı öz nadir təbiət abidələri ilə də məşhurdur. Burada 100-dən çox təbiət və mədəniyyət abidələri vardır. Ən məşhur təbii meşə abidələrindən biri Astara rayonunun Züngülüş kəndi yaxınlığında yerləşən təbii meşəlikdir. Milli parkda olan müxtəlif təbii və süni göllər, kiçik şalalələr, termal su mənbələri də turizm əhəmiyyətli təbiət abidələrindəndir.

Hirkan Milli parkında turizm infrastrukturunu qismən yaradılmışdır. Son illərə qədər qoruq olduğuna görə bütün təsərrüfat fəaliyyəti qadağan olunmuşdur. Hazırda Milli parkda turizm fəaliyyətinin aparılması üçün infrastruktur yaradılmasına başlanılmışdır. Belə ki, Milli parkın ərazisində ekoturizm üzrə informasiya mərkəzinin yaradılması, turist cığırılarının müəyyən olunması, Milli park haqqında bukletlərin buraxılması planlaşdırılır. Milli parka gedən yolun bərpası və onun ətrafında olan iaşə obyektlərinin tədricən ləğv olunması turistlərin cəlb olunmasında, ekoloji mühitin qorunmasında mühüm roludur.

5. Altıağac Milli Parkı. Milli Park eyni adlı qoruğun bazasında 2004-cü ildə yaradılmışdır. Milli Parkın sahəsi keçmiş eyni adlı qoruğun sahəsindən iki dəfə çoxaldılaraq 11000 ha-a çatdırılmışdır. Milli Parkın yaradılmasında əsas məqsəd Böyük Qafqazın cənub-şərq yamaclarının təbii landşaftlarının, flora və fauna növlərinin qorunub saxlanılması, bərpası, ekoloji monitorinqin həyata keçirilməsi, rekreasiya məqsədilə istifadədədir. Milli Parkın 90%-i meşələrlə örtülüdür ki, bunun da əsas hissəsi palıd, vələs, şərq fıstığı, itiyarpaqlı ağcaqayın, iberiya palıdın, həmçinin dərman bitkilərindən ibarətdir. Milli Parkın ərazisində cüyür, qonur ayı, çöl donuzu, vaşaq, yenot, dovşan, tülkü, dələ, canavar, qartal, qaratoyuq və s. yayılıb.

Milli Parkın Bakı şəhərinə yaxınlığı (120 km), burada ekoturizm məqsədilə kütləvi turizmdə istifadə etmək mümkündür. Altıağac Milli Parkı Azərbaycanın şimal turist marşrutunda yerləşdiyinə görə, həmçinin Şahdağ Milli Parkı ilə qonşu

olması kompleks turizm fəaliyyətinin aparılmasını təmin etmiş olur. Bununla yanaşı Milli Parkda qanunsuz ovçuluğun qarşısının alınması, yırtıcı heyvanların (xüsusilə canavar) populyasiyasının nəzarətə götürülməsinə ehtiyac vardır.

6. Şahdağ Milli Parkı. Milli Park 2006-cı ildə yaradılmış və böyüklüyünə görə digər milli parklardan 2-3 dəfə böyükdür. Milli Park Qafqazın şimal-şərq və cənub-şərq, Quba, Qusar, İsmayıllı, Qəbələ, Oğuz, Şamaxı rayonlarını əhatə edir. Milli Parkın ərazisinə İsmayıllı, Pirqulu dövlət qoruqları və qeyd olunan rayonların meşə fonduna daxil olan sahələr daxil edilmişdir. Milli Parkın sahəsi 115,8 min ha olmaqla, bunun da 83%-dən çoxunu meşələr təşkil edilir. Milli Parkın ərazisində endemik bitkilər, nəsli kəsilməkdə olan fauna növləri qorunmaqla yanaşı, zəngin tarixi-memarlıq abidələri də qorunur. Milli Parkın ərazisində dağlıq relyefin üstün olması, burada iqlim müxtəlifliyinə, həmçinin zəngin bitki və heyvanat aləminin yayılmasına səbəb olmuşdur. Şahdağ Milli Parkında ekosistemin bərpası, qorunması, idarə edilməsi, torpağın münbitliyinin qorunması, elmi-tədqiqat işlərinin aparılması, əhalinin ekoloji cəhətdən maariləndirilməsi, rekreasiya ehtiyatlarından istifadə, ekosistemin inkişafı qarşıya məqsəd qoyulmuşdur.

Şahdağ Milli Parkında meşələr 83% təşkil edir ki, onların da tərkibi iberiya, şərq palıdı, şərq fıstığı, Qafqaz vələsi, tam zolaq yaratsa da, qarışıq halda göyrüş, ağcaqayın, qara çöhrə, qoz, cır alma, armud, əzgil, yemişan və s. yayılıb. Milli Parkın ərazisində dərman bitkiləri, müxtəlif kol bitkiləri də üstünlük təşkil edir.

Şahdağ Milli Parkının heyvanat aləmi də zəngindir. Burada məməlilərdən cüyür, çöl donuzu, qonur ayı, çaqqal, dovşan, dələ, canavar, tülkü, maral, yenot, qarapaça, meşə pişiyi, təkə, vaşaq, gəlincik, porsuq və s. Quşlardan qırqovul, qaratoyuq, alapaxta, bildirçin, müxtəlif qartal növləri və s. təsadüf olunur.

Şahdağ Milli Parkında arxeoloji və tarixi-mədəni abidələr də zəngindir. Milli Parkda Beşbarmaq səddi, Çıraqqala (V-VI əsr), Gilgilçay istehkamu, Lahıc,

Basqal, Xınalıq tarixi-mədəniyyət və etnoqrafik abidələrin və s. qeyd etmək olar ki, bu da turizmin kompleks inkişafına, təbiət və tarixi-memarlıq abidələrinin əlaqələndirilməsinə imkan verir. Milli Parkın ərazisində olan Baş Qafqaz silsiləsinə aid daimi qarlı zirvələri – Bazardüzü(4466 m), Tufandağ(4206 m), Şahdağ(4243 m), Qızılqaya(3739 m), Babadağ(3632 m) dağ-idman turizminin, alpinizmin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır.

Milli Parkın ərazisi məşhur termal və mineral sularla zəngindir ki, bunlardan Xaltan, Xası, Cimi, Qalaaltı və s. qeyd etmək olar. Bununla yanaşı Milli Parkda təbiət abidələrindən şəlalələr (Afurca və s.), dağ çölləri, yaşı min ilə çatan palıd ağacları, geomorfoloji abidələr yayılıb ki, bunlar da turizmin inkişafına əlverişli şərait yaradır.

Şahdağ Milli Parkı turizm baxımından son dövrlərə qədər geniş istifadə olunmuşdur. Milli Parkın ərazisində məşhur istirahət və turizm mərkəzlərinə Afurca, Çinarlar, Qəçrəş, Təngaltı, Qalaaltı, Çuxuryurd, Pirqulu, Basqal, Talıstan, Lahıc və s. qeyd etmək olar. Bu baxımdan Milli Parkda turizm infrastrukturu da qismən də olsa formalaşmışdır.

Şahdağ Milli Parkında ekoturizmin inkişafı üçün Qubada informasiya mərkəzinin yaradılması, daxili turist marşrutlarının müəyyən olunması, fotoofçuluğun təşkili, dağ-idman turizmi, alpinizm tədbirlərinin keçirilməsi mümkündür. Milli Parkın ərazisində təklif olunan turist marşrutları aşağıdakılardır:

- İsmayılı – Lahıc – Babadağ – Xaltan – Quba (133 km)
- İsmayılı – Basqal – Bədo – Lahıc – Şamaxı (125 km)
- Bakı – Beşbarmaq – Dəvəçi – Quba – Qəçrəş (176 km)

Milli Parkın ərazisində olan etnoqrafik və müxtəlif bayramların, festivalların keçirilməsi mümkündür. Etnoqrafik tədbirlər Xınalıq, Lahıc, Basqal kəndlərini əhatə edə bilər. Milli Parkın Bakıya yaxınlığı ekoloji turizm marşrutlarının təşkilinə imkan verir. Belə ki, Milli Parkın ərazisində mövud olan yerli turist marşrutlarında kütləvi ekskursiyalar təşkil olunması məqsədəuyğundur.

7. Abşeron Milli Parkı. Milli Park 2006-cı ildə Bakı şəhəri Əzizbəyov rayonu ərazisində, Abşeron Dövlət Təbiət yasaqlığının bazasında, 783 ha sahədə yaradılmışdır. Milli Park Abşeronun cənub-şərq qurtaracağı, Şah dili ərazisini əhatə edir.

Abşeron Milli Parkının yaradılmasında əsas məqsəd ətraf mühitin mühafizəsi, nəslə kəsilməkdə olan nadir fauna növlərinin (Xəzər suitisi, ceyran, gümüşü qağayı, yaşılbəş ördək və s.) qorunub saxlanması, iri yaşayış məntəqəsinə yaxın olduğuna görə ekoturizmin inkişaf etdirilməsi, ekoloji monitorinqin həyata keçirilməsi və əhalinin ekoloji maarifləndirilməsindən ibarətdir.

Milli Parkda əsas bitkilər yarımsəhra və effemerli kserofitlərdən ibarətdir. Milli Parkın heyvanat aləminə sürünənlər, suda-quruda yaşayanlar, gəmiricilərlə yanaşı, quşlardan gümüşü qağayı, qu quşu, yaşılbəş ördək, vağ, qaşqaldağ, məməlilərdən ceyran, canavar, çaqqal, çöl pişiyi, yenot, porsuq, tülkü, oxlu kirpi, suiti məskunlaşmışdır.

Göygöl Milli Parkı. Milli Park 2008-ci ildə Azərbaycan respublikası prezidentinin sərəncamı ilə yaradılıb. Hazırda Milli Parkın sahəsi qoruqdan fərqli olaraq genişləndirilmiş və 10 min ha. qədər artırılmışdır. (əvvəlki sahəsi 6275 ha). Milli Park Kiçik Qafqazın şimal-şərqində Murovdağın ətəklərində, ekzotik landşaftla əhatə olunmuş göllər kompleksinin bazasında təşkil olunmuşdur.

Göygöl Milli Parkı Kəpəz dağının şimal yamacında meşə və subalp qurşaqlığında dəniz səviyyəsindən 1100-3065 m yüksəklikdə yerləşir. Milli Parkın ərazisində fıstıq, vələs, şərq palıdı meşəliyi yayılmışdır. Ərazisinin 83%-ni meşələr tutur.

Milli Parkın yerləşdiyi coğrafi şərait əlkədə bu qəbildən olan mühafizə ərazilərinin içərisində həm mikroiqlim baxımından, həm də oksigenlə zəngin ekzotik landşaft baxımından digərlərindən üstündür. Hazırda Milli Parkda heç bir təsərrüfat fəaliyyətinə icazə verilmir.

Milli Parkda təbii zənginliyi qorumaq üçün Ekologiya və Təbii sərvətlər Nazirliyi tərəfindən proqram işlənilib hazırlanmışdır. Bu proqramda Milli Parkın ekosistemi qorumaqla yanaşı onun yaxınlığında Avropa modelinə uyğun istirahət komplekslərinin yaradılması planlaşdırılır. Burada əhalinin istirahəti üçün yeni turist bazalarının, istirahət mərkəzinin yaradılması ilə yanaşı, ekoloji turların təşkili üçün cığırınların müəyyənləşdirilməsi, Milli Parkın xəritə-sxeminin çəkilməsi və s. nəzərdə tutulub.

2. Ölkədə təbiət abidələrinin yayılması, ərazinin coğrafi şəraitindən asılı olaraq dəyişir. Ən çox təbiət abidələri dağlıq və dağətəyi bölgələrdə yayılıb ki, onların da əksəriyyəti əsas və əlavə turist marşrutlarında istifadə olunur. Təbiət abidələrinin turizm baxımından istifadəyə görə 3 qrupa bölünür:

1. Turizm və istirahətin təşkili üçün əlverişli olan ekzotik landşaft abidələri;

2. Müəyyən turist marşrutlarında istifadə olunan təbiət abidələri;

3. Turizm fəaliyyəti ilə birbaşa bağlı olan təbiət abidələri.

Ölkəmizdə təbiət abidələri geoloji, geomorfoloji, hidroloji, flora və faunastik növlərə bölünür. Azərbaycanda geoloji, geomorfoloji abidələr Abşeron, Quba, Qazax, Tovuz, Qobustan, Sədərək rayonlarında yayılıb.

1. Abşeronda geoloji abidələrə palçıq vulkanları, Binəqədidəki Bitium gölü, dəniz sahillərində olan qayalıqlar, Məhəmmədli və Digah kəndlərində qazın alovlandığı ərazilər aid edilir. Abşeronda qeyd olunan təbiət abidələrindən yerli turist marşrutlarında istifadə olunur.

Naxçıvandakı geomorfoloji abidələrə Nəhəcər, Əlinçə, İlanlıdağ, həmçinin Ordubad rayonunda kvars çöküntülərindən ibarət, müxtəlif rənglərdə dağ yamaclarını qeyd etmək olar. Geomorfoloji abidələrdən Naxçıvandakı Sarıdağ, Dəlidağ, Dəhnədağ qədim çöküntü süxurlarının yayılması ekzotik landşaft xüsusiyyətlərinə görə seçilir. Həmçinin Qazax, Tovuz rayonunda, Göyözən, Avey dağı ekzotik təbiət abidələrindəndir. Xınalıq kəndi və Qızılqaya yaylasında 20 – dən çox geoloji abidələr vardır.

Hidroloji və faunastik abidələr. Belə landşaft nümunələri daha çox Böyük Qafqazda, Naxçıvan və Gəncə - Qazaxda yayılıb. Hidroloji abidələrdən Böyük Qafqazın şimal – şərq və cənubunda olan dərin çay dərələrini və şlalələri qeyd etmək olar ki, bunlardan daha çoxu Şəki, Qəbələ, Zaqatala, Quba və Şamaxı rayonlarında yayılıb. Ölkədə mövcud olan şlalələrin böyük hissəsi Böyük Qafqazın çaylarının payına düşür ki, bunların da çoxu əsas turist marşrutlarına salınır. Afurca, Mucuq, Həməzəli, İlisu, Katex, Sarıgüney və s. hidroloji abidələrin turizm əhəmiyyəti vardır.

Ölkədə fauna abidələri əsasən dağlıq ərazilərdə Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqazın meşələrində yayılıb. Flora abidələri ən çox Lənkəran bölgəsində yayılıb. Burada endemik və relikv bitkilər ölkədə yayılan eyni əhəmiyyətli abidələrin 2/3 – dən çoxunu təşkil edir. Bununla yanaşı Sultanbud meşələri, Göygöldə yayılan qarmaqvari şam, şabalıdyarpaq palıd meşələri də flora abidələrindən sayılır.

Ölkədə nadir landşaft abidələrinin daha çox cəmləndiyi ərazilərə Abşeron, Çuxuryurd, İsmayilli rayonlarını, Kəpəz dağı, Quba rayonundakı Qaytarqoca silsiləsi, Təngaltı, Qəçrəş, Kiş çayının dərəsi, Şəkidəki Marxal, Zaqatalada Pəri qalası deyilən ərazilər, Göygöl, Batabat, Lerik rayonundakı estetik landşaftın daha çox cəmləndiyi dağlıq əraziləri qeyd etmək olar. Ölkədə olan təbiət abidələri əhəmiyyətinə görə 3 qrupa bölünür:

1. Dünya əhəmiyyətli abidələr – İlandağ, Göygöl, Göyəzən, Batabat, Hirkan meşəlikəri, Abşeronun palçıq vulkanları;
2. Ölkə əhəmiyyətli abidələr – Şlalələr, Beşbarmaq dağı, Dübrar dağlarındakı mənzərələr, nadir mineral bulaqlar, Sultanbud meşəsi və s.
3. Yerli əhəmiyyətli abidələr – Müxtəlif meşə landşaftı, yaşı bir neçə 100 ilə çatan ağaclar, çay dərələri, yanar bulaqlar, qazın alovlandığı yerlər və s.

Təbiət abidələri turist marşrutlarında istifadə olunur. Bunlardan ən çox Abşeronun palçıq vulkanları, meşəlik ərazilər, Naxçıvanın təbiət abidələri əsas və əlavə.

3. Milli irs nümunələrinin turizmdə istifadə xüsusiyyətləri antropogen ehtiyatlarda olduğu kimi əsasən ekskursiya məqsədli və beynəlxalq turizmin inkişaf etdirilməsi üçün əsas vasitələrdən sayılır. Milli irs nümunələrinin ölkədə turizm ehtiyatı kimi istifadə olunması aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Milli irs nümunələrinin beynəlxalq turizmdə istifadə olunması xüsusiyyətləri. Buraya beynəlxalq sərgilərdə, tranzit turist marşrutlarında və ölkənin müəyyən bir ərazisində turizm ehtiyatlarının daha çox cəmləşdiyi bölgələrdə milli irs nümunələrindən istifadə olunması daxildir.

2. Bölgədə və ya yerli səviyyədə milli irs nümunələrinin təbliği hesabına xalq sənətkarlığının, suvenir istehsalının artırılmasına yönəldilən tədbirlərdir. Bu məqsədlə milli sənətkarlıq nümunələrinin daha çox cəmləndiyi yaşayış məntəqələrində əlavə iqtisadi stimullar yaratmaqla xalq sənətkarlığının inkişafına nail olunması mümkündür.

3. Milli irsin nümunələrinin ölkənin turizm reklamında istifadə olunması və bu məqsədlə beynəlxalq səviyyəli yerləşmə müəssisələrində onların satışının təşkil olunmasından ibarətdir.

Ölkədə milli irs nümunələrinə xalq sənətkarlığının ayrı – ayrı növləri, suvenir istehsalı, müxtəlif kustar üsulla hazırlanan məhsullar, dekorativ sənət nümunələri, ənənəvi toxuculuq aid edilir. Ölkədə qeyd olunan irsi nümunələrdən xalçaçılıq ənənəvi sənət növlərindən olmaqla turizmdə suvenir istehsalı üçün əhəmiyyətli yer tutur. Xalçaçılıq sənətinə aid olan kiçik həcmli xalçalar beynəlxalq sərgilərdə nümayiş olunur və ölkəyə gələn turistlərin ən çox aldığı suvenir məhsullarından sayılır. Ölkədə xalçaçılığın qədim adət - ənənələrini Quba, Şamaxı, Bakı, Qarabağ, Qazax bölgələrində saxlanılıb.

Burada kiçik həcmli xalçalar və ona uyğun gələn müxtəlif məhsullar əl əməyi ilə toxunulduğuna görə ölkəyə gələn turistləri daha çox cəlb edir. Son illər ölkənin əsas turizm mərkəzlərindən sayılan Quba, Şamaxı, İsmayıllı, İçərişəhərdə, Şəkiddə kiçik xalça sexləri fəaliyyət göstərir ki, onların da

istehsal etdiyi məhsullara tələbat artıb. Məsələn: xalçaçılıqda toxunan kiçik xalçaların əngləri təbii olduğuna görə ölkəyə gələn turistləri daha çox cəlb edir.

İstehsalı ənənəvi toxuculuq sahələrindən olan ipəkçilik ölkədə e.ə. IV əsrdən inkişaf etməyə başlayıb. İpək toxumanın Azərbaycan üçün fərqli üslubların olması qədim adətlərə söykənən ipək üzərində naxış vurma sənəti əcnəbi turistləri cəlb edən vasitələrdən sayılır. Ölkədə ənənəvi ipəkçilik sənəti Basqal, İsmayılı, Şəki, Ordubad, Şamaxıda nəsildən - nəsilə ötürülür və naxışvurma üçün << möhür >> xüsusi sənətkarlıqla hazırlanır. Ölkədə ipək toxumasının turizmdə suvenir istehsalı üçün əhəmiyyəti daha çox müxtəlif dəsmallar, kiçik ölçüdə olan ipək işləmələrindən, kələğayılardan ibarətdir.

Ölkədə xalq sənətkarlığı nümunələrindən biri də dulusçuluq və keramika ilə bağlı olan müxtəlif saxsı qab istehsalından ibarətdir. Ölkədə bu sahə neolit və tunc dövründən inkişaf etməyə başlayıb. Hazırda bu sənətkarlıq nümunələri Lənkəran, Masallı, Ərkivan, Qazax, Quba, Abşeronun bəzi kəndlərində öz əhəmiyyətini saxlayıb. Ölkədə saxsı qablar ənənəvi sahə olduğuna görə milli irsi nümunələrin yayıldığı əksər yaşayış məntəqələrində mövcuddur. Qeyd olunan sənətkarlıq nümunələrini yerli və beynəlxalq turizmdə istifadə etmək mümkündür.

Ölkədə milli irsi nümunələrdən misgərlik sənəti e.ə. II əsrdə ölkədə geniş yayılmağa başlayıb. Misgərlik sənətkarlığının inkişafı XV-XVI əsrdə ən yüksək həddinə çatıb. Xüsusilə Azərbaycanın qədim şəhərlərindən Şəki, Şabran, Qəbələ, Bərdə və Ordubadda daha çox inkişaf etmişdir.

Bu dövrdə misgərlik sənətkarlığı digər metal üzərində oyma sənətkarlığı ilə bərabər bütün ölkə ərazisində yayılmağa başlayıb. Hazırda misgərlik sənət nümunələri və digər metal üzərində oyma sənəti Şirvan və Şəki – Zaqatala bölgəsində öz əhəmiyyətini saxlayıb. Misgərliyin yüksək inkişaf etdiyi və qədim adət-ənənələrə söykənən sənətkarlıq beynəlxalq turist marşrutlarında istifadə olunur.

Ölkədə ağac üzərində oyma sənəti də adət-ənənələrə əsaslanır. Xüsusilə Şəki – Zaqatala, Tovuz, Qazax rayonlarında bu sənətkarlıq nümunələri öz əhəmiyyətini saxlayıb.

Ölkədə milli bayramların etnoqrafik sənət nümunələrinin turizm əhəmiyyəti vardır. Ən mühüm etnoqrafik sənət nümunələri Xınalıq, Lahıc, Basqalda öz əhəmiyyətini saxlayıb. Ölkədə qeyd olunan yaşayış məntəqələri əsas turist marşrutlarına salınıb.

Milli irsi nümunələrin turizm baxımından qiymətləndirilməsi aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Milli irsi nümunələrin müəyyən bir ərazidə daha geniş yayılması, bir – birinə yaxın yerləşməsi və qədim adət - ənənələri özündə əks etdirməsi.
2. Milli irsi nümunələrin beynəlxalq turizmdə istifadə olunması üçün mövcud olan tranzit turizm marşrutlarının üzərində yerləşməsi.
3. Müxtəlif suvenir istehsalının ölkədə və bölgələrdə ənənəvi sahə kimi inkişaf etməsi və bölgələrdə milli irsi nümunələrin qədim adət - ənənələrinin qorunub saxlanması.

Ölkədə milli irsi nümunələrinin beynəlxalq turizmdə istifadəsi üçün Caspian Group Consaltinq şirkətinin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

1. Nümunəvi mədəni irs sahəsi üzrə İpək yolunun bir hissəsi kimi qədim mədəniyyət abidələrinin mövcudluğu. Müxtəlif arxeoloji ərazilərin və qədim şəhər xarabalıqlarının qorunub saxlanması. Bu da tranzit turların təşkili üçün əlverişli şərait yaradır.
2. Ənənəvi sənətkarlıq sahəsi əksər bölgələrdə yayılıb və öz əhəmiyyətini saxladığına görə turistləri daha çox cəlb edə bilər. Lahıc, Xınalıq və digər qədimliyi ilə seçilən yaşayış məntəqələrinin qorunub saxlanması xarici turizmin inkişafına təkan vermiş olar.
3. Beynəlxalq musiqi və digər milli bayramlarla bağlı festivalların keçirilməsi üçün əlverişli şəraitin olması.

Mövzu:13. Mineral və termal sular, onların rekreasiya-turizm əhəmiyyəti

Plan:

- 1. Mineral və termal sular, onların müalicəvi xüsusiyyətləri**
- 2. Mineral və termal suların turizm ehtiyatı baxımından qiymətləndirilməsi**
- 3. Kurort – sanatoriya müəssisələrinin başlıca xüsusiyyətləri**
- 4. Dünyanın məşhur mineral və termal suları, bəzi balneoloji kurortları**

1. Mineral və termal sular müalicəvi xüsusiyyəti, kimyəvi tərkibinə və süfrə suyu kimi istifadə olunmasına görə qruplaşdırılır. Mineral sular qruplara bölünərkən onların müalicəvi xüsusiyyətləri ilə yanaşı süfrə suyu kimi istifadə olunması da nəzərə alınır. Bu baxımdan mineral sulardan hidrokarbonatlı və xlor tərkibi olan karbonlu suların süfrə suyu kimi istifadə olunması geniş yayılıb.

Mineral və termal suların kimyəvi tərkibinə müalicəvi xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı qruplara bölünür:

1. Karbonatlı və hidrokarbonatlı, tərkibində ayrıca karbon qazları olan mineral sular. Bu sulardan minerallaşma dağları, Karpatın qərb ətəyi, Bolqarıstan, Rumıniyanın ərazisində, Türkiyənin Zonquldağ bölgəsində daha çox yayılıb. Hesablanmış ümumi debeti 55, 5 mln l / sutka təşkil edir. Azərbaycanda bu suların əsas yayılma arealı Quba,

Xaçmaz və Dəvəçidəki termal sulardan ibarətdir. Ölkədə bu suların ümumi debeti 3,2 min l / sutka təşkil edir.

Qeyd olunan mineral sular yayıldığı ərazilərdə balneoloji kurortlar əsasən müxtəlif uroloji xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur. Hidrokarbonatlı sular yayıldığı ərazilərin coğrafi şəraitindən asılı olaraq kompleks turizm məqsədilə istifadə olunur. Belə ki, Bolqarıstanda 33000 yerlik müalicəvi sanatoriyaaların əksəriyyəti bu suların baxasında yaradılıb.

2. Sulfidli və hidrogensulfidli termal sular. Bu tipli termal sular Rusiyanın şimali Qafqaz bölgəsində, Krımda, Balkan yarımadasında daha çox yayılıb. Bu sularda temperatur $16 - 25^{\circ}\text{C}$ – dən yüksək olur (bəzi sularda 80°C - ə çatır). Termal suların əsas müalicəvi xüsusiyyətlərinə dəri, dayaq – hərəkət orqanları, əsəb xəstəliklərinin müalicəsi daxildir. Hidrogensulfidli sulardan müxtəlif dərmanların hazırlanmasında da istifadə olunur. Bu mineral – termal sular Fransa, Böyük Britaniya, Şimali Qafqaz, Ukrayna və s. ölkələrdə yayılıb. Azərbaycanda ən çox hidrogensulfidli kükürlü sular Abşeron və Lənkəran bölgəsində yayılıb. Ölkədə fəaliyyət göstərən kurortlardan 3200 yerlik bu suların bazası əsasında fəaliyyət göstərir. Hidrogensulfidli suların digər əhəmiyyətinə kimya sənayesində və müalicə palçıqları ilə birlikdə vanna müalicəsində istifadə olunmasıdır.

3. Yodlu – bromlu termal sular. Bu suların yayılması əsasən neftli – qazlı ərazilər üçün səciyyəvidir. Bu növ termal suların ümumi

debiti 8 mln l /sut. qədər qiymətləndirilir. Əsas yayıldığı ərazilərə ABŞ – ın Meksika sahilı, Şimali Afrika ölkələri, İtaliyanı, həmçinin Azərbaycanı da aid etmək olar. Bu termal sulardan istifadə müalicəvi xarakterinə görə digərləri ilə müqayisədə azlıq təşkil edir. Bunun da səbəbi qeyd olunan termal sularda digər qarışıqların çox olmasıdır.

4. Xloridli və ayrıca tərkibində karbon qazının üstünlük təşkil etdiyi sular. Bu sular minerallaşma dərəcəsinin yüksək olmasına görə digər sulardan üstündür. Bu suların bəzilərinin tərkibində hidrogen, kalsium, karbon qazının üstün olması müalicə əhəmiyyəti ilə yanaşı süfrə suyu kimi istifadə olunmasına şərait yaradır. Qeyd olunan mineral suların tərkibinə maqni və kalsi tərkibli kimyəvi birləşmələrin çox olması onların müalicəvi xüsusiyyətlərini artırmış olur. Bu suların ümumi debiti 500 mln l/sut çox qiymətləndirilir. Yayıldığı əsas ərazilərə Rusiyanın Şimali Qafqaz bölgəsi 125 mln l/sut, Türkiyə, Çexiya, Slovakiya, Ukraynanın Karpət hissəsi, Fransa, İtaliya və s. qeyd etmək olar. Azərbaycandakı bu mineral sular Kiçik Qafqaz və Naxçıvanda yayılıb.

Mineral və termal sularla yanaşı müalicəvi palçıq vulkanları, baleoloji əsas təbii bazasını təşkil edir. Belə kurortlar Gürcüstanda, Rumıniyada, Yeni Zelandiyada, Ukrayna, ABŞ və Azərbaycanda fəaliyyət göstərir. Dünyada mövcud olan palçıq vulkanlarının ümumi ehtiyatı 1,3 mlrd km³ təşkil edir.

Azərbaycanda müalicəvi palçıq vulkanları Abşerondakı Böyük Şor, Masazır göllərində yayılıb. Bu müalicəvi palçıqların bazasında

ölkəmizdə ayrıca müalicə mərkəzləri təşkil olunmasa da müxtəlif sanatoriyalarda istifadə olunur.

2. Mineral və termal sular turizm ehtiyatı baxımından qiymətləndirilərkən nəzərə alınan əsas amillərə onun debiti, müalicəvi xüsusiyyətləri və digər təbii komplekslərlə birgə istifadə imkanları daxildir. Mineral suların ümumi sutkalıq debiti min litrdən çox olursa istifadə üçün yararlı sayılır. Bununla yanaşı mineral və termal suların yayıldığı ərazilərin təbii şəraiti, onlardan istifadə imkanlarına təsir etmiş olur. Mineral və termal suların ətrafında digər turizm ehtiyatları mövcuddursa, onların kurort – turizm baxımından mənimsənilməsi daha çox effektiv sayılır.

Mineral və termal suların qiymətləndirilməsində müalicəvi xüsusiyyətləri onların müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində tətbiq olunması ilə bağlıdır. Mineral suların tərkibinin müxtəlifliyi, digər zərərli qarışıqların az olması, antropogen təsirə məruz qalmaması ondan istifadənin əhəmiyyətin artırmış olur.

Mineral və termal suların digər təbii komponentlərlə əlaqəsini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Mineral və termal suların yayıldığı ərazilərdə landşaft ekzotikliyi ilə seçilən təbii komponentlərin olması. Balneoloji kurortların digər təbii və antropogen ehtiyatlardan birgə istifadə olunması mehmanxana tipli balneoloji kurortların yaradılması üçün yararlıdır. Belə ki, balneoloji kurortlar landşaft ekzotikliyi ilə seçilən

ərazilərdə daha çox tikilir və onun kompleks kurort – turizm xidmətləri göstərmək imkanları artır.

2. Mineral və termal suların yerləşdiyi coğrafi şəraitin əlverişli olması turizm infrastrukturunun yaradılması baxımından münbit şərait yaradır ki, bu da ehtiyatların kompleks istifadəsinə imkan verir. Balneoloji turizm ehtiyatlarının coğrafi şəraiti dedikdə onu əhatə edən təbii landşaftla yanaşı, sosial – iqtisadi infrastruktur sahələrinin mövcudluğu, digər təbii – antropogen turizm resursları ilə birgə istifadə imkanlarının nəzərə alınması daxildir. əksər balneoloji turizm ehtiyatlarından istifadə də əsas meyarlardan biri digər turizm ehtiyatlarından birgə istifadə etmək imkanlarıdır. Buna görə də əksər Avropoa ölkələrində balneoloji kurortların təşkilində təbii mühitin saflığı və müxtəlifliyi nəzərə alınmaqla yanaşı, yerləşdiyi ərazinin təbii müxtəlifliyindən, antropogen turizm ehtiyatlarından istifadə etməklə istirahət və dərketmə turizminin inkişafına şərait yaratmış olur. Burada istehsal olunan mineral süfrə suyu isə bütün Avropada məşhurdur.

3. Ərazinin mənimsənilməsinin əsas xüsusiyyətlərindən olan ehtiyatların yayılması balneoloji kurort baxımından qiymətləndirilərkən ətraf mühitin sağlamlığının qorunmasıdır. Yəni əgər təbii ehtiyatlardan istifadə mineral və termal suların tərkibinin dəyişməsinə, çirklənməsinə şərait yaratmamalıdır. Bununla yanaşı balneoloji kurortlarda yaşıllıq norması digər istirahət – turizm mərkəzlərindən yüksək olur. Belə ki, balneoloji kurortlarda yaşıllıq

normal hər gün üçün $25 - 30 \text{ m}^2$ çox olur. ətraf mühitin saflığı üçün kurort müəssisələrinin ətrafında meşə massivləri ilə əhatə olunması onların əhəmiyyətini artırır.

3. Kurort – sanatoriya müəssisələri başlıca xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

❖ Kurort – sanatoriya müəssisələrində müalicə və sağlamlığın bərpasının bir həftədən bir aya qədər davam etməsi. Bu baxımdan kurort müalicə müəssisələri uzunmüddətli turizm fəaliyyətinə daxil edilir. Kurort müalicə müəssisələrində posientlərə qoyulmuş diaqnozdan asılı olaraq onlardan istifadə müddəti dəyişir.

❖ Kurort – sanatoriya müəssisələrində xidmətlərin qiyməti digər turizm növlərinə nisbətən yüksək olur. Bununda səbəbi müalicə və sağlamlığın bərpasının uzunmüddətli olması, tibbi diaqnoza uyğun müalicənin aparılmasıdır. Əksər ölkələrdə kurort müəssisələtinin rentabelliyn təmin etmək üçün sosial turlara üstünlük verilir. Belə sosial turların təşkili daha çox yerli əhaliyə istiqamətlənir.

❖ Kurort – sanatoriya müəssisələrində mövsümlük probleminin olmaması. İqlim – dəniz kurortlarından başqa, digər balneolji və palçıqıa müalicə kurortlarında mövsümlük az müşahidə olunur. Bəzi ölkələrdə balneoloji kurortlar mövsümlər arası dövrdə daha çox fəaliyyət göstərir. Kurort – müalicə müəssisələrində mövsümlüyü aradan qaldırmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir.

❖ Kurort – sanatoriyalarda olan əsasən orta və yaşlı nəsil arasında formalaşır. Bu baxımdan kurort – sanatoriya xidmətlərinə tələbat ilboyu formalaşa bilər.

Kurort – sanatoriya müəssisələrinin tiplərinə daxildir: balneoloji, palçıq və iqlim. Balneoloji kurortlarda müalicə vannaları və mineral sulardan süfrə suyu kimi istifadə etməklə müalicə prosesi aparılır. ən çox balneoloji kurortlar Cexiya, Rusiya, Balkan ölkələrində, Fransa, İtaliya və s. ölkələrdə yayılıb.

Müalicəvi palçıq kurortlarında vannalardan istifadə olunur. Palçıqın müalicəvi əhəmiyyətin artıran amil onun yapışkanlığı və temperaturunun yüksək olmasıdır. ən çox palçıqla müalicə kurortları Rusiya, Ukrayna, Avstriya, Yeni Zelandiya, ABŞ – da və s. yayılıb.

Iqlim kurortları dəniz sahillərinə yaxın yerləşdirilir. Bu da dəniz qumları və günəş vannaları qəbul etməyə imkan verir. Iqlim müalicənin aero və helioterapiya növləri vardır. Iqlim kurortları daha çox Aralıq, Qara, Egey, Qırmızı, Xəzər və digər quru iqlimə malik olan dənizlərin sahillərində fəaliyyət göstərir.

4. Dünyanın məşhur mineral və termal suları, bəzi balneoloji kurortları

Cənubi Avropa ölkələrində:

1. Fransada Priney turizm bölgəsindəki dağ massivlərində olan Mondor, Vişi, La – Burdu balneoloji suların tərkibi əsasən hidrokarbonatlı və sulfidli və s. kimyəvi tərkibli sulardan ibarətdir. 1200 – dən çox belə mineral su mənbəyi vardır. Onların bazasında 30

– dan balneoloji kurort fəaliyyət göstərir. Bunlardan ən məşhurlarına Vişi, Spa, Vittel, Plomber – Le – Ben, Evian – Le – Ben və s. misal göstərmək olar.

Vişi balneoloji kurortu Luara çayının sahilində, ətrafı ekzotik landşaftlarla örtülmüş mənzərəli ərazidə yerləşir. Burada olan hidrokarbonatlı və natriumlu sulardan müalicə məqsədilə istifadə olunmaqla yanaşı, müalicəvi süfrə suyu kimi də istifadə edilir. Vişidə fəaliyyət göstərən 20 – dən çox kurort – sağlamlıq müəssisələrində müalicə, sağlamlıq, istirahət, kosmetik tədbirlərdə həyata keçirilir.

Vittel balneoloji kurortu Fasil dağlarında, 340 m yüksəklikdə unikal təbiətə malik ərazidə yerləşir. Az minerallaşmış sulfidli – xloridli mineral su mənbələri ilə zəngindir. Bunlardan süfrə suyu və müalicə vannalarında istifadə olunur. Balneoloji kurort mərkəzində il ərzində 300 mln. Deka – litr süfrə suyu istehsal olunur və bütün Avropada məşhurdur. Vittel kurort mərkəzində kompleks turizm xidmətləri göstərən 6000 yerdən çox kurort – sağlamlıq müəssisələri vardır.

2. İtaliyada Florensiya və Mərkəzi İtaliya bölgəsində, Lambardiniyada mineral və termal sular daha çoxdur. Ən məşhurları Blaçco, Komo, Arana, Palanasa mineral sularıdır. Onların bazasında balneoloji kurortları fəaliyyət göstərir. Florensiyadakı Ravvina turizm – kurort mərkəzi termal sular əsasında fəaliyyət göstərir. İtaliya termal və müalicəvi su ehtiyatlarına görə Avropada qabaqcıl yerlərdən birini tutur. Ölkədi 2000 – dən çox termal su mənbəyi

mövcuddur ki, onların da əksəriyyəti hidrogensulfidli sulardan ibarətdir. İtaliyanın məşhur kurortlarına Abano – Terme, San – Pellegrino – Terme, Salsomadjore – Terme, Kapri, Viaredjo və s. qeyd etmək olar. İtaliya kurort – sanatoriya komplekslərində yerlərin sayına görə Avropada Rusiya və Çexiyadan geri qalır.

Abano – Terme – Venesiya düzənliyində, dəniz səviyyəsindən 600 m hündürlüyə qədər olan ərazidə yerləşir. Bir hissəsi eyniadlı Milli Parkın ərazisinə düşür. Kurort bölgəsində 150 – dən çox termal su mənbələri vardır ki, bu suların da tərkibi natrium – xloridli və yodlu – bromludur. Mineral – termal suların ətrafında ekzotik landşaftın, yarı quraq hava şəraitinin müşahidə olması onun kurort – turizm əhəmiyyətini artırmış olur. Abano – Terme termal su mənbələrindən antik dövürdə istifadə olunurdu. Hazırda bu termal suların bazasında 12300 yerlik 30 – dan çox kurort – sağlamlıq mərkəzləri fəaliyyət göstərir.

3. İspaniyada mineral və termal su mənbələri Əndəlüs və Kataloniya əyalətində daha çoxdur. Burada 1000 - ə yaxın mineral su mənbələri vardır ki, bunlardan ən məşhurlarına Palamos, Badalona kurortlarında istifadə olunan xloridli və hidrokarbonatlı, radonlu suları qeyd etmək olar. İspaniyanın Kardova turizm bölgəsində termal sular yayılıb ki, onlardan balneoloji kurortlarda istifadə olunur. İspaniyaya gələn turistlərin 14% - ə qədəri mövcud balneoloji kurortlardan istifadə edir. İspaniyanın məşhur kurortlarına Kosta –

del – Asar, Kosta Blanka, Kosta del – Sol, İsyə və s. misal göstərmək olar.

İspaniyanın Aralıq dənizi sahillərində olan kurortları beynəlxalq turizmdə daha məşhurdur. Burada olan Kosta – Brava, Kosta Doroda, Kosta – del – Asar, Kosta Blanka, Kosta – del – Sol kurortları ölkəyə gələn turistlərin əksəriyyətinin istirahət və müalicə mərkəzlərinə çevrilmişdir. Sahil boyu 800 km məsafədə uzanan bu kurort zonasında 35 min yerdən çox istirahət – müalicə mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Kurort mərkəzində Aralıq dənizi iqlimin tipinin üstünlüyü, yayın isti quru, qışın mülayim keçməsi, qumlu sahillərin mövcudluğu, landşaft ekzotikliyi ilə seçilən meşələrlə əhatə olunması, mineral su mənbələri ilə zənginlik bölgənin kurort turizm imkanlarını artırmış olur.

4. Yunanıstanda mineral və termal sular əksəriyyətinə turizm bölgəsində rast gəlinir ki, onların da əsas hissəsi Pekopones, Rodos, Krit və s. turizm mərkəzində cəmlənib. Ölkədə mövcud olan termal suların əsas hissəsi qeyd olunan ərazilərin payına düşür. Bu termal və mineral suların bazasında 320 min yerlik kurort kompleksi fəaliyyət göstərir ki, bunlardan da ən məşhurlarına Katafa, Rodos, Krit, Kaliki, Bani, Milonu, Lindos, Yalisos, Lutarki və s. qeyd etmək olar.

Yunanıstandakı mineral sular hidrokarbonatlı, karbon qazlı, natrium – xloridli sulardan ibarətdir. Ümumi debiti 12 mln l/sut qiymətləndirilir. Ölkəyə gələn turistlərin 19% - i bu balneoloji kurortlardan istifadə edir.

Avropanın digər ölkələrindən Çexiya, Avstriya, AFR, Bolqarıstan, Ukraynada da mineral və termal sularla zəngindir.

5. Çexiyada mineral və termal sular ölkənin əksər yerlərində yayılıb. Mineral və termal suların zənginliyinə görə İtaliya və Rusiyadan geridə qalır. Ölkədə 1000 – dən çox mineral su mənbəyi vardır ki, bunların da əsas tərkibi karbonlu, hidrokarbonatlı, natrium tərkibi mineral və termal sulardan ibarətdir. Ölkədə olan termal suların ümumi debiti 16 mln l/sut qiymətləndirilir. Bunlardan ən məşhurlarına Karlovi Vari, Lazne və s. qeyd etmək olar. Bu termal suların bazasında 34300 yerlik balneoloji kurort kompleksi yaradılıb. Ölkəyə gələn xarici turistlərin 51% - i balneoloji kurortlardan istifadə məqsədilə gəlir.

Çexiyanın balneoloji kurortları olan Karlovi Vari, Mapiansliy lazne, fratişkov – Lazne, Yaximov və s. dünyada məşhurdur. Qeyd olunan kurortlar ilboyu fəaliyyət göstərməklə müalicə ilə yanaşı, kompleks turizm xidmətində göstərir.

Karlovi Vari dünyada ən məşhur balneoloji kurort olmaqla, Çexiyanın qərbində Tepla çayının yaxınlığında yerləşir. Kurortun iqlimi mülayim – kontinental olmaqla yayın orta temperaturu 17°S , qışda -2°S - ə çatır. Karlovi Vari kurortunda 130 – dan çox hidrogensulfidli, hidrokarbonatlı – xloridli və kalsiumlu mineral su mənbələri yayılmışdır. Burada mineral suların temperaturu müxtəlif olmaqla yanaşı, həm müalicə vannaları, həm də süfrə suyu kimi istifadə olunur. Karlovi Vari kurort kompleksində ölkədə mövcud

olan balneoloji kurort yerlərinin yarından çoxu cəmlənib. Karlovi Vari balneoloji kurortunda 20 – dən çox xəstəliyin təbii üsulla müalicəsi aparılır.

6. Avstriyada mineral və termal sular Zasburq, Yuxarı Avstriya, Ştiviya, Tird turizm bölgəsində daha çox yayılıb. Burada mövcud mineral suların əsas tərkibi hidrogen sulfidli olmaqla termal sular üstünlük təşkil edir. Ölkənin məşhur termal sularına Bad – Işıl, Haley və s. qeyd etmək olar. Ölkədə kurort komplekslərinin inkişafına XX əsrin 80 – ci illərində başlamışdır. Hazırda balneoloji kurortların xidmətlərinə görə Avropada 5 – ci yeri tutur. Ölkəyə gələn əcnəbi turistlərin 2,6 mln nəfəri bu kurortların xidmətlərindən istifadə edir. Ölkədə kurort təsərrüfatının və balneoloji kurortların inkişafı üçün dövlət yardımı edilir.

Avstriyanın məşhur kurortlarına Badqastayn, Bad – Xaal, Baden və s. qeyd etmək olar. Badqastayn Avropada çox məşhur olan dağ iqlim balneoloji kurortudur. Kurort kompleksinin yerləşdiyi ərazidə 18 – dən çox mineral və termal su mənbəyi vardır. Bu mineral və termal suların bazasında 7 açıq və 25 qapalı hovuz, 5000 yerdən çox kurort kompleksi fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı kurort kompleksində qış idman turizminin təşkili üçün 170 km xizək yolu və digər zəruri texniki qurğular təşkil edilmişdir.

7. AFR –da balneoloji kurortların yayıldığı ərazilərə Bavariya, Maklenburq, Saksoniya, Baden turizm bölgələrini əhatə edir. Burada mineral və termal sular daha çox dağlıq ərazilərdə yayılıb. Ölkədə

debiti yüksək olan 1000 – dən çox mineral su mənbəyi mövcuddur. Bunlardan ən məşhurlarına Şvasland, Svab, Vildbadi və s. qeyd etmək olar. Bu qeyd olunan mineral suların tərkibi hidrogen – sulfidli, hidrokarbonatlı və natriumlu sulardan ibarətdir. Yerli turistlərin 18% - i, xarici turistlərin 15,8% - i onların xidmətlərindən istifadə olunur.

Almaniyanın məşhur kurortlarına misal olaraq Baden – Baden, Visbaden, Bad – Brambax, Bad – Kroyvnax, Qarmış – Partenkirxen və s.qeyd etmək olar. Qeyd olunan məşhur kurort mərkəzləri kompleks sanatoriya – istirahət xidmətləri göstərir. Baden – Baden və Visbaden kurort mərkəzləri isə buraya gələn turistlərə əyləncə, istirahət, ekskursiya və digər xidmətlərdə göstərilir. Almaniya kurortlarının əlverişli coğrafi mövqeyi, landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazidə yerləşməsi, iqlimin mülayimliyi, digər turizm ehtiyatları ilə zəngin olması onlardan kurort – turizm məqsədilə istifadə artırmışdır.

8. Ukraynada mineral və termal sular Karpat dağlarının ətəklərində, Lıvov bölgəsində daha çox yayılıb. Burada olan məşhur termal sulara Naftusi, Turskoveç, Prikarpatyeni və s. qeyd etmək olar. Ölkədə mineral sular Qərbi Ukraynada yayıldığına görə burada kurort kompleksləri daha çox inkişaf etmişdir. məşhur balneoloji kurortlara, Turskoveç, Sudak, Aluşda və s. beynəlxalq kurort mərkəzlərindən sayılır.

Turskoveç Karpat dağlarının ətəklərində unikal təbii şəraitdə yerləşən balneoloji kurortudur. Lıvov yaxınlığında yerləşən

balneoloji kurortun iqlimi mülayim kontinentaldır. Burada 25 – dən çox yüksək debitli mineral su mənbələri vardır ki, onlarda tərlibi hidrokarbonatlı və sulfidli, maqneziumlu sulardan ibarətdir. Turskoveçdə yayılan mineal suların tərkibi haftusi sularına oxşardır.

Turskoveçdə mineral suların bazasında eyniadlı kurort kompleksi fəaliyyət göstərir (1833 – cü ildən). Hazırda Turskoveç kurort kompleksində 40 – dan çox müalicə - sağlamlıq mərkəzləri fəaliyyət göstərir ki, burada ümumi yerlərin sayı 14 mindən çoxdur.

9. Rusiyada əsas mineral su mənbələri Şimali Qafqaz bölgəsinə də yayılıb. Burada 3000 – dən çox mineral su mənbəyi var ki, onların da tərkibində karbon qazının çox olması müalicəvi xüsusiyyətlərlə yanaşı, süfrə suyu kimi də istifadə etməyə imkan verir.

Şimali Qafqaz turizm bölgəsi mineral suların zənginliyinə görə dünyada yalnız ABŞ – dan geri qalır. Mövcud mineral suların ümumi debiti 2,5 mlrd l/gündən çox yayılıb. Bu mineral sular qafqaz dağlarının şimal ətəklərində 600 – 3200 m yüksəklikdə daha çox yayılıb. Məşhur mineral sular Arxız, Narzan, Esentuki, Nalçık, Minvodu və s. göstərmək olar. Bu kurortlarda 50 – dən çox xəstəliyin təbii üsullarla müalicəsi aparılır.

Bəzi məşhur Qafqaz kurortlarının səciyyəsi:

Pyataqorck – Podkumok çayının sahilində ilboyu fəaliyyət göstərən balneoloji palçıqla müalicə kurortudur. Burada 23 sanatoriya yerləşir ki, onlarda da ümumi yerlərin sayı 4200 – dən çoxdur. Kurort mərkəzində müxtəlif təbii müalicə üsulları ilə dəri,

qaraçıyər, mədə - bağırsaq, ginekoloji və s. xəstəliklər müalicə olunur.

Kislovodsk – Şimali Qafqaz dağlarının 800 – 1200 m dəniz səviyyəsindən hündürdə yerləşən, geniş meşə massivi ilə əhatə olunmuşdur. Şəsas müalicəvi xüsusiyyətləri “narzan” tipli mineral sulardan istifadə etməklə uroloji, mədə və digər daxili xəstəliklərin aradan qaldırılmasıdır. Hazırda kurort kompleksində 44 sanatoriya fəaliyyət göstərir ki, burada ümumi yerlərin sayı 6000 – dən çoxdur. Kurort kompleksində üç və dörd ulduzlu otellərə turistlər müalicə xidməti ilə yanaşı, əyləncə, səyahət. Ekoloji, idman turları və s. təklif edir. Burada il ərzində 500 mindən çox turist gəlir.

Şimali Qafqazın digər məşhur kurortlarına Esentuki, jeleznovodski və s. qeyd etmək olar. Bu kurort komplekslərindən 50 – dən çoxu il boyu fəaliyyət göstərən sanatoriya və müalicə mərkəzidir. Qeyd edilən sanatoriyalarda yerlərin sayı 10 mindən çoxdur. Hər il bu kurort komplekslərində bir milyona yaxın yerli və xarici turistlər gəlir.

Şimali Qafqaz mineral su mənbələri əsasında dünyada ən çox süfrə suyu istehsal edən müəssisələr yaradılmışdır. Hazırda bu müəssisələrin özəlləşdirilmiş və yeni texnologiyalarla təchiz edilmişdir. Buna görə də bu müalicəvi süfrə suyu istehsalı artırılmış. Və il ərzində 3 mln deka l - ə çatmışdır.

Rusiyada palçıq vulkanları ilə müalicə də geniş yayılıb ki, bunlarında əsas hissəsi Şimali Qafqaz, Ural və Volqaboyu turizm

bölgələrində cəmlənmişdir. Ölkəyə gələn turistlərin 5% - i qədəri bu müalicə müəssisələrinin xidmətlərindən istifadə etsə də gələcəkdə qeyd olunan kurortlar da xidmətin səviyyəsin yüksəltməkdə daha çox turist cəlb etmək mümkündür.

10. Türkiyədə mineral və termal sular əsasən Şərqi Anadolu, Bursa, Mərmərə və Egey dənizi ətrafında yayılıb. Ölkədə 500 – dən çox termal su mənbəyi mövcuddur. Onların debiti 6,8 mln l/sut qiymətləndirilir. Bunlara misal olaraq Yalova, Çeşmə, Pamukkale, Səlçuk, İznik, Uludağda olan termal s mənbələrindən istifadə olunur. Çeşmə və Pamukkaledə olan termal suların bazasında 4000 yerlik kurort kompleksləri fəaliyyət göstərir.

Türkiyədə mineral və termal sulardan turizm məqsədilə hələki geniş istifadə olunmur (15% - ə qədəri). Bununla yanaşı bəzi kurort mehmanxanalarında, turizm bölgələrində termal sulardan mühüm əhəmiyyət kəsb edən balneoloji müalicə vasitəsi kimi istifadə olunur.

Mövzu:14. Milli Parkların rekreasiya – turizm resursları kimi səciyyəsi

Plan:

- 1. Milli Parkların turizmdə istifadəsi**
- 2. Milli Parkların təsnifatı**
- 3. Dünyanın məşhur Milli Parkları və xüsusi qorunan əraziləri**

1.Milli Parkların turizmdə istifadəsi XX əsrin ortalarında Avropa ölkələrində ekoturizmin inkişafı ilə bağlı olmuşdur. Bu mərhələdə milli parklardan istifadə əsasən təbii mühitlə insanların qarşılıqlı əlaqəsi və ölkələrdə ekoloji tərbiyənin inkişafı ilə birbaşa əlaqəli olsa da XX əsrin 70 – 80 –ci illərində Avropa ölkələri və amerikalarda ekoturizmin digər turizm növlərinə alternativ kimi formalaşması ilə əlaqədar olaraq mənimsənilməsinə başlanıb.

Milli parkların turizm baxımından araşdırılması göstərir ki, onlar tək ekoturizm əhəmiyyəti kəsb etmir, eyni zamanda ətraf mühitin müxtəlifliyinin öyrənilməsində, turizmdə sakit istirahətin təşkilində və safari turlarda istifadə olunur. Milli Parklardan istifadə turizm ehtiyatından ətraf mühitlə birbaşa bağlı olduğu üçün aşağıdakı 3 amil nəzərə alınır:

1. Turizm və istirahətin inkişafına əlverişli şərait yaradır ki, bu da Milli Parklarda istifadə üçün müəyyən olunmuş cığırıları müşahidə məntəqələrinin olması vacibdir.

2. Təbiət mənzərələrinə, maddi-mədəniyyət abidələrinə turizm fəaliyyəti zamanı dəyən ekoloji pozuntunun minimuma endirilməsinin təmin edilməsi. Bu məqsədlə ekoloji monitorinqin aparılması, ətraf mühitə dəyən ziyanın ödənilməsi vacibdir.

3. Milli parklarda turizm fəaliyyətinin ekoloji tərbiyə funksiyası yüksək olduğuna görə əhalini kütləvi ekskursiya hərəkətinə cəlb edən vasitələrindən sayılır.

Milli parkların turizm ehtiyatı kimi istifadənin məqsədi və vəzifələri aşağıdakılardır:

1. Təbii komplekslərin qorunması və ətraf mühitlə əlaqəli olan turizmin həvəsləndirilməsi. Bu məqsədlə Milli Parkların ərazisində nadir bitki və heyvan nümunələrinin qorunması üçün xüsusi zonalar ayrılır.

2. Əhalinin ekoloji maarifləndirilməsi, həmçinin elmi – təcrübi əhəmiyyət kəsb etməsi və ekoloji monitorinqin keçirilməsi üçün əlverişli yer olması. Əhalinin kütləvi turizm hərəkətinə qatılması üçün Milli Parkların imkanlarından istifadə olunur ki, bu da insanların ekoloji maarifləndirilməsində əhəmiyyətli rola malikdir. Milli Parkların elmi – təcrübi əhəmiyyət kəsb etməsi burada olan fauna və flora növlərinin həyat tərzini, yaşadığı ətraf mühitin dəyişmələrinin öyrənilməsindən ibarətdir.

3. Dağıdılmış təbiət, tarixi abidələrin bərpası, həmçinin infrastrukturun yaradılmasından ibarətdir. Milli Parklar təbii və antropogen abidələrin bərpası ilə yanaşı, onlardan turizm

məqsədlə istifadəyə imkan yaradır. Bu məqsədlə Milli Parklarda müvafiq infrastruktur yaradılır. Belə infrastruktur obyektlərə müşahidə məntəqələri, kiçik yerləşmə müəssisələrinin təşkili, istirahət üçün yerlərin ayrılması və s. daxildir.

4. Ekoloji monitorinqin həyata keçirilməsi. Milli Parklar elmi – təcrübi əhəmiyyət kəsb etdiyinə görə onlarda müvafiq dövlət və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən monitorinqlərin təşkili mümkündür. Belə monitorinqlərin aparılması Milli Parklarda olan fauna və flora növlərinin sayına, artım dinamikasına nəzarət etməyə imkan verir.

Milli parkların turizmlə bağlı məhdudlaşdırıcı funksiyası daha çox individual istifadənin üstünlüyü, turizm sənayesinə aid infrastrukturun tam təşkil olunması, mövcud təbii müxtəliflikdən istifadə zamanı onun dəyişilməsinə yol verilməməsidir. Milli Parklardan istifadənin individual xarakteri turist tələbatlarının müxtəlifliyi ilə bağlıdır. Belə ki, Milli Parklardan turizm məqsədilə istifadədə ekskursiya və dərək etmə turları üstünlük təşkil etdiyinə görə kütləvi turizm hərəkətində daha çox yararlanırlar.

Milli Parklarda turizmin təşkili baxımından məqsəd və vəzifələrindən asılı olaraq funksiyaları aşağıdakı qruplara ayrılır:

- İstehlakçı tələbatına uyğun olaraq turizm məhsulunun hazırlanmasında Milli Parklardan istifadə. Milli Parkların turizm məhsuluna salınması yuxarıda qeyd olunduğu kimi dərək etmə turlarında üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı əksər qərb ölkələrində Milli Parklardan turməhsulda istifadənin əsas xüsusiyyətləri safari turların təşkili ilə bağlıdır. Bununla yanaşı Milli Parkların yaxınlığında

müxtəlif istirahət obyektlərinin, əyləncə müəssisələrinin olması ona olan tələbatı artırır, həmçinin bütünlüklə turməhsuluna daxil olmasına imkan verir.

- İstehlakçı tələbatına uyğun olaraq Milli Parklarda müşahidə məntəqələrinin olması, fotoovçuluq üçün şəraitin yaradılması. Milli parkın ərazisində idarəetmənin səmərəliliyini yüksəltmək üçün mövcud ərazi daxilində bir neçə tematik planlar, fotosəkillə əks olunan lövhələrinin verilməsi vacibdir. Buna görə Milli Parkların girişində onun fauna və flora aləmini əks etdirən fotosəkillərin nümayiş etdirilməsi, müvafiq cığırnları göstərən kartoqrafik planın olması, təhlükələr haqqında informasiyanın verilməsi ondan istifadə edən turistlərin rahatlığını təmin etmiş olur.

- Tarixi – memarlıq abidələrinin tələb olunan səviyyədə qorunub saxlanılması, həmçinin Milli Parkların ərazisində sanitar normalara əməl olunması. Milli Parklarda təbii və antropogen ehtiyatlar kompleks qorunduğuna görə onları əvvəlki vəziyyətində bərpası turist maraqlarını artırmış olar. Milli Parkların daxilində olan tarixi-memarlıq abidələrindən istifadə norması müəyyənləşdirilir ki, bu da turistlərin mövcud ehtiyatlardan səmərəli istifadəsinə imkan verir.

- Milli Parkların ərazisində və onun yaxınlığında turizm infrastrukturunun stimullaşdırılması üçün onların yaxınlığında olan torpaq sahələri icarəyə verilməklə investisiyalar cəlb olunur. Bu da Milli Parkların bərpasına, onun inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır.

- Milli Parkların ehtiyatlarından səmərəli istifadə etmək üçün turist marşrutlarının təşkilinin onunla əlaqələndirilməsi mümkündür. Bu məqsədlə həm Milli Parkın daxilində, həm də mövcud beynəlxalq və yerli turist marşrutlarına salınması kütləvi turizmin təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır.

2.Bəzi Avropa və Rus mütəxəssisləri Milli Parkları turizm baxımından istifadəyə görə landşaft, meşəpark, idman parkı, akapark, aqropark, biosfer parkı və s.bölürlər. Bu təsnifatda Milli Parkların ətraf mühiti qorumaq funksiyası ilə yanaşı onlardan istifadənin formaları nəzərə alınır. Burada Milli Parkların təbii və antropogen ehtiyatlarla bağlılığı üstün götürülsə də, turizmdə istifadənin növlərindən asılılığı və insanların yaratdığı idman – istirahət qurğularının cəmləşdiyi ərazilərdə Milli Park kimi təsnifləndirilir. Onu da qeyd edək ki, akvapark, idman, aqroparkların Milli Park kimi verilməsi mübahisəli məqam olmaqla düzgün təsnif olunmamışdır.

Elmi ədəbiyyatda Milli Parkların aşağıdakı növlərinə rast gəlinir:

- Landşaft parkları - ətraf mühitlə bağlı olub, landşaft ekzotikliyi ilə seçilən ərazilərdə təşkil olunur. Ekoloji turizm, ekoloji maarifəndirmə, elmi və ekskursiya əhəmiyyəti vardır.

- Meşəparklar – təbii və süni salınmış, landşaft ekzotikliyi ilə seçilən yaşıllıq zonalarında təşkil olunur. Landşaft parklarından fərqi kompleks funksiya yerinə yetirməklə rekreasiya, dərkətmə, bədii – arxitektura, sanitariya – gigiyenik və s. xüsusiyyətləri özündə cəmləməsidir. Meşəparklar ekskursiya, gəzinti, sakit istirahət, müxtəlif növ ovçuluq, idman, Week – End və s. turizm tədbirlərinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli ərazi olmasıdır.

- Təbii Milli Parklar - nadir, tipik landşaft nümunələrinin cəmləşdiyi ərazilərdə təşkil olunur. Buraya xüsusi mühafizə olunan ərazilər, ekoloji zonalar, elmi əhəmiyyət kəsb edən fauna, flora nümunələrinin cəmləşdiyi ərazilər də aid edilir. Təbii Milli Parklarda rekreasiya – turizm fəaliyyəti istirahət, ekskursiya xarakterli olur və müəyyən edilmiş zonalarından istifadə etmək mümkündür.

- Tarixi – arxitektura rekreasiya parkları - müxtəlif etnoqrafik, tarixi – mədəni abidələrin cəmləşdiyi ərazilərdə təşkil olunur. Kompleks rekreasiya əhəmiyyəti kəsb etməklə dərkətmə, ekskursiya, səyahət, etnoqrafik turizm məqsədilə istifadə etmək mümkündür.

Dünyada 2000 – dən çox milli park, təbii rezervat və ya təbiət parkı mövcuddur. Bunların əsas hissəsi Avropa ölkələrinin payına düşür. Ən çox Milli Parkı olan ölkə ABŞ-dır. Dünyada mövcud olan milli parkların xüsusiyyətlərinə görə və təbiətdən istifadə baxımından aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. Ekoloji və elmi əhəmiyyət kəsb edən turizm məqsədilə geniş istifadə olunmayan, ekoloji mühitin yüksək səviyyədə qorunduğu Milli Parklar və ya təbii rezervatlar. Bu növ Milli Parkların Çexiyada, Ukraynanın Karpət dağları bölgəsində, Avstriyada, Avstraliyanın Şor gölündən ibarət cənub – qərb bölgəsinə təşkil olunub. Belə Milli Parklar elmi – təcrübi əhəmiyyət kəsb etdiyi üçün turizm fəaliyyətinə qismən icazə verilir.

2. Təbii və antropogen komplekslərin birgə qorunduğu əhalinin kütləvi turizm hərəkətində istifadə etdiyi milli və təbii parklar. Belə ərazilərdə ətraf mühitin turizm baxımından qiymətləndirilməsi əsas

götürülür. Turist cıgırları, turist informasiya mərkəzi, müşahidə məntəqələri, gecələmək üçün yerləşmə obyektindən ibarət olur. Hazırda turizm üçün yararlı sayılan Milli Parkların 2/3 hissəsi yuxarıda onların payına düşür.

3. Safari məqsədi ilə turizmin daha çox təşkil olunduğu fotoofçuluqda geniş istifadə olunan Milli Parklar. Belə Milli Parklar mərkəzi mərkəzi və cənubi Afrika ölkələrində, CAR – da, Avstraliyada, Braziliyada, Hindistanda daha çox yayılıb.

3.Dünyanın məşhur Milli Parklarına və xüsusi qorunan ərazilərinə aiddir:

Şimali Amerika.Yellouston, Yosemite, Everqlide, Niaqara, Roki – Muntains və s. Dünyada ilk təşkil olunan Milli Park ABŞ- da Yelloustondur (1872). 3000 – dən çox qeyzer, bizonlar və digər təbii komplekslər qorunur. Milli Parkın yaxınlığında istirahət mərkəzləri təşkil olunmuş, səyahət və ekskursiyalar üçün ərazilər müəyyənləşdirilmişdir.

Yosemit Milli parkı.ABŞ-ın qərbində əlverişli coğrafi mövqeyə malik ərazidə yerləşir. İstirahət üçün əlverişli şəraitə malikdir. Milli Parkın istirahət və turizm mərkəzlərindən il ərzində milyondan çox turist istifadə edir. Milli Parkın təbii meşə landşaftı və meşə heyvanları qorunur.

Mersed çayının yuxarı axarında 178 m hündürlüyündə möhtəşəm Nevada-Foll, onun yanında isə 95 m hündürlüyündə olan Vernall-

Foll şəlaləsi yerləşir. Milli Parkda Apper-Yosemit və Leuer-Yosemit şəlalələri turistlərin ən çox səyahət etdiyi bölgələrdəndir.

Yosemit Milli Parkının heyranedici mənzərələrindən biri yarım dairə formasında olan Half-Dum dağlarıdır. Dağın qalıqları alpinistlər üçün ən yaxşı məşq meydançasıdır. Parkın cənubunda Qley-şer-Poin meydanı yerləşir. Bu parkın ətraf əraziləri görmək üçün ən yaxşı nöqtəsidir. Buradan Milli Parkın bütün ərazilərini görmək mümkündür.

Park uzunömürlü sekvoya ağaclarının məskənidir. Burada 500-ə yaxın bənzərsiz, çox gözəl sekvoya ağacları vardır. Onlardan ən böyüyü olan Nəhəng Qrizlinin bu yaxınlarda 2700 yaşı qeyd edilib. Milli Parkda 1400 bitki, 70 növdən çox məməli heyvanlar yayılıb.

Yellouston Milli Parkı. Ümumiyyətlə ABŞ-da olan parkların əksəriyyəti ölkənin qərbində yerləşir. Yellouston milli parkı Kordilyer dağının ətrafında yaradılıb. Dünyada ilk milli park olan Yellouston 1872-ci ildə yaradılıb.

Yellouston o qədər böyükdür ki, 3 ştatda yerləşir: Vayominq, Montana, Aydaxo ştatları. Bu park “canlı geologiya” adlanır. Burada qeyzərlər, palçıq vulkanları, göllər, şəlalələr, təkrarolunmaz dağ mənzərələri mövcuddur. Burada həm vulkanik, həm də buzlaq tipli təbiət abidələri var. Yerin altında maqmanın püskürməsi nəticəsində yarğan əmələ gəlmişdir. Bu yarğanlar parkın mərkəzində yerləşir.

Yellouston parkı planetimizin qaynar zonasında yerləşir. Yüksək temperatur nəticəsində parkın ərazisindən qeyzərlər çıxır. 5-8 dəqiqə

davam edən püskürmə getdikcə sakitləşir. Parkda 3000-ə yaxın qeyzer var. Ən məşhur qeyzer İlujkadır-qeyzer 50-70 dəqiqə arasında 42 m hündürlüyündə isti su püskürür.

Denali Milli Parkı. Milli park Mak-Kinli dağının yaxınlığında yerləşir. Onun sahəsi 24000 kv.km-dir. Denali milli parkının bəzəyi onun Mak-Kinlinin zirvəsində olmasıdır. Denali dünyada ən böyük parklardan biridir.

Böyük Kolorado Kanyonu. Milli Parkda ən böyük Qrand-Kanyon və ya Böyük Kolorado Kanyonu adlandırılan ərazinin sahəsi 320 km²-dir. Kanyonun bəzi yerlərinin eni 25 km-dir, bəzi yerlərinin eni isə 120 m-ə çatır. Qırmızı rəngdə olan qayalar atmosferin təsirindən rəngini dəyişə bilər. Hərdən qayalar yaşıl, hərdən isə mavi çalarlar əks etdirir.

Böyük Kanyon 60 milyon il bundan qabaq əmələ gəlmişdi, hansı ki yer kürəsi hələ təzə formalaşırdı. Kanyonda küknar ağacları, ardıc kolları var. Burada yüksək dağlardan tutmuş daş shralarına qədər rast gəlmək mümkündür. Burada 1500 bitki növü mövcuddur. Onlardan 11-i nadir və tükənən növlərdəndir. Qrand-Kanyon Milli Parkı həm də 76 növ məməlinin, 50 növ amfibiya və sürünənlərin və 300 növ quşların məskənidir. Qrand-Kanyon milli parkının əsas məqsədi təkcə təbiəti yox, həm də tarixi obyektləri qorumaqdır. Arxeoloqlar burada qədim insan sümükləri tapmışdılar. Buradan da məlum olur ki, park keçmişdə insanların yaşayış yeri olmuşdur. Milli Parkın yaxınlığında turist bazaları fəaliyyət göstərir.

Kanadanın Vud-Valtalo Milli Parkında Amerikanın səciyyəvi heyvanları, həmçinin bizon, müşk öküzü və s. qorunur. Parkın yaxınlığında 5000 yerdən çox istirahət turizm mərkəzi yaradılıb.

Tikal Milli Parkı Qvatemalanın rütubətli sıx tropik meşələrində yerləşir. Rütubətli tropik meşələrin arasından kəsik daş piramidalar ucalır. Bu, qədim maya hindlilərinin məskənləridir. Mayalar burada 15 əsr yaşayıblar, lakin onların bu ərazidən getmələri müəmmalı olmuşdur. Tikal Milli Parkı 576 km² ərazini əhatə edir. Tikal Milli Parkı 54 növ məməli heyvanların məskənidir. Burada ağquyruqlu marallar, pumalar, yaquarlar, tapirlər, böyük və kiçik qarışqayeyənlər, üçpəncəli tənbəllərə və s. rast gəlinir. Həmçinin burada ulayan meymunlar və hörümçəybənzər meymunlar da yaşayır.

Milli Parka ildə milyona yaxın yerli və xarici turistlər gəlir. Buna görə də parkın yaxınlığında geniş istirahət mərkəzləri, turist bazaları fəaliyyət göstərir.

Cənubi Amerika-Araukarias, Kanayma, Şinqu və s. Venesuelada yerləşən Kanayma Milli Parkı 2000 hündürlüyə qədər olan dağ meşələrini əhatə edir. Milli Parkda 30 min km² sahədə geniş təbiət əraziləri, 12 min növdən çox heyvan növləri, şlalələr və digər təbiət abidələri qorunur. Dünyada məşhur olan Anhel, Orayma şlalələri Milli Parkın ərazisindədir. Milli Parkın ərazisində safari və ekoloji turlar təşkil olunur. Venesuelaya gələn xarici turistlərin əksəriyyəti bu Milli Parka baş çəkirlər. Toxunulmaz ərazilər və

landşaftın sakitliyi vəhşi təbiəti sevənləri valeh edir. Sapo şəlaləsinin divarları Pemon tayfasının ərazisinə gedən cığırı gizlədir. Bu tayfanın sakinləri aborigenlərdir. Onlar daima parkın ərazisində yaşayırlar. Bu da xarici turistləri daha çox cəlb edən vasitələrdəndir.

Parakas Milli Parkı. Parakas milli parkı Sakit okean sahilində Peru şəhərində yerləşir. Bu ərazidə daim güclü küləklər əsir. Peruda bu küləkləri Parakas küləkləri adlandırırlar. Burada okeanın dibində rəngarəng həyat mövcuddur. Soyuq Peru cərəyanı dəniz sularını oksigen və qidalandırıcı maddələrlə zənginləşdirib okean suları ilə qarışdırır. Mikroorqanizmlərin çoxluğu buraya balıq axınını cəlb edib. Okeanın parka yaxın hissəsi heyvanlarla zəngindir. Onların arasında delfin, dəniz tısbağaları, tülən, xırda onurğasızlar və ən əsası nəhəng balıq sürüləri var.

Milli Parkın ərazisində qədim mədəniyyət mərkəzlərinin mövcudluğu onun turizm əhəmiyyətini artırmış olur. Buna görə də Milli Parka gələn turistlərin sayı ilbəil artır. Peru hökumətinin gördüyü tədbirlər nəticəsində Milli Parkın ərazisində turist cığırları müəyyən edilmiş, yeni istirahət və turizm mərkəzləri istifadəyə verilmişdir.

Pantanal Parkı. Pantanal parkı Braziliyanın cənub-qərbində yerləşir. Onu rəngarəng bioloji xüsusiyyətləri, çoxsaylı göl və çayları, rütubətli sıx tropik meşələri, savannaların olması flora və faunanın tükənən növlərinin qorunmasına əlverişli şərait yaradır. Pantanal meşələrində yaquar, varan, tapir, alligator və bataqlıq

quşları yaşayırlar. Meşələrdə hündürlüyü 10-18 m-ə çatan palma və sıx ot bitkiləri vardır. Milli Parkın daha çox elmi-təcrübi əhəmiyyəti vardır.

İquasu Milli Parkı. Park Argentina və Braziliya ərazisində yerləşir. Parkın ümumi sahəsi 1000 km²-dir. Şəlalə 275 ayrı şəlalələrdən, yəni kaskadlardan ibarətdir. Şəlalənin aşağı hissəsi Argentinaya gedən körpü üstündə yerləşib. Şəlaləyə Argentina hissəsindən baxmaq və hətta əl vurmaq çox asandı. Şəlalənin aşağı və yuxarı hissəsinə qayıqla getmək olar. Amma ən maraqlısı şəlaləyə tropik meşələrdən keçərək piyada getməkdir. Şəlalədən başqa burada geniş cəngəlliklərə baxmaq olar. Milli parkın ərazisi ilboyu turistlərlə dolu olur. Buna görə də Milli Parkın yaxınlığında 6000 yerdən çox istirahət və turizm mərkəzləri yaradılmışdır.

Afrika- Serengeti, Kabareqa, Ruvenzori, Kröqera, Tassila və s. Tanzaniyada olan **Serengeti Milli Parkı** 5 min km²-ə qədər ərazini əhatə edir. Milli Parkda Afrika üçün səciyyəvi olan 60-dan çox fauna növü yayılıb. Milli Parkdan dərkətmə, safari və ekoturizm məqsədilə geniş istifadə olunur. Tanzaniyaya gələn xarici turistlərin 2/3 hissəsi bu Milli parkın xidmətlərindən istifadə edir. Milli Parkın yaxınlığında qeyri-adiliyi ilə seçilən mehmanxananın olması onun turim əhəmiyyətini daha da artırır.

Bununla yanaşı Keniyada öz təbii zənginliyi ilə seçilən **Masai-Mava Milli Parkıdır**. Milli Parkın yaxınlığında yerləşən və dünyanın ən möcüzəli mehmanxanalarından hesab edilən “Tree Tors

Hotel"-in burada olması xarici turistlərin cəlb olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Milli Parkın yaxınlığında dünyanın ən ekzotik restoranı fəaliyyət göstərir ki, burada əksər vəhşi heyvanların ətindən qızardılmış yeməklər və kabablar müştərilərə təklif olunur.

Asiya-Barquzin, Sundarban, Pribaykal, Kedrovi Pad, Böyük Qobi, Silinqol, Volonq, Sinxarac və s.;

Banqladeşdə benqal pələnglərinin qorunduğu **Sundarban Milli Parkı** 8 min km²-dən çox sahəni əhatə edir. Milli Parkın ərazisində nəslə kəsilməkdə olan benqal pələngi, Cənubi Asiyanın səciyyəvi olan müxtəlif fauna növləri qorunur. Milli Parkın ərazisində safari turlar üçün təşkil olunmuş cığırılar, müxtəlif müşahidə məntəqələri mövcuddur. Burada turizmin müxtəlif növlərinin təşkili üçün onun yaxınlığında kiçik həcmli yerləşmə müəssisələri tikilmişdir.

Çində pandaların qorunduğu **Volonq Milli Parkı** onun cənub-şərqində musson meşələrinin arasında yerləşir. Milli Parkın ərazisində 500-ə yaxın panda qorunur. Bu Milli Park pandaların qorunduğu yeganə ərazi sayılır. Buraya gələn turistlər pandaların qidalanmasını, həyat tərzini müşahidə edə bilərlər. Milli Parkın daxilində eko və safari turist marşrutları təşkil olunur. Milli Park Çinə gələn xarici turistlərin daha çox baş çəkdiyi ərazilərdəndir.

Avropa-Askaniya Nova, Belovejskaya Puşşa, Valday və s.;

Lyuberon Milli Parkı. Lyuberon Milli Parkı Alp dağlarının şərqində, Fransa'nın cənub-şərqində yerləşir. Fransızlar buranı Provans adlandırırlar. Bənövşəyi-parlaq lavandalar, sıx yaşıl meşələr,

ağappaq təpələr bu milli parkın əsas ekzotik landşaftıdır. Parkın ümumi sahəsi 1650 km²-dir. Parkda bir-birinin əksi olan iki tip iqlim var və bunun nəticəsində burada çoxçeşidli, rəngarəng bitkilər bitir. Lyuberon parkının yaxınlığında Avropada çox məşhur olan Altay sidi ağaclarının iri plantasiyaları var. Lyuberonun digər ekzotik landşaftı erozion mənşəli uçurumlardır. Bu uçurumlara baxmaq üçün il ərzində minlərlə turist gəlir. Parlaq qırmızı və sarı rəngin çalarları uçurumda olan oksidin yaranması ilə bağlıdır. Bu Milli Parkın coğrafi mövqeyinin əlverişli olması, əsas istirahət və turizm mərkəzlərinin yaxınlığında yerləşməsi ondan istifadə edən yerli və xarici turistlərin sayını artırır.

Avstraliya- Ridcent-River, Xamersli-Reync, Tanami-Dezert və s.

Uluru və Kata-Tyuta Milli Parkları. Avstraliyanın mərkəzində yerləşir. Park 3 səhra ilə əhatələnib: Hibson, Simpson və Viktoriya. Ətrafa baxdıqda gözə sonu görsənməyən səhralıqdan və orada olan dyunlardan başqa heç nə görsənmir. Ümumi sahəsi 1300 km² olan parkın ərazisi yerli aborigenlərə məxsusdur. Uluru və Kata-Tyuta Milli Parkları yerli əhali üçün müqəddəs sayılır. Uluru yer üzündəki ən böyük daşdır. Onun hündürlüyü 350m, uzunluğu 36 km, eni isə 1,6 km-dir. Daşın 6 km-i yerin altındadır. Uluru sanki səhrada aysberqi xatırladır. Onun burada necə əmələ gəlməsi hələ də müəmmalıdır. Daşın üstündə qədim insanların müxtəlif əşyaları, heyvan və insanların şəkilləri canlandırılır. Turistləri bura cəlb edən

əsas səbəblərdən biri də daşın rənginin dəyişməsidir. Qısa vaxt ərzində daş rəngini qızılı-sarıya, sonra tünd-qırmızıya, bənövşəyi və nəhayət sonda tamamilə qaraya çevirir.

Mövzu:15. Azərbaycanın Xəzərsahili rekreasiya – turizm təsərrüfatı

Plan:

1. Sahil zolağının sərhədləri və ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi üsulları
2. Xəzərsahili bölgədə rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsi
3. Xəzər sahilində rekreasiya əhəmiyyətinə görə seçilən tarixi memarlıq abidələri
4. Xəzərsahili bölgədə turizmin perspektiv inkişafı

1. Sahil zolağı dedikdə yalnız çimərlik deyil, ondan müəyyən qədər kənarda yerləşən rekreasiya əhəmiyyətli ərazilər nəzərə alınmalıdır. Bu baxımdan biz bunun sahil zolağı üzrə müqayisəli sərhədini çəksək və sahil bölgəsində olan təbiət, tarixi-mədəni abidələri, mineral və termal suları, rekreasiya landşaftlarını, o cümlədən sosial infrastruktur sahələri də buraya əlavə etsək, bunların da sahildən 20-25 km kənarda yerləşdiyini görə bilərik.

Bununla belə, biz sahildən 20-30 km uzaqda yerləşən əraziləri sahil zonası kimi qəbul edə bilərik. Sahil zonası dedikdə, 1 - 5 km - lik ərazilərin əsas, 5-14 km daxilə doğru olan ərazilərin isə ehtiyat ərazi kimi qəbul olunmasını məqsədə uyğun hesab edirik. Xəzərsahili rekreasiya ehtiyatları qiymətləndirilərkən ehtiyat ərazilərin də

götürülməsi məqsədə uyğundur. Sahil zolağının sərhədləri isə hər bir rekreasiya rayonunun özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alınmaqla müəyyən edilə bilər.

Rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsində əsas problemlərdən biri də ayrı-ayrı meyarlar üzrə bal sistemi əsasında şkalanın tərtibidir.

Bal qiymətinin meyarları aşağıdakı kimi götürülmüşdür:

1 bal - əlverişsiz;

2 bal-nisbətən əlverişli;

3 bal-orta əlverişli;

4 bal - əlverişli;

5 bal çox əlverişli.

Bu baxımdan biz havanın temperaturu $18 - 23^{\circ}\text{S}$ - ə çatan günlərin sayı 135-dən çox olarsa (5 bal) komfort günlər – çox əlverişli, 100-135 günə çatarsa əlverişli (4 bal), 100 günə qədər olarsa orta əlverişli (3 bal) götürmüşük ki, bu da ümumi iqlim göstəricilərinin rekreasiya məqsədilə istifadəyə yararlı olduğunu göstərir.

2 bal – rekreasiya məqsədləri ilə istifadə üçün nisbətən əlverişli hesab olunur. Burada havanın temperaturu $18 - 23^{\circ}\text{S}$ olan günlərin sayı 50-70 çatarsa, həmçinin havanın temperaturunun 16°S – dən aşağı və 28°S – dən yuxarı qeydə alındığı günlərin sayı tez-tez təkrarlanarsa, yağıntıların orta illik miqdarı 800 mm və ya 150 mm – dən aşağıdırsa, küləyin orta sürəti 15m/san – dən çox qeydə alınan

günlərin sayı 70-80 - ə çatarsa, bu iqlim şəraiti diskomfort və ya nisbətən əlverişli sayıla bilər.

Havanın temperaturunun $18 - 23^{\circ}\text{S}$ olan günlərin sayı 30 – 40 – a çatarsa, həmçinin temperatur $10 - 14^{\circ}\text{S}$ – dən aşağı və 30°S – dən yuxarı olan günləri tez -tez təkrarlanarsa, yağıntıların orta illik miqdarı 1000 mm və ya 100 mm – dən aşağı, günlərin sayı çoxluq təşkil edərsə, 15 m/san sürətlə əsən küləkli günləri sayı 120 – ni ötərsə, günəşli saatların orta illik miqdarı 1600 klvt/ saatdan az olarsa, rekreasiya məqsədilə istifadə üçün əlverişsiz sayılır (1 bal).

Çimərliklərin suyunun temik rejimini qiymətləndirərkən $17 - 25^{\circ}\text{S}$ bizim region üçün komfort sayıldığını əsas götürmüşük (5 bal). Çimərliklərdə suyun temperaturunun $14 - 27^{\circ}\text{S}$ – yə çatan günlərin təkrarlanmasını 4 bal, $13 - 28^{\circ}\text{S}$ diskomfort olduğuna görə 3 bal, 13°S – dən aşağı və 28°S – dən yuxarı temperaturun tez – tez təkrarlanmasını 2 bal, 12°S – dən aşağı və 29°S – dən yuxarı olan günlərin sayının çoxluğunu bizim bölgə üçün əlverişsiz hesab etmək olar (1 bal).

Rekreasiya bölgəsinin iqlim xüsusiyyətləri qiymətləndirilərkən, həmin ərazi üçün komfort zona öyrənilir. Komfort bölgə coğrafi enliklərdən, yaşayış məntəqəsinin hündürlüyündən, insanların həyat tərzindən və s. asılıdır. Bizim zona üçün komfort şərait $18 - 23^{\circ}\text{S}$ arasında götürülə bilər. Küləyin sürəti və nisbi rütubət artdıqca komfort zonanın hədləri də ona müvafiq olaraq dəyişir.

Bir nəfərə düşən yaşıllıq zonası qiymətləndirilərkən N. P. Şelemovun və K. İ. Lyuomudrovanın təklif etdiyi meşə parklardan, meşə və çimərliklərdən istifadə norması əsas götürülmüş sahil bölgəsi üçün yerli xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır. Burada yaşıllıq zonalarının orta yüklənmə normaları əsas götürüldüyündən biz də rekreasiya məqsədi üçün istifadədə yaşıllıq normasının $0,8 \text{ m}^2/\text{adam}$ – çox əlverişli (5 bal), $0,52 \text{ m}^2/\text{adam}$ - əlverişli (4 bal), $0,4 \text{ m}^2/\text{adam}$ - orta əlverişli (3 bal), $0,3 \text{ m}^2/\text{adam}$ -nisbətən əlverişli (2 bal), $0,12 \text{ m}^2/\text{adam}$ - əlverişsiz (1bal) kimi qeydə almışıq.

Adambaşına düşən məişət xidmətinin həcmi respublikadakı normaları uyğun götürülmüşdür. Burada respublika üzrə adambaşına düşən orta məişət xidmətinin həcmi nəzərə alınmışdır. Bu baxımdan çox əlverişli – 672,4 manat, əlverişli 528,4 manat, orta əlverişli – 350,1 manat, nisbətən əlverişli – 218,4 manat, əlverişsiz – 190 manat götürülmüşdür.

Əhalinin sıxlığı qiymətləndirilərkən ərazinin turizm və rekreasiya baxımından mənimsənilməsində rolu nəzərə alınmış, N.P. Şelomovun təklif etdiyi metodikaya uyğun olaraq hər km^2 -ə düşən əhalinin sayı əsas götürülmüşdür. Buna görə də əhalinin daha sıx məskunlaşdığı ərazilər (hər km^2 - ə 500 nəfərdən çox) (5 bal), 300 – 450 nəfər əlverişli (4 bal), 150 – 290 nəfər orta əlverişli, 80 – 140 nəfər nisbətən əlverişli, 45 – 70 nəfər əlverişsiz kimi qiymətləndirilə bilər.

İl ərzində 100 min rekreantın ərzaq tələbatı respublikamızda olan fizioloji normalar, həmçinin istirahət və kurort müəssələrinin gündəlik ərzaq tələbatının orta kütləsi əsasında hesablanmış, orta bal göstəriciləri F.N. Əsgərovun tövsiyə etdiyi normaya uyğun qiymətləndirilmişdir.

2. Yuxarıda qeyd etdiyimiz bal sistemini saxlamaqla rekreasiya ehtiyatlarının qiymətləndirilməsinin aşağıdakı komponentlər üzrə aparılmasının daha məqsədə uyğun hesab edirik.

1. Əlverişli iqlim. Tədqiq etdiyimiz ərazidə bol günəş enerjisi ilə təmin olunan dörd iqlim tipi müşahidə olunur. İqlimin quru olması, günəşli saatların illik miqdarının çoxluğu, açıq havaların mövsüm dövründə tez-tez təkrarlanması burada istirahət və turizm müəssələrinin yaradılması üçün əlverişlidir.

Xəzər sahilində ilin soyuq və mülayim dövründə (oktyabr, aprel) bütün meteoroloji məntəqələr üzrə havanın orta temperaturu $3-7^{\circ}\text{S}$ müşahidə olunmuşdur. İlin soyuq və mülayim dövründə rütubətli və mülayim havaların təkrarlanması - 57% (IV, VI, VII, VIII sinif), o cümlədən yağışlı havalar – 37%, havanın temperaturu $7-10^{\circ}\text{S}$ arasında dəyişən və yuxarı olan günəşli havaların təkrarlanması 32% (II, III, V, IX sinif) təşkil edir. Müalicə və istirahət üçün oktyabr ayının əvvəlləri daha əlverişlidir. Yanvar fevral aylarında isə Altıağacda, Şahdağda qış idman oyunlarını təşkil etmək mümkündür.

Havanın temperaturu sahilboyu düzənliklərdə və çimərlik zonasında $20 - 25^{\circ}\text{S}$, dağətəyi zonalarda isə $17 - 23^{\circ}\text{S}$ arasında dəyişir.

O cümlədən dağətəyi və dağlıq zonada açıq və qismən açıq havaların təkrarlanması 69 – 72% təşkil edir ki, bu da yay aylarında dağlıq və dağətəyi zonalarda istirahətin təşkili üçün əlverişli şərait yaradır.

Xəzər sahilinin iqlim göstəriciləri Qara dəniz sahillərinə nisbətən üstünlüyü ilə seçilir. Tədqiqat prosesində Qara dəniz və Aralıq dənizi sahillərinin Xəzər sahilləri ilə müqayisəsini aparmışıq.

Qara dəniz, Aralıq dənizi və Xəzər dənizi sahilləri iqlim göstəricilərinin müqayisəsindən aydın olur ki, Xəzərsahili zona günəşli saatların miqdarı və komfort günlərin sayına görə Aralıq dənizi sahillərindən geri qalır. Bununla yanaşı iqlim göstəricilərinin mühüm elementi olan günəş radiasiyasının bolluğuna görə Xəzər sahilləri Aralıq dənizi sahillərindən üstündür. Deməli, Xəzər sahillərində iqlimlə müalicə imkanları daha genişdir. Bununla yanaşı, Xəzər sahilləri qısa və uzunmüddətli istirahətin təşkili baxımından müqayisə etdimiz digər regionlardan üstünlüyü ilə fərqlənir.

Dənizsahili bölgədə komfort hədlərin təkrarlanması mövsüm dövründə yerləşdiyi ərazidən asılı olaraq 69 – 75% çatır. Çimərlik mövsümünün müddəti isə 110 – 125 gün davam edir. Ərazidə mikroiqlim komfortluluğunun dəyişməsi Abşeronda küləkli havanın təkrarlanması ilə əlaqədar olaraq 57% - ə düşür. Çimərlik mövsümünün uzunluğu isə ən çox Abşeron və Neftçalanın dəniz sahilləri üçün səciyyəvidir ki, bu da 135 günə qədər davam edir.

2.Narın qumlu çimərliklər. Xəzərsahilinin mühüm rekreasiya sərvətlərindən biri də narın qumlu çimərliklərdir. Xəzər dənizinin

Azərbaycan sahil zolağının dayazlığı, suyun şəffaflığı, duzluluq faizinin aşağı olması (10 – 13%), mövsüm dövründə dənizdə suyun hərarətinin 18 – 24⁰S – yə çatması, çimərlik mövsümünün 140 – 160 gün davam etməsi burada rekreasiya təsərrüfatının inkişafı üçün münasib şərait yaradır.

Xəzərsahili çimərliklərin temperaturunun təhlilindən aydın olur ki, komfort günlərdə suyun temperaturunun 18 – 21⁰S - ə çatması çimərlik mövsümünə mane olan küləkləri, rütubətli günləri də əlavə etsək, Xəzərsahili çimərliklərdə çimmək üçün normal temperatur 21 – 23,5⁰S götürülə bilər.

Xəzərsahili çimərliklər müalicəvi qumu və şəffaf suyu ilə Qara dəniz sahili çimərliklərindən geri qalsa da, mövsüm dövründə suyun temperaturunun yüksəkliyi baxımından üstündür. Burada əlavə çimərliklərin mövsümünün davamiyyəti də Qara dəniz sahili çimərliklərindən 20 – 30 gün artıqdır (Qara dəniz sahili çimərlik müddətinin davamiyyəti 120 – 130 gün, Xəzərsahili də isə bu göstərici müvafiq olaraq 130 – 145 gündür).

Xəzər dənizində duzluluq dünya okeanının orta duzluluğundan 2-3 dəfə azdır. Çimərliklərdə bu, daha da azalır. Xəzər sahillərinin 0-20 m - ə qədər dərinliklərdə duzluluq 10 – 12% - i təşkil edir. Sahilboyu çimərliklərdə ən çox duzluluq fevral, avqust aylarında 12,5 – 13,1% müşahidə edilir.

3. Mineral sular və müalicəvi palçıqlar. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın mineral və termal sularına bir çıx hallarda yüksək

dağlıq, gözəl mənzərəli meşə örtükləri olan ərazidə rast gəlmək olur ki, bu da həmin suların ətrafında kurort təsərrüfatının inkişafı üçün geniş imkanlar yaradır.

Kurortoloqlar mineral və termal sulardan istifadə imkanlarını müəyyən edərkən, onların müalicəvi xüsusiyyəti və kimyəvi tərkibinə görə bir neçə qrupa bölmüşlər.

A: karbohatlı və hidrokarbonatlı, tərkibində ayrıca karbon qazı və ionu olmaqla, orta temperaturu $10 - 20^{\circ}\text{S}$ təşkil edən mineral və termal sular. Buraya əsasən Dəvəçi – Siyəzən inzibati rayonlarında yerləşən mineral və termal sular (Zeyvə mineral bulaqları – (debiti 2300 l/sut.çox), daxildir. Karbohatlı və hidrokarbonatlı mineral suların ümumi debiti 5,5 min l/sut. – dan çox, orta temperaturu $10 - 20^{\circ}\text{S}$ – dir. Bu sular uroloji xəstəliklərin müalicəsində istifadə olunur.

B: sulfidli və hidrogensulfidli, orta temperaturu $25 - 37^{\circ}\text{S}$ - ə çatan termal sular. Bu mineral və termal suların ümumi debiti 1240 min l/sut. – dur.

Şübhəsiz ki, yerləşdiyi ərazidən, minerallaşma dərəcəsindən asılı olaraq bu mineral və termal suların orta temperaturu müxtəlifdir. Belə ki, Nabran soyuq bulaqlar qrupunda suyun temperaturu $8 - 20^{\circ}\text{S}$, minerallaşma dərəcəsi isə çoxdur. Abşeronda yerləşən termal suların minerallaşma dərəcəsi isə az olsa da, temperatur $16 - 25^{\circ}\text{S}$ – yə (Şıxovda 71°S) çatır.

Bu sulfidli və hidrogen – sulfidli mineral və termal sularla əsasən vanna müalicəsi aparılır, əsəb, dəri, qan – damar, dayaq – hərəkət

orqanları və s. xəstəliklər müaslicə edilir. Bu termal və mineral bulaqların bazası əsasında 5000 yerdən çox sanatoriya – kurort təsərrüfatı yaradılmışdır.

C: xlor – natriumlu və tərkibində ayrıca hidrogen – sulfidli, suyunun temperaturu $40 - 45^{\circ}\text{S}$, minerallaşma dərəcəsi $4 - 7, 0 \text{ mlq/l}$ olan termal sular. Suyun temperaturunun yüksək olması termik vannaların qəbulu üçün əlverişli şərait yaradır. Hərəkət orqanlarının, xroniki revmatizmin, əsəb sistemi xəstəliklərinin müalicəsində bu sulardan istifadə olunur. Həmçinin ürək – damar, giekoloji xəstəliklərin müalicəsində də yaxşı səmərə verir

Lənkərann zonasında yayılmış natrim – xloridi suların ümumi debiti 465 min l/sut – dan çox, suyunun temperaturu $41 - 45^{\circ}\text{S}$ - ə çatır. Bu suların bazası əsasında Lənkəranda 400 yerlik müalicə pansionatı, “İbadsu” və “Qotursu” da yerli əhəmiyyəti istirahət bazaları fəaliyyət göstərir.

Ç: yodlu – bromlu və tərkibinə üzvi maddələrin çoxluğu ilə seçilən mineral sular. Bu suların minerallaşma dərəcəsi $2 - 5 \text{ mlq/}$, temperaturu isə $27 - 33^{\circ}\text{S}$ - ə çatır. Sahil zonasında yodlu – bromlu sular. Neftçala rayonu ərazində yayılmışdır ki, onların da onların da ümumi debiti 1500 l/sut – dan çoxdur.

Müalicəvi palçıqlar. Sahil bölgəsində çox böyük ehtiyata malik müalicə ocaqlarını təmin etməyə imkan verir.

Plastiklik və yapəşqanlıq, istilik tutumunun çox, istilik keçirmənin az olması palçıqla müalicənin səmərəsini artıran fiziki

xassələrdir. Xəzər sahilində masazır, Böyük – şor gölündəki müalicəvi palçıqın plastikliyinin çox olması onların bəzən tamamilə yapışmasına, xəstəliyin səmərəli müalicəsinə kömək edir. Həmçinin bu palçıqların istilik effektinin yüksək olması, onunla müalicə imkanlarını artırır.

4. *Rekreasiya landşaftları.* Sahil boyunca 26,5 m – dən başlayaraq 200 m - ə qədər uzanan düzənliklər, çəmən-meşələr, yovşanlı-şoranlı səhralar, çəmənliklərdən sonra ucalan dağlar ərazinin estetik zənginliyini göstərir. Həmçinin burada mavi dəniz, qumlu sahil, təmiz hava, açıq səma, mülayim cənub küləyi ərazinin rekreasiya əhəmiyyətini artırır. Respublikamızın ərazisində 825 km uzanan Xəzər sahillərində yuxarıda qeyd etdiyimiz təbii zənginliklərlə yanaşı, nadir təbiət abidələri də geniş yayılmışdır.

Burada – təbiətlə dənizin qovuşağında reliktlə meşəliklər, yaşı min ildən çox olan ağaclar, ekzotik amillərin təsiri ilə yaranmış relyef formaları, dəniz sahillərində inkişaf etmiş müasir dəniz çöküntüləri, “yanardağ” kimi tanınan təbii məşəl bölgənin çox cazibədar mənzərələrindəndir. Xəzər sahillərindəki zəngin təbiət abidələrinin ərazinin rekreasiya potensialında mühüm rolu vardır. Bunlar əsasən aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Geoloji – geomorfoloji abidələr və onların landşaft ekzotikliyində rolu. Qobustan qayalıqları, Dibrar tipli qayalıqlardan ibarət Beşbarmaq, küləyin təsiri ilə yaranmış Abşerondakı relyef formaları, Şollar və Lənkəran ovalığındakı gətirmə çöküntüləri belə

abidələrdəndir. Xəzər sahillərində tərkibində balıqqulağı olan böyük daşlara da təsadüf edilir.

Abşeron yarımadasında geomorfoloji xüsusiyyətlərinə görə seçilən yarganlar, qobular və onların yamaclarında səthə yaxın neft layları turistləri daha çox cəlb edir. Abşeronun Məhəmmədli və Digah kəndləri yaxınlığında üzə çıxan metan qazı burada daimi yanan məşəl yaratmışdır. Hələ qədim zamanlarda Suraxanı kəndi yaxınlığında – üzə çıxan qazın alovlandığı yerdə atəşpərəstlər özləri üçün məbəd tikmişlər. Sahil bölgəsində daim şölələnmiş qaz ən cəzbedici mənzərə yaradır.

Xəzər sahillərində öz ekzotikliyi ilə seçilən təbiət abidələrindən biri də Neogendən başlayaraq fəaliyyətdə olan palçıq vulkanlarıdır.

Burada fəaliyyətdə olan 5 palçıq vulkanı və bir çox sönmüş vulkanlar mövcuddur. Sahil düzənliklərində sönmüş vulkanlar konus, təcik formasında qalmışdır. Palçıq vulkanlarının püskürməsi qazların alovlanması ilə müşayiət olunur ki, bu da ətrafda gözəl mənzərə yaradır.

Flora və fauna abidələri, onların landşaft ekzotikliyində rolu: Xəzər sahilinin zəngin iqlimi burada özünəməxsus rekreasiya landşaftları yaratmışdır. Xəzərin şimal sahillərinin mülayim iqlimi, suların səthə yaxın yerləşməsi sahilboyu meşə sahələrinin yayılmasına səbəb olmuşdur.

Xəzər sahilində yerləşən meşəliklər torpaq və su mühafizəedici, tarlaqoruyucu xassələri ilə yanaşı, kurort – istirahət məqsədilə

istifadə üçün də yararlıdır. Təəssüf ki, Xəzərsahili meşəliklərdən rekreasiya məqsədilə cəmi 5 – 10% istifadə olunur.

Sahil zonasında ümumi meşəlik sahəsinin (838 km²) əsas hissəsini meşə - parklar təşkil edir. Sahil zonasında əhalinin sayından və yaşıllıqların sahəsindən asılı olaraq adambaşına 0,3-0,4 m² yaşıllıq düşür ki, bu da 3 balla qiymətləndirilə bilər. Bu yerlərdə rekreasiya müəssisələri yaradılarkən təbii resurslardan istifadə olunması məqsəduğundur. Əlavə onu da qeyd edək ki, bu heyvanların çoxu qorunduğuna görə bu ərazilərdə ovçuluq turizmini inkişaf etdirmək yalnız mövsüm dövründə mümkündür. Bütün bunlar nəzərə alınaraq sahil zonasında respublikamızda turizmin yeni sahəsi olan fotoovçuluğun inkişafına diqqət yetirilməlidir.

Sahil zonasının ovçuluq imkanlarından maksimum istifadə üçün bu sahənin inkişafının qayğısına qalmaq lazımdır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Türkiyənin Aralıq dənizi sahillərində istirahətə gələn turistlərə meşələrdə tur, dağ keşisi, ceyran və s. heyvanların ovu təklif olunur.

Respublikamızda ov heyvanları daha çox Böyük və kiçik Qafqazda və Talış dağlarında yayıldığından ovçuluğu məhz bu zonada təşkil etməyi məğbul sayırıq.

Xəzərsahili heyvanat aləmində rekreasiya məqsədilə istifadə və heyvanların qorunması üçün aşağıdakılar zəruri hesab edirik.

a) Sahil zonasında fotoovçuluğun inkişaf etdirilməsi;

b) Xarici turistləri cəlb etmək üçün ov turizminin inkişaf etdirilməsi;

c) Sahil zonasında qanunsuz ovçuluğa imkan verilməməsi;

d) Gələcəkdə rekreasiya müəssisələrindən gələn gəlirin bir hissəsinin sahil zonası heyvanlar aləminin qorunmasına sərf olunması.

Xəzərsahili zonanın zəngin təbiətinin qorunması məqsədilə 113 min hektar sahəni əhatə edən dövlət qoruğu (Qobustan, Şirvan, Qızılağac, Hirkan) və 3 yasaqlıq (Abşeron, Gil adası, Bəndovan) yaradılmışdır. Bu qoruq və yasaqlıqlarda relikt və endemik bitki növləri (dəmirağac, şabalıdyarpaq palıd, azat, Xəzər şanagülləsi və s.), o cümlədən, Qobustanda ağac formalı ardıc, qoz, əncir, nar, sahil zonası üçün səciyyəvi olan qocaman palıd, vələs və s. yayılmışdır.

Son dövrlərdə respublikamızda milli parkların yaradılması təşəbbüsü geniş vüsət almışdır. 1997 – ci ilin iyul ayında Sankt – Peterburqda Tasis proqramı üzrə “Yeni müstəqil dövlətlərdə ətraf mühitə qayğıkeş münasibətin yayılması” mövzusunda keçirilmiş yekun seminarda Azərbaycanda “Şahdağ” milli parkının yaradılması proqramı bəyənilmişdir. Layihənin beynəlxalq maliyyə orqanları tərəfindən dəstəklənməsini Britaniya şirkəti təmin edəcəkdir. Bu milli parkın yaradılmasının ümumi dəyəri 350 min ABŞ dolları təşkil edir ki, bunun da 280 min dollarını beynəlxalq təşkilatlar müəyyənləşəcəkdir. “Şahdağ” milli parkında ərazinin ekosistemi ilə yanaşı, onun tarixi – mədəni abidələrinin də qorunması nəzərdə

tutulur. Onu da qeyd edək ki, respublika Prezidentinin fərmanı ilə Bakının sahil bağına milli park statusu verilmişdir. Bununla yanaşı, Səbail qəsrinin bərpası, həmçinin Nargin adasında disney əyləncə mərkəzinin yaradılması da nəzərdə tutulmuşdur.

Sahil bölgəsində yerləşən istirahət və turizm mərkəzlərində səyahətlərin təşkili işində rekreasiya landşaftlarının mühüm rolunu nəzərə alaraq aşağıdakı turist marşrutlarını daha aktual hesab edirik:

1. Bakı – Beşbarmaq – Siyəzən – Qalaaltı.
2. Bakı - Giləzi – Altıağac.
3. Bakı – Beşbarmaq – Xaçmaz – Xudat.
4. Bakı – Beşbarmaq – Xudat – Nabran – Yalama.

Onu da qeyd edək ki, əlavə olaraq bu marşrutlara Şamaxı, İsmayıllı, Quba, Qusar rayonlarındakı landşaft ekzotikliyi ilə rekreantları cəlb edən ərazilər də daxil edilə bilər.

Cənub istiqamətində aşağıdakı ekzotik turist marşrutlarını təşkil etmək daha məqsədəuyğundur.

1. Bakı – Qobustan.
2. Bakı – Ələt – Salyan – Neftçala.
3. Bakı – Masallı – Qızılağac.
4. Bakı – Masallı – Lənkəran – İstisu.
5. Bakı – Lənkəran – İstisu – Xanbulaqçay.
6. Bakı – Lənkəran – Astara – Lovani.

Abşeron yarımadasında sahil boyunca təşkil edilən ekzotik turist marşrutlarına Abşeronda yerləşən tarixi – mədəni abidələri də daxil etmək lazımdır.

5. Tarixi-mədəni abidələr. Azərbaycan tarixi-mədəni abidələrlə zəngindir. Respublikamızda ilk insan məskənləri, orta əsr nadir memarlıq abidələri ilə diqqəti cəlb edir.

3. Xəzər sahilində rekreasiya əhəmiyyətinə görə seçilən tarixi memarlıq abidələri təsvirləri əsasən Abşeronda təsadüf edilir. Buradakı Qobustan qayaüstü rəsmlərinə (e. ə. 8-ci minillik), o cümlədən, orta əsr şəhərsalmanın incisi sayılan “İçəri şəhər” abidələr kompleksi, Abşeron kəndlərindəki XIII – XIX əsrlərə aid məscidlər, karvansaralar, Mərdəkandakı dördkünc qala (XIV əsr), Nabrandakı qala (1301 – ci il), Ramanadakı qala (XV əsr), Suraxanıdakı qədim atəşpərəstlərin məbədi “Atəşgah” xalqımızın qədim tarixini əks etdirir.

Sahil zonasında Xaçmaz rayonu Şıxlar kəndindəki məscid (XV əsr), Dəyirmantəpə yaşayış yeri (IV əsr), Şabran kəndindəki şəhər xarabalıqları da rekreantları cəlb edən tarixi – memarlıq abidələrindəndir. Siyəzən rayonundakı Beşbarmaq dağı dini ziyarətgah olaraq yerli əhəmiyyət kəsb edir.

Lənkəran – Astara mühüm rekreasiya əhəmiyyəti kəsb edən tarixi – memarlıq abidələri ilə seçilir. Bölgədəki tarixi – memarlıq abidələri əsasən V – XIX əsrə aiddir. Lənkəranda qalan, Hacı Mirzə hamamı, məscid (XVIII əsr), Balaburd kəndində qalan (XIV əsr),

Sığın, Divəlonə kəndlərində erkən dəmir dövrünə aid qəbirlər rekreasiya əhəmiyyətinə görə diqqəti çəkir.

Astara rayonunda orta əsrlərə aid zəngin tarixi – mədəni abidələr qorunub saxlanılmışdır. Buradakı tarixi – memarlıq abidələrinin yaşı 800 – 1000 ilə çatır. Hacı Teymur və Hacı Baxış məscidlərini, Məşədi Abdultalib hamamı, Ərçivan kəndində olan Həmid Abdulla məscidi, XIX əsrə aid hamam, Tülü kəndindəki erkən dəmir dövrünə aid (e. ə. XI – V əsrlər) qədim qəbiristanlıq turistləri özünə cəlb edən maraqlı səyahət yerləridir.

Qeyd edək ki, Xəzər sahillərində yerləşən tarixi – memarlıq abidələrin çoxu XII – XV əsrlər aiddir. Digər ölkələrdən fərqli olaraq respublikamızda bu sahədən rekreasiya məqsədləri üçün çox az istifadə edilmişdir. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bizim tarixi – mədəni abidələr bir – birindən uzaq və pərakəndə yayılmışdır. Belə vəziyyət onlardan rekreasiya məqsədilə istifadə üçün çətinləşdirir.

Aralıq dənizi sahillərində özünün qədimliyi və orijinallığı ilə seçilən, tarixi – mədəni abidələrlə zəngin ölkələrdən İtaliya, Yunanıstan, İspaniya, Türkiyə və s. qeyd etmək olar. Aralıq dənizi sahillərində roma imperiyası dövründən qalma, antik dövr (Yunanıstan), həmçinin orta əsr abidələri təsadüf olunur. Xəzərsahili abidələr isə Qara dəniz və Aralıq dənizi sahilindəki abidələrinə nisbətən cavan və pərakəndəliyi ilə seçilir. Məhz buna görə də Xəzərsahili bölgənin tarixi – mədəni abidələrindən digər rekreasiya sərvətləri ilə birgə istifadə etmək daha çox səmərə verərdi.

Sahil bölgəsindəki tarixi – mədəni abidələr əhəmiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

a) Beynəlxalq əhəmiyyətli abidələr: “İçəri şəhər” abidələr kompleksi, Qobustan qaya təsvirləri;

b) Respublika əhəmiyyətli abidələr: qədim yaşayış məskənləri, XV – XIX əsrə aid məscid, karvansara, qala, türbələr, həmçinin qədim qəbirlər və s.

c) Yerli əhəmiyyətli abidələrə rayonun tarixində izi olan tarixi – memarlıq abidələri daxildir.

d) Tarixi – mədəni abidələrə rayonun əhəmiyyətinə görə dini ziyarətgahları da əlavə etmək olar. Beşbarmaq, Şıx burnundakı Bibi-Heybət piri, həmçinin Abşeron və Lənkəran rayonlarının bir çox yaşayış məntəqələrindəki dini ziyarətgahlar sahil zonasındakı dini abidələrdir.

6. *Nəqliyyat infrastrukturu.* müasir dövrdə dənizsahili xalq təsərrüfatının inkişafında şəhər – kənd, kənd – rayon mərkəzləri arasında əlaqə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Buna görə də regional və şəhəratrafi nəqliyyat sistemindən rekreasiya məqsədləri üçün geniş istifadə olunur.

Nəqliyyat xidmətində uzaq və yaxın məsafə, yolxərci rekreanta xidmətində əsas rol oynayır. Buna görə də hər hansı bir ərazinin rekreasiya potensialından istifadə etmək üçün onun əlverişli nəqliyyat imkanları əsas götürülür.

Rekreasiya təsərrüfatı ilə nəqliyyat sistemi arasındakı əsas əlaqələr aşağıdakılardır:

a) İnkişaf etmiş nəqliyyat sistemi ərazinin rekreasiya potensialından istifadəni genişləndirir.

b) Nəqliyyat sistemi xarici turizm baxımından gəlir və valyuta gətirən bir sahədir.

c) Müasir nəqliyyat sistemi insanları səyahətə həvəsləndirən biridir.

Rekreasiya təsərrüfatının formalaşmasında avtomobil nəqliyyatı mühüm rol oynayır. Respublikamızda avtomobil yollarının ümumi uzunluğu 22,4 min km – dən çoxdur.

Xəzər sahillərində əsas magistral yolların ümumi uzunluğu 512, bərk örtüklü yolların uzunluğu isə 958 km – dən artıqdır. Əsas magistral yollarından olan Bakı – Yalama (199 km), Bakı – Astara şose yolunun uzunluğu isə avtomobil yollarının texniki vəziyyəti müasir tələblərə tam cavab vermir.

Avtomobil nəqliyyatının rekreasiya əhəmiyyətini aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar:

a) Avtomobil nəqliyyatı rekreantla moterllərdə dincəlməyə getdiyi yerlərin ərazisi ilə yaxından tanış olmağa imkan verir.

b) Qrup halında turizm səyahətlərinin təşkilində əsas nəqliyyat vasitəsidir.

c) Motel və kempinqlərin genişlənməsi və inkişafına səbəb olur.

Apardığımız hesablamalara görə, sahil zonasında turizm və istirahətin 70% - dən çoxu avtomobil nəqliyyatı vasitəsilə həyata keçirilir. Həmçinin sahil zonasında şəhərətrafı qısamüddətli istirahətə gedənlərin 60 – 65% - i bu nəqliyyat növündən istifadə edir. Sahil zonasında avtomobil yolların orta sıxlığı km^2 - ə təşkil edir ki, bunu da 4 balla qiymətləndirmək olar.

Dəmiryol nəqliyyatı vaxt itkisinə görə avtəməbil nəqliyyatından 25 – 45 dəqiqə geri qalsa da, sahil zonasında rekreantların 17 – 20% - i bu nəqliyyat vasitəsindən istifadə edir. Abşeronda magistral və şəhər ətrafında 373 km elektrik dəmiryol xətti 40 dayanacaq üzrə sənişinlər xidmət göstərir. Bu daşımaların 52% - i Bakı – Sabunçu – Sumqayıt istiqamətində, 48% - i digər istiqamətlərdə həyata keçirilir. Mövsüm dövründə bu daşımaların 23 – 28% - i rekreantlara xidmət edir; istirahət günlərində bu rəqəm 52 – 56% - ə çatır. Dəmir yolu sürətinə görə digər nəqliyyat növlərindən geri qalsa da, tariflərin ucuzluğu, təhlükəsizlik baxımından ölkədaxili turizmdə mühüm yer tutur.

Respublikamızda xarici turistlərə “AZAL” aviokompaniyası xidmət göstərir. Respublikamızdan dünyanın 30 – dan çox ölkəsinə işgüzar, turizm və digər məqsədlərlə səfərlər təşkil edilir ki, bunların da, demək olar ki, hamısı binə hava limanından həyata keçirilir. Hazırda Naxçıvan və Gəncədə olan hava limanları yenidən qurularaq istifadəyə verilmişdir. Yaxın gələcəkdə Lənkəran və Zaqatalada yeni

müasir tələblərə uyğun hava limanının tikilməsi ölkəyə turist axınının artmasında əhəmiyyətli rol oynayacaqdır.

Rekreasiya – turizm baxımdan rahatlığı, göstərilən xidmətlərin növ tərkibinin müxtəlifliyi (əyləncə və istirahət üçün geniş imkanların olması) çox vaxt dəniz nəqliyyatını əvəzsiz edir. Keçmişdə dövlətlərarası əsas nəqliyyat vasitələrindən biri sayılan dəniz nəqliyyatı müasir dövrdə kütləvi turizmin “Üzən otel” kimi hər cür komfort şəraiti olan, istifadə etdiyi mühüm bir səyahət növüdür.

Dəniz nəqliyyatının turistlərin tələbatına uyğun üstünlükləri aşağıdakılardır:

A) Dəniz səyahəti rahatlıq baxımından digər nəqliyyat növləri ilə səyahətdən üstündür;

B) Dəniz nəqliyyatı ilə səyahət turistlərə əyləncə, müxtəlif uerləri görmək, filmlərə baxmaq və digər mədəni – kütləvi tədbirlərdə iştirak etmək imkanı qazanırlar;

C) Dəniz səyahətinin istirahət və əyləncə imkanlarını avtomobil və aviasiya nəqliyyatının sürətliliyi ilə əlaqələndirmək olar. Dəniz səyahəti daha çox ekzotik gəzintilər üçün əlverişlidir.

Qədim İpək yolunun bərpası respublikamızda bu marşrut üzrə turistlərin axınını gücləndirəcəkdir. Hazırda respublikamıza gəzinti məqsədilə gələn xarici turistlər İpək Yolu üzərində olan əraziləri görməyə daha çox meyl göstərirlər. Bununla yanaşı, Xəzər regionun neft ehtiyatlarının dünyaya aşılması gələcəkdə xarici iş adamlarının Xəzərsahili bölgədə istirahətini təşkil etməyə imkan verir. Bakıdan

başqa Lənkəranda müasir dünya limanının tikilməsi xəzər dənizində kurizlərin yaradılması və genişləndirilməsinə imkan verir.

7. Suvenir istehsalı. Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik tarixində nadir sənət abidələri yaratmışdır. Respublikamızda qədim zamanlardan dekorativ sənət növlərinin bir çox sahələri, o cümlədən basma naxışlar, naxıçlı tikmələr, toxuculuq sənəti, metal və daş üzərində oymalar, mis qablar istehsalı, dulusçuluq, keramika, zərgərlik, dəri üzərində aşılma və s. sənət növləri inkişaf etmişdir.

Xalçaçılıq ölkəmizin suvenir istehsalında mühüm yer tutur. Respublikamızda xalçaçılıq çox qədim zamanlardan inkişaf etmiş, ev şəraitində və kустar emalatxanalarda toxunmuşdur. Öz dekorativliyi ilə seçilən “keçə”, “xəli”, “gəbə”, “palaz”, “kilim” və s. suvenir istehsalında mühüm rolu vardır. Turistlərə hədiyyə kimi kiçik xalçalar da toxunur.

Parça üzərində naxışvurma sənəti respublikamızda geniş yayılmışdır. İçəri şəhərdə parça üzərində naxışvurma emalatxanası fəaliyyət göstərir. Bakı şəhərində toxuma və naxışvurma sənəti daha çox inkişaf edib. Şəhərimizdə düzənlənən bir çox beynəlxalq sərgilərdə bu incəsənət növü xarici qonaqlarda maraq doğurur.

Suvenir hazırlanmasında mühüm rolu olan dulusçuluq və mis qablar istehsalı Masallı və Astarada və habelə Bakının bir çox kəndlərində inkişaf edib. Lənkəran bölgəsində yayılmış qamışdan hörmələr öz dekorativliyi ilə seçilir. Burada qamışdan həsir, hətta başgeyimi toxunur.

Qızıl, gümüş, mis üzərində naxışvurma sənəti respublikamızda hələ qədim zamanlardan inkişaf etmişdir. Zərgərlikdə əsasən kəmərlər üzərində naxışlar, üzük, sırğa, qolbaq, boyunbağı və s. geniş çeşidi ilə seçilir. Hazırda suvenir istehsalının əsas mərkəzi kimi Bakı, Gəncə, Ordubad, Naxçıvan şəhərləri hesab olunur. Bundan əlavə turistləri cəlb edən gəlincəklər, geyim nümunələri də kənd təsəvvüf şəraitində hazırlanır və respublikamızda təşkil olunan beynəlxalq tədbirlərdə nümayiş etdirilir.

Xarici turizmin inkişafında rolunu oynayan milli mətbəximiz öz zənginliyi ilə seçilir. Xalqımızın milli mətbəxində ətdən hazırlanan məhsullar mühüm yer tutur. Azərbaycan milli mətbəxində piti, toyuq şorbası, toyuq ləvəngisi və s. milli mətbəximizin ləzzətli yeməklərindən hesab olunur.

Sahil zonasında istər suvenir istehsalının, istərsə də milli mətbəximizin xarici və yerli turizmin inkişafında mühüm rol oynayır. Gələcəkdə suvenirlərimizi və milli mətbəximizi təbliğ etmək, onun özünəməxsusluğunu respublikamıza gələn qonaqlara tanıtdırmaq, beynəlxalq səviyyədə təbliğ etmək xarici turizmin inkişafına müsbət təsir göstərərdir.

8. Əmək ehtiyatları və məşğulluq. Xəzərsahili respublikamızın başqa bölgələrinə nisbətən daha sıx və əhalinin yüksək məskunlaşması ilə seçilir. Belə ki, respublikanın ərazisinin 3,7%, əhalisinin 30,2% - i (2,4 mln nəfər, şəhər əhalisinin isə 73,5% - i sahil rayonlarının payına düşür.

4. Respublika üzrə əhalinin orta sıxlığı 94 nəfərdirsə, sahil bölgəsində bu rəqəm 718, 7 – yə çatır. O cümlədən Abşeron rayonunda hər km^2 - ə 99 (Bakı və Sumqayıt şəhərləri daxil olmaqla), kürdili rayonunda 78,5 nəfərə çatır. Respublikamızın bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə əlaqədar olaraq ölkə əhalisini məşğulluğunun azalması əmək ehtiyatlarından istifadədə bir sıra problemlər yaratmışdır. Hazırda respublikamızın əmək bazarında artıq işçi qüvvəsi mövcud olduğuna görə kəskin sosial – iqtisadi vəziyyət yaranmışdır. Buraya xalq təsərrüfatında çalışanların sayının azalması, işçi qüvvəsi axının artması, işdən çıxanların sayının içə girənlərin sayından üstün olması, müasir tələblərə cavab verən işçi qüvvəsinin çatışmamazlığını da əlavə etmək olar.

Sahil zonasında rekreasiya təsərrüfatının inkişafı məşğulluq probleminin həllində mühüm rol oynaya bilər. Belə ki rekreasiya kompleksinin inkişafı və fəaliyyət prosesinin genişlənməsi həm maddi (tikinti, təchizat, ticarət və s.), həm də xidmətedici sahələrə xeyli işçi qüvvəsinin cəlb edilməsinə səbəb olardı. apardığımız hesablamalar göstərir ki, müasir tipli sanatoriya və mehmanxanalarda üç yerə bir xidmətçi, istirahət və turist bazalarında isə dörd yerə bir xidmətçi tələb olunur ki, bu da sahil zonasında 120 min adamın işlə təmin olunması deməkdir. Gələcəkdə tikiləcək rekreasiya müəssisələrini də nəzərə alsaq, bu rəqəm 150 minə çatacaqdır.

1985 – 1990 – cı illərdə respublikamızın rekreasiya müəssisələrində işləyənlərin sayı 100 min nəfərdən çox olmuşdur. Bunların da 70% - i sahil zonasında olan rekreasiya müəssisələrinin payına düşür. Rekreasiya təsərrüfatının inkişafı qadın əməyindən istifadəni də səmərələşdirirdi. Belə ki, bu gün respublikamızda qadın əməyindən istifadəni çox aşağı səviyyədədir. Sahil zonasında əhəlinin məşğulluğunun artırılması, əmək ehtiyatından səmərəli istifadə etmək məqsədilə rekreasiya müəssisələrini rolunu aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

a) Sahil zonasında rekreasiya müəssisələrini genişləndirməklə yeni iş yerlərinin yaradılması;

b) Respublikamızda rekreasiya kompleksinin inkişafı ilə əlaqədar bir çox tədris müəssisələrində turizm işi, mehmanxana və otelçilik fəaliyyəti istiqamətində ixtisaslı kadrların hazırlanması.

Bölgədə olan turizm müəssisələri hüquqi mənsubiyyətinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

1. Həmkarlar İttifaqının nəzdində olan Nabrandakı 500 yerlik Dostluq, 800 yerlik Xəzər istirahət mərkəzi və müxtəlif müəssisələrlə məxsus olan 30 – dan çox istirahət mərkəzləri

2. Kurort – sanatoriya müəssisələri. Kurort Səhmdar Cəmiyyətinin tabeliyində olan 5680 yerlik Sanatoriya və müalicə müəssisələrindən ibarətdir. Qeyd olunan müəssisələri ölkədə fəaliyyət göstərən kurort – müalicə müəssisələrini 75% - dən çoxunu təşkil edir. Bunların 46,8% - dən çoxunda məcburi köçkünlər yerləşdirilib.

3.Özəl təşkilatlara məxsus olan yerləşmə müəssisələri və digər turizm obyektləri ölkədə fəaliyyət göstərən bu növ turizm obyektləri 63% təşkil edir. Özəl təşkilatlara məxsus istirahət və əyləncə müəssisələrini əsas hissəsi Abşeron və Yalama, Nabrandada cəmlənib ki, bunlardan qeyd olunan istirahət obyektlərinin 2/3 – nə sahibdir.

Xəzər sahilində fəaliyyət göstərən özəl müəssisələrə məxsus yerləri ayrı – ayrı inzibati rayonları üzrə aşağıdakı kimi dəyişir. Abşeronda 7856 yerlik istirahət mərkəzi, 5977 yerlik digər yerləşmə müəssisələri, Lənkəranda 6212 yerlik istirahət mərkəzi, 400 yerlik sanatoriya, 770 yerlik yerləşmə müəssisələri fəaliyyət göstərir . Bu göstərici masallı rayonunda 348 yerlik müalicə müəssisəsindən, 2296 yerlik istirahət müəssisələrindən ibarətdir. Bu göstərici Xaçmazda 4980 yerlik istirahət mərkəzindən, 1330 yerlik əyləncə müəssisəsi və digər yerləşmə müəssisəsindən ibarətdir.statistik rəqəmlərdən göründüyü kimi Xəzərsahili rayonlardan ən çox mənimsənilmiş əraziləri Abşeron, Xaçmaz, Lənkəran sahillərindədir. Bu da ərazinin turizm ehtiyatı ilə zənginliyi və sosial – iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksək olması ilə bağlıdır. Xəzərsahili bölgədə əsasən Bakı şəhəri əhalisinin qısa və uzun müddətli istirahətinin təşkil olunduğuna görə bu ölkə daxili turizmdən çox istifadə olunan ərazilərdən sayılır ki, bu da Bakı şəhər əhalisinin 45 – 50% - nin tələbatını ödəyir.

Xəzərsahili bölgədə 5 turizm rayonu ayrılır ki, bunlar da Yalama – Nabran, Dəvəçi – Giləzi, , Kürdili, Lənkəran aiddir. Bölgədə turizmin inkişafı üçün perspektivli olan sahələr əsasən istirahət,

ekoturizm və ekskursiya məqsədi turizmin inkişafı ilə bağlıdır. Xəzərsahili bölgədə turizmin perpektiv inkişafı aşağıdakı xüsusiyyəti ilə şərtlənir:

1. Bölgənin kurort turizm imkanlarından istifadə etməklə istirahətlə yanaşı, kurort təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi;

2. Turizm təsərrüfatında infrastruktur sahələrinin yaradılması və bu sahəyə kapital qoyuluşunun artırılması;

3. Yerləşmə müəssisələrinin və digər istirahət mərkəzlərinin az mənimsənilmiş Kürdili, Dəvəçi – Giləzi turizm rayonlarında inkişafının həvəsləndirilməsi

Yerləşmə müəssisələrinin adı	Yerləşmə müəssisələrinin sayı	Yerlərin sayı	İşçilərin sayı
Abşeron	52	6930	2430
Xaçmaz	28	3840	571
Dəvəçi	3	266	27
Lənkəran	12	867	143
Astara	6	205	37
Masallı	23	1032	137

Cədvəl 1. Xəzərsahili Yerləşmə müəssisələrinin sayı və ümumi yer tutumu

Regionda yerləşmə müəssəsi və turizm obyektlərinin dinamikası göstərir ki, daha çox mənimsənilmiş bölgələr Abşeron, Xaçmaz, Masallı, Lənkərandır. Digər ərazilərdə isə mənimsənilmə səviyyəsi aşağı olaraq qalır. Bu daha çox Siyəzən, Dəvəi, Neftçalaya aid etmək olar. Qeyd olunan zəif mənimsənilmə bölgələrdə turizm süənayesini inkişafı üçün geniş ərazi kənd təsərrüfatında istifadə olunmayan

torpaq sahələri, nisbətən təmiz çimərlikləri, iqlim elementləri perspektiv inkişafı şərtləndirən amillərdən sayılır. Qeyd olunan ərazilərdə meşə parkları salımaqla turizm sənayesinin inkişafa nail olmaq olar.

Bununla yanaşı Xəzər dənizində su idman növlərindən, dağətəyi ərazidə ekoturların təşkilı mümkündür. Ölkənin su regionunda həyata keçirdiyi kənd – yaşıl turizm tədbirləri ekoloji turizm təşkilı xəzərsahili bölgədə turizmin uzunmüddətli inkişafını şərtləndirən amillərdən sayılır. Xəzər dənizinin Dəvəçi-Giləzi turizm rayonun ərazisində “dağ-dəniz” turizminin inkişafı üçün Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən layihə hazırlanmışdır. Bu proqramda uyğun olaraq Dəvəçi, Siyəzen rayonlarının ərazisində müasir tələbələrə cavab kompleks istirahət – kurort kompleksinin tikintisi planlaşdırılır. Burada 20 min yerlik müasir yerləşmə kompleksiləri, qolf meydançası, istirahət, əyləncə, biznes mərləzləri, ekoloji turist marşrutlarının təşkilı və s. nəzərdə tutulmuşdur.